

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**V.V. VELİYAMİNOV-ZERNOV'UN KIRIM YURTINA VE OL TARAFLARINA DAİR
BOLGAN YARLIĞI VE HATLAR ESERİNE GÖRE KIRIM TARİHİ (1515 İ.
MEHMET GİRAY HAN VE 1666 İV. MEHMET GİRAY HAN DÖNEMİ ARASI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif KELEŞ

EYLÜL-2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**V.V. VELİYAMİNOV-ZERNOV'UN KIRIM YURTINA VE OL TARAFLARCA DAİR
BOLGAN YARLIĞLAR VE HATLAR ESERİNE GÖRE KIRIM TARİHİ (1515 İ.
MEHMED GİRAY HAN VE 1666 İV. MEHMED GİRAY HAN DÖNEMİ ARASI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Elif KELEŞ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU

EYLÜL-2024

TRABZON

ONAY

Elif KELEŞ tarafından hazırlanan “V.V. Velyaminov-Zernov’un Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar Eserine Göre Kırım Tarihi (1515 I. Mehmed Giray Han Ve 1666 IV. Mehmed Giray Han Dönemi Arası)” adlı bu Çalışma 30.10.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU	Başkan	☐	☐	
Doç. Dr. Fırat YAŞA	Üye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ – Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Elif KELEŞ

17.09.2024

ÖNSÖZ

Çalışmada Velyaminov-Zernov'un yarlıklarından hareketle 1515-1666 döneminin siyasî, tarih, kültür, dil ve ekonomik durumu; Kırım tarihi, Kırım-Rus Çarlığı, Kırım-Lehistan Krallığı ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, belirtilen dönem aralığının incelenmesi ve yarlıkların detaylı değerlendirilmesi ile Kırım Hanlığı üzerine yazılan kaynaklara yeni bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

Velyaminov-Zernov'un Kırım Hanlığı'na dair yarlıkları içeren, çalışmanın kapsamını oluşturan söz konusu eseri, Kırım Hanlığı tarihi ve diplomasisi açısından birinci elden kaynak olmasıyla birlikte tarih araştırmalarına yol gösterecek niteliktedir. Ayrıca çalışmada söz konusu esere yer verilirken günümüze kadar yazılmış olan Kırım Hanlığı tarihi kaynakları ile karşılaştırmalı olarak gidilmiştir. Yarlıklar sadece Kırım Hanlığı'nın tarihi açısından değil, Kırım dil yapısı bakımından da kıymete değerdir. Çalışmada söz konusu eserin 1515-1666 arası dikkate alınarak Kırım Hanlığı'nın, Leh Krallığı ve Rus Çarlığı ile olan yazışmaları dört ana bölümde değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında ise elde edilen veriler neticesinde, Kırım Hanlığı tarihi, söz konusu eserin müellifi, eser, Kırım Hanlığı bürokrasisine dair terimler, Kırım Hanlığının diplomatik yazışmaları ve ilişkileri değerlendirilmiştir.

Günümüzde Kırım Hanlığı tarihi, diplomatik yazışmaları ve ilişkileri konusunda orijinal kaynakların oldukça az olması nedeniyle çalışmanın, sahadaki eksikliği önemli bir ölçüde gidereceğine ve tarih araştırmalarında yol göstereceğine inanmaktayız.

Çalışma esnasında desteğini, kıymetli bilgilerini, sevgisini esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU'na bize olan inancından dolayı sonsuz sevgi, saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Çalışmaya harita konusundaki desteklerinden ötürü kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY'a teşekkürü borç bilirim.

Eylül, 2024

Elif KELEŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
KISALTMALAR LİSTESİ	X
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KIRIM HANLIĞI TARİHİ VE V.V. VELYAMİNOV-ZERNOV’UN DERLEDİĞİ KIRIM HANLIĞINA DAİR YARLIKLAR.....	4-21
1.1. Kırım Hanlığı Öncesi Kırım Tarihi.....	4
1.2. Kırım Hanlığı	9
1.3. Vladimir Viladimiroviç Velyaminov-Zernov’un Hayatı	16
1.4. Vladimir Viladimiroviç Velyaminov-Zernov’un, <i>Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar</i> Eseri	19
1.4.1. Vladimir Viladimiroviç Velyaminov-Zernov’un, “ <i>Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar</i> ” Eserinin İçeriği.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1515-1666 YILLARI ARASINDA KIRIM HANLIĞI YÖNETİM KADROSU	22-40
2.1. Han.....	22
2.2. Kalgay	29
2.3. Nureddin.....	33
2.4. Karaçi Beyleri	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1515-1666 ARASI KIRIM HANLIĞI’NDA DİPLOMATİK YAZIŞMALAR.....	41-70
3.1. Yarlıklar	41
3.2. Kırım Hanlığı Yarlıklarının Şekil ve Yapısı	46
3.2.1. Kırım Han Yarlıkları.....	54

3.2.2. Kırım Sultan Yarıkları	64
3.2.3. Kırım Ağa-Bey-Gazi-Şah Bitikleri	68

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. YARLIKLARA GÖRE 1515-1666 TARİHLERİ ARASINDA KIRIM HANLIĞI'NIN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ	71-148
4.1. Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre Kırım Hanlığı'nda Vergi	72
4.1.1. Hazine Ve Ulug Hazine	85
4.1.2. Bölek	85
4.1.3. Koltka	88
4.1.4. Tiyiş	89
4.1.5. Velyaminov-Zernov'un Eserinde Yer Alan Paralar	93
4.2. Kırım Hanlığı Ve Lehistan Krallığı İlişkileri (1515-1666)	94
4.3. Kırım Hanlığı Ve Rus Çarlığı İlişkileri (1515-1666)	106
4.4. 1515-1666 Arası Yarıklarda Yer Alan Kırım Elçileri	130
4.4.1. 1515-1666 Kırım Hanlığı'nın Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı Arasındaki Elçilik Faaliyetleri	138
4.4.1.1. 1515-1666 Esir Değişimi Ve Yerleri	147
SONUÇ	149
KAYNAKÇA	155
EKLER	172
ÖZGEÇMİŞ	200

ÖZET

Kırım Hanlığı, diplomatik, siyasî, ekonomik, kültürel açıdan araştırılmaya değer resmî belgelerden oluşan zengin bir külliyyat bırakmıştır. Velyaminov-Zernov'un derlediği, Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı, Leh Krallığı ve Prusya Krallığı ile gerçekleştirdiği diplomatik faaliyetlerini içeren yarlıklar kronolojik olarak değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı'nın dil ve devlet geleneğine bağlı kalmıştır. Altın Orda Hanlığı'nın bakiyesi olan Kırım Hanlığı'nın idarî yapısı Moğol İmparatoru Cengiz Han yasalarından beslenmektedir. 1475'te Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmesi Kırım Hanlığı'nın iç yapısını, ekonomisini, diplomatik faaliyetlerini, sosyal ve kültürel yapısını etkilemiştir. Jeopolitik konumu nedeniyle komşu devletlerle siyasi ve ekonomik ilişkiler kuran Kırım Hanlığı, güçlü olduğu dönemlerde bölgesindeki siyasi dengeleri şekillendirmiştir. Ayrıca Kırım Hanlığı, diplomatik yazışmalarında da Osmanlı Devleti'nin etkisinde kalmıştır. Söz konusu etkileşim Velyaminov-Zernov'un Rus Çarlığı, Leh Krallığı ve Prusya Krallığı'na gönderdiği yarlıklarda ilerleyen dönemlerde açıkça görülmektedir.

Çalışmanın Türk Tarihi ve Kırım Tarihi araştırmalarına olduğu kadar dil-kültür ve sosyo-ekonomik tarihine ışık tutması hedeflenmektedir. Çalışmada, mevcut Kırım tarihi kaynakları ile Velyaminov-Zernov'un eseri karşılaştırılarak ilgili dönem arası (1515-1666) detaylı şekilde değerlendirilmiştir. Söz konusu çalışmanın Kırım Hanlığı tarihine katkı sağlaması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Velyaminov-Zernov, Kırım Hanlığı, Yarlık, Diplomasi,

ABSTRACT

The Crimean Khanate left a rich corpus of official documents worthy of diplomatic, political, economic and cultural research. The documents compiled by Velyaminov-Zernov, which include the diplomatic activities of the Crimean Khanate with the Russian Tsardom, the Kingdom of Poland and the Kingdom of Prussia, are analyzed chronologically.

As is known, the Crimean Khanate adhered to the language and state tradition of the Golden Horde Khanate. The administrative structure of the Crimean Khanate, the remnant of the Golden Horde Khanate, was based on the laws of the Mongol Emperor Genghis Khan. The fall of the Crimean Khanate under the Ottoman Empire in 1475 affected the internal structure, economy, diplomatic activities, social and cultural structure of the Crimean Khanate. The Crimean Khanate, which established political and economic relations with neighboring states due to its geopolitical position, shaped the political balances in its region during its periods of power. The Crimean Khanate was also influenced by the Ottoman Empire in its diplomatic correspondence. This interaction can be clearly seen in Velyaminov-Zernov's letters to the Russian Tsardom, the Kingdom of Poland and the Kingdom of Prussia.

The study is intended to shed light on the linguistic-cultural and socio-economic history as well as Turkish History and Crimean History. In the study, the relevant period (1515-1666) is evaluated in detail by comparing the existing Crimean historical sources with Velyaminov-Zernov's work. It is hoped that this study will contribute to the history of the Crimean Khanate.

Keywords: Velyaminov-Zernov, Crimean Khanate, Yarlík, Diplomacy

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo No..	Tablo Adı	Sayfa No.
1	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasında Kırım Hanlarının Yabancı Devletlere Gönderdikleri Yarlıklar.....	28
2	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım Kalgaylarının Yabancı Devletlere Gönderdikleri Yarlıklar.....	33
3	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım'da Nureddin Sultanların Yabancı Devletlere Gönderdikleri Yarlıklar	35
4	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım'da Beg -Ağa-Gazi-Şahların Yabancı Devletlere Gönderdikleri Bitikler	40
5	Yarlık Başlangıcındaki Han, Sultan, Ağa-Bey- Gazi-Şah Tamgaları.....	49
6	Velyaminov-Zernov'un Eserindeki Yarlıklara Göre Kırım Hanlığı Yarlık Örneği	54
7	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre Kırım Han Yarlıklarının Yazıldığı Yerler.....	63
8	Kırım Han Yarlığı Örneği.....	64
9	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre Kırım Sultan Yarlıklarının Yazıldığı Yerler	67
10	Kırım Sultan Yarlığı Örneği	68
11	Kırım Ağa-Bey-Gazi-Şah Bitik Örneği	70
12	1515-1666 Arasındaki Yarlıklarda Yer Alan Vergi Adları	77
13	Velyaminov-Zernov'un Eserinde Yer Alan Kürklerin Yıllara Göre Değerleri	93
14	Velyaminov-Zernov'a Göre 1515-1666 Arası Kırım-Osmanlı-Rus-Leh Hükümdarları	130
15	Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım'dan Yabancı Devletlere Gönderilen Elçiler.....	133
16	Yabancı Devletlerden Kırım Hanlığı'na Gelen Elçiler.....	146

KISALTMALAR LİSTESİ

A.DVNS.MHM.d	: Mühimme Defteri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyânet İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İE.ENB	: İbnü'l Emin Ensab
Koor.	: Koordinatör.
nr.	: Numara
MÖ.	: Milattan Önce
MS.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TS.MA	: Topkapı Sarayı Müze Arşivi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Tez çalışmasının konusu, V.V. Velyaminov-Zernov'un eserindeki yarlıklara göre 1515-1666 arasındaki Kırım Hanlığı'nın, Rus Çarlığı ve Leh Krallığı ile yürüttüğü diplomatik faaliyetler aracılığıyla Kırım Hanlığı tarihine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu çalışma yapılırken nitel araştırma yöntemi kapsamında belge analizleri yapılmıştır.

Kırım Hanlığı, dağıldığı döneme kadar geçen süreç içerisinde gerek Kırım'ın içyapısı, durumu hakkında ve gerekse komşu devletlerle ve ittifak halinde bulunduğu devletlerle ilgili geriye siyasi, kültürel, dil, tarih, ekonomi gibi pek çok alan ile ilgili araştırılmaya değer yazışma külliyatı bırakmıştır. Söz konusu yazışmalardan birisi de çalışmada yer alan yarlıklardır. Velyaminov-Zernov tarafından Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivinde bulunan yarlıklar orijinal belgelerden oluşmakla birlikte Arap harfleriyle yazılmış ve Hüseyin Feyizhanov'un destekleriyle birlikte St. Petersburg'da yayımlanmıştır. Yarlıklar, Kırım Hanlığı'ndaki bürokratlar, devlet adamları ve Rus Çarları tarafından yazılmış olup 378 belgeden oluşmaktadır. Ancak çalışma gereği 1515-1666 tarihleri arasını kapsayan 162 yarlık, 35 bitik ve mülahakatlar kısmındaki ilgili yarlıklar incelenmiştir. 1515-1666 arasını ilgilendiren 197 belge içerisinde 74 yarlık hanlardan, 78 yarlık kalgay ve nureddin sultanlardan, 15 bitik beglerden, 17 bitik ağalardan, 2 bitik gazilerden, 1 bitik şahlardan dış devletlere gönderilmiş, komşu devletlerden olan Rus Çarlığı'ndan Kırım'a ise 10 yarlık gönderilmiştir. Söz konusu yarlıklar Kırım Hanlığı'nın siyasî, idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir. Söz konusu yarlıkları derleyen, külliyat haline getiren ve Kırım Hanlığı tarihi açısından birinci elden kaynak hükmünde olan Velyaminov-Zernov'un Kırım Hanlığı ile ilgili yarlıklardan oluşan külliyatı Türkiye'de ilk defa A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu tarafından tıpkıbasım olarak Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır¹. Faysal Okan Atasoy, Velyaminov-Zernov'un eserindeki yarlıkları Türk dili üzerinden inceleyerek iki cilt halinde yayımlamıştır². Yine Velyaminov-Zernov'un eseri Türk dili ve grameri açısından Mehmet Arpacı tarafından doktora tezi olarak çalışılmıştır³.

¹ V.V. Velyaminov-Zernov, **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar**, A. Melek Özyetgin- İlyas Kamalov (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. XI

² V.V. Velyaminov-Zernov, **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)**, Faysal Okan Atasoy (Haz.), C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017 a; V.V. Velyaminov-Zernov, **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar)**, Faysal Okan Atasoy (Haz.), C.2, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017 b. Bu dipnottan itibaren Faysal Okan Atasoy'un hazırladığı Zernov neşriyatının kısaltması Zernov, 2017 a ya da Zernov 2017 b olarak yazılacaktır.

³ Mehmet Arpacı, **Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023.

İlk olarak Velyaminov-Zernov tarafından yayımlanan söz konusu yarlıklar Kırım tarihi açısından birinci elden kaynak olma özelliği taşımakla birlikte Kırım Hanlığı'nın XVI-XVIII. Yüzyılları arasındaki tarihi sürecin ve Kırım Hanlığı ile Rus Çarlığı ve Leh Krallığı arasındaki yazışma silsilesinin değerlendirilmesi bakımından kıymetli bir eserdir.

Günümüze kadar Kırım Hanlığı tarihi üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Ancak literatür taraması yapıldığında Velyaminov-Zernov'un yarlıklarına göre yazılmış bir Kırım Hanlığı tarihi bulunmamaktadır. Bir milletin tarihi o milletin gelenekleri, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir. Türkiye'de günümüze kadar Velyaminov-Zernov'un yarlıklarına göre Kırım Hanlığı tarihi yazılmadığından dolayı bu çalışmada Velyaminov-Zernov'un eserindeki 1515-1666 arasını kapsayan yarlıklar ile söz konusu dönem aralığını kapsayan Kırım Hanlığı tarihine katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Altın Orda Hanlığı'nın bakıyesi olan Kırım Hanlığı yarlıklarında Altın Orda Hanlığı'nın diplomasi dilinin benzerliği söz konusudur. Moğol İmparatorluğu bakıyesi olan Altın Orda Hanlığı'nın uzun yıllar hâkimiyet altında tuttuğu yerlerden birisi Deşt-i Kıpçak coğrafyasıdır. XIII. yüzyılda Cengiz Han hayattayken oğullarına yaptığı toprak taksimatıyla, Cuci'ye kalan Deşt-i Kıpçak⁴ coğrafyasını torunları Batu Han (Sayın Han) ve Orda- İçen Han arasında paylaştırmıştır. Cuci ulusu, Türk devlet teşkilatındaki ikili devlet yönetim anlayışı esasına göre yönetilmektedir⁵. Cuci ulusunun hanı olan Batu Han'a dedesi hâkimiyet simgesi olan *Altın Busagalı Ak-Ordayı* (otağı)⁶, Orda-İçen Han'a ise *Gümüş Busagalı Gök-Ordayı* (otağı) kurdurmuştur⁷. Orda-İçen, İslam kaynaklarında *Gök Orda Hanedanı* olarak tanımlanırken Batu neslinden gelenler *Ak Orda Hanedanı* olarak tanımlanmıştır. Batu Han'ın 1227'de Cuci ulusunun başına geçmesinden, hanedanın son ferdi Berdibek'in (1357-1360) ölümüne kadar, Ak Orda Hanedanı devam etmiştir⁸. Deşt-i Kıpçak, Altın Orda Hanlığı'nın hakimiyeti boyunca Türk-Moğol milletlerin, her açıdan etraflarındaki milletlerle siyasi, sosyal ve kültürel ilişkilerde bulunduğu bir sahadır. Altın Orda Hanlığı'nın bakıyesi olan Kırım Hanlığı da söz konusu coğrafya da kültürel öneme sahiptir. Diğer yandan bu çalışmada yer alan, birinci elden kaynak özelliği taşıyan Kırım yarlıkları, Kırım Hanlığı'nın diplomatik, siyasî, sosyal, ekonomik olarak etkileşim içerisinde olduğu devletlerle olan ilişkileri hakkında bilgi sahibi olmamız açısından kıymetlidir.

⁴ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-Mesâlikü'l Ebsâr**, (Çev. Ahsen Batur), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 110-111.

⁵ Mustafa Kafalı, "Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları", Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 681; Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 127-128.

⁶ Ötemiş Hacı, **Çengiz-Nâme**, haz: İlyas Kemaloğlu, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 31-32; Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcanî, **Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)**, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s. 136.

⁷ Abdülgaffar Kırımı, **Umdetü'l-Ahbar**, (haz: Derya Derin Paşaoğlu), Kazan: Şehabettin MercanîTarih Enstitüsü Yayınları, 2014, s. 60; Ötemiş Hacı, a.g.e., s. 32.

⁸ Kafalı, a. g. m., 681.

Tez çalışması toplam dört ana bölümden oluşmaktadır. Söz konusu çalışmanın ilk bölümünde öncesi (Kırım Hanlığı öncesi) ve sonrasına (1515-1666) dair Kırım Hanlığı tarihi, Velyaminov-Zernov'un hayatı, çalışmanın kapsamını oluşturan eseri ve söz konusu eserin içeriği değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan Kırım bürokrasisine dair terimler başlıklar halinde verilerek ilk olarak sözlük anlamları ardından ise Kırım Hanlığı'ndaki görevleri açıklanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Kırım Hanlığı'ndaki diplomatik yazışmalar olan yarlıklar ve özellikleri ifade edilmiştir. Aynı zamanda Kırım Hanlığı yarlıklarının formatı çıkartılmıştır ve tablo halinde verilmiştir. Söz konusu yarlık meselesi Altın Orda bakiyesi olan Kırım hanlığında da yerini korumuş ve hanlığın diplomatik faaliyetlerinde özel bir yer edinmiştir. Yarlıklar önceki devletlerde olduğu gibi Kırım hanlığının da diplomatik, askerî, siyasî, dinî, hukuk tarihi olarak aydınlatılması noktasında birinci elden kaynak görevi görmektedirler.

Dördüncü bölümde ise Velyaminov-Zernov'un eserinde 1515-1666 arasında yer alan yarlıklara göre Kırım Hanlığı'ndaki elçilik faaliyetleri, esir değişimi, vergi ve para konusu başlıklar halinde verilerek açıklanmıştır. Bunun haricinde Kırım Hanlığı'nın Leh Krallığı ve Rus Çarlığı ile gerçekleştirdiği diplomatik faaliyetlere yer verilmiştir.

Çalışmanın kaynakları: Kırım Hanlığı tarihi üzerine birçok çalışma bulunmaktadır. Söz konusu çalışmada, konuyla ilgili olarak birçok kitap ve makaleden istifade edilmiştir. Ancak Kırım Hanlığı tarihini anlatan başlıca kaynaklar; Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar (2009), Umdetü'l Ahbâr (2014), Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar (2020), Tevârih-i Deşt-i Kıpçak (2016), Gülbün-ü Hânân (2013), Halil İnalıcık'ın ilgili eserleri, Faysal Okan Atasoy (2017 iki cilt), Melek Özyetgin Kırım Hanlığı'na dair kitap ve makaleleri, Mehmet Arpacı'nın doktora tezi (2023), Kırım Hanlığı ve Türk dili hakkında bilgi edinmemizi sağlayan sözlükler, Hakan Kırımlı; Geraylar ve Osmanlılar (2022), Akdes Nimet Kurat'ın Kırım Hanlığı'na dair eserleri, A. Zeki Velidi Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş (2019), Hacer Topaktaş'ın ilgili eserleri, Osmanlı ile ilişkiler konusunda ise Arşiv kaynakları, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Feridun Emecen, Halil İnalıcık başta olmak üzere Kırım Hanlığı ile ilgili yazılmış olup ulaşılabildiğimiz geri kalan tüm eser ve makalelere tezin dipnot kısmında ve kaynakçasında yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KIRIM HANLIĞI TARİHİ VE V.V. VELYAMİNOV-ZERNOV'UN DERLEDİĞİ KIRIM HANLIĞINA DAİR YARLIKLAR

1.1. Kırım Hanlığı Öncesi Kırım Tarihi

Kırım, coğrafi olarak dört tarafı sularla çevrili bir yarımadadır. Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kırım'ın güneyinde Karadeniz, doğusunda Kerç Boğazı ve kuzey doğusunda Azak Denizi bulunmaktadır⁹. Kırım yarımadası 6-7 kilometre genişliğinde ve 10-15 kilometre uzunluğundaki bir kara parçası ile Kıpçak bozkırlarına bağlanmıştır¹⁰. Söz konusu bölgeye Kırım Türkçesinde "hendek" anlamına gelen *Or* denilmiştir. *Or* denilen yerde müstahkem bir kale inşa edilerek Kırım'ın kuzeyden gelecek saldırılara karşı korunması amaçlanmıştır¹¹. Bu dar bağlantı nedeniyle Kırım yarımadası bir bakıma ada özelliği taşımaktadır. Bundan dolayı bölge sakinleri arasında *Yeşilada* ismiyle de anılmıştır¹². Kırım Yarımadası'nın en geniş yeri, Kafkasya'yı Kırım'dan ayıran Kerç Boğazı'nın batı kıyısından yarımadanın batı kıyısındaki Tarhankut Burnu'na kadar 320 kilometredir. Yarımada'nın toplam yüzölçümü 26.140 kilometrekaredir¹³. Kırım yarımadası coğrafi olarak üç kısma ayrılır: kıyı şeridi, dağlık alanlar ve dağlık alanların üzerindeki yaylaların arkasındaki düz bozkır bölümü olmak üzere¹⁴. Bozkır bölümü yarımadanın üçte ikisini kaplamıştır. Dağlar güneyden başlayarak doğu-batı yönünde sıradağlar şeklinde uzanmıştır. Yarımadayı soğuk ve kuvvetli rüzgârlardan koruyan Yayla Dağları ormanlık ve kayalıklardan oluşmuştur. Yayla dağlarının en yüksek 1523 metre yüksekliğindeki Çatır Dağ¹⁵ (Çadır Dağ)'dır¹⁶. Kırım

⁹ Paul Robert Magocsi, **Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları**, (Çev. Ferit Burak Aydar), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 11.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 203-204.

¹¹ Kurat, a.g.e., s. 204.

¹² DİA, "Kırım" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, C.25, Diyanet İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara, 2022, s. 447.

¹³ Müstecib Ülküsal, **Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)**, Baha Matbaası, İstanbul, 1980, s. 19.

¹⁴ DİA, a. g. m., s.447.

¹⁵ Bölgeyi gezen Martin Bronevskiy bölgeyi ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. "Han'ın Sarayı'nın bulunduğu yerden denize doğru dağlık ve ormanlık alan başlar, toprakları oldukça verimlidir. Ekili üzüm bağları ve bahçelerle kaplıdır. Burada kireçli dağlar bulunmaktadır. En yüksek olan dağın üzerinde bir göl bulunmaktadır. Bu dağa uzaktan bakıldığında bile çok güzel ve yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu dağın adı Çatır Dağ'dır": Martin Bronevskiy, **Kırım**, (Çev. Kemal Ortaylı), Ege Matbaası, Ankara, 1970, s. 26-27.

¹⁶ Ülküsal, a.g.e., s. 19-20.

Yarımadadaki birçok akarsuyun kaynağı bahsedilen dağlardır¹⁷. Girintili, çıkıntılı kıyıları ise 1000 kilometreye ulaşmıştır¹⁸.

Kırım'da yerleştiği bilinen en eski topluluk Taurilerdir¹⁹. Bu topluluğun kökeni hakkında bilgi bulunmamaktadır. Antik Yunan kaynaklarında Kırım yarımadası için kullanılan *Taurica* adı Taurilerden gelmiştir. Savaşçı ve atlı topluluklardan biri olan İskitler, Tuna Nehri havzasından Çin'e kadar Avrasya bozkırlarında yaşamışlar ve bozkır kültüründe bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. İskitler Karadeniz'in kuzeyine göç ettiklerinde, Kimmerler uzun bir süredir (MÖ II. Bin yılının başlarından MÖ VIII. yüzyıla kadar) Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaktaydılar²⁰. Doğudan gelen İskitlerin baskısıyla Kimmerler güneye ve batıya göç etmek zorunda kalmışlardır. Göç edemeyen Kimmer kavimleri, İskitlerin egemenliği altında Kırım ve çevresinde yaşamışlar ve zamanla onların içerisinde eriyerek tarih sahnesinden kaybolmuşlardır²¹. İskitler, Hazar Denizi'nin batısından başlayarak Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyaya yayılmışlardır²². Antik dönem kaynaklarına göre Taurlar, Toretes, Dandaris, Psesslers, Thteler ve Maotler İskit hâkimiyeti altındaki, Kırım ve çevresindeki Kimmer boylarıdır²³. Kimmer-İskit mücadelesi, Türk devletleri tarihinin en eski örneklerinden biridir. İskitler Yunan kaynaklarında *Scythia*, Pers kaynaklarında *Sak*, Çin kaynaklarında *Sai*, Asur kaynaklarında ise *Aşguzai* olarak ifade edilmiştir²⁴. Antik Yunan kaynaklarında adı *Scythia* olarak geçen Sakalara dair bilgilere MÖ VIII. yüzyıldan sonra rastlanmaktadır. *Herodot Tarihi* adlı eser Sakaların tarihinin araştırılması açısından oldukça önemlidir²⁵. Antik Yunan kaynaklarında İskitlere tabi topluluklar Karadeniz'in kuzeyinden kuzeydoğuya doğru sıralanarak aktarılmıştır. En batıda olanlara İskit, ardından Sarmat, Massagitler en doğudakilere Saka denmiştir²⁶. İskitler döneminde Kırım'a ve Güney Ukrayna bozkırlarına 500 yıl sürecek barış gelmiştir. Bu dönem İskit Barışı anlamına gelen *Pax Scythia* olarak

¹⁷ Bronevskiy, a.g.e., s. 27.

¹⁸ Ülküsal, a.g.e., s. 19.

¹⁹ Necati Demir ve Osman Kubilay Gül, **Türklüğe Adanmış Bir Ömür Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu [Mustafa Aga]**, Ötüken Yayınları, Ankara, 2018, s. 19.

²⁰ Mihail İllarionoviç Artamanov, **Kimmerler ve İskitler**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 24; Şevket Dönmez, "Ön Asya'da İskitler", Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 33; Cihan Alkan, **İlk Türkler**, Parana Yayınları, İstanbul, 2018, s. 46-50; Oktay Özgül, "İskitler'de Atalar Kültü Ve Yurt Kavramı", M. Hanifi Macit (Ed.), **Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi**, 1. Baskı, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (Tasav), Ankara, 2022, s. 161.

²¹ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler" Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 913.

²² İlhami Durmuş, **İskitler**, 8. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2022, s. 51.

²³ Tarhan, a. g. m., s.913.

²⁴ İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 620-627.

²⁵ Varis Abdurrahman Çakar, **Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1-İslama Kadar**, 2. Baskı, Püf Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 57.

²⁶ Çakan, a.g.e., s. 58.

adlandırılmıştır²⁷. İskitler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Dobruca ve Kırım çevresinde kısmen siyasi bağımsızlıklarını korumuşlarsa da ilerleyen zamanlarda Sarmatların bölgeye gelmesiyle İskitlerin bağımsızlıkları ortadan kalkmış ve kısa sürede de Sarmat hâkimiyetine girmişlerdir²⁸.

Sarmatlar, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda MÖ II. yüzyılın başlarından itibaren batıda Tuna ve Karpatlara kadar yayılmışlardır. İskit ülkesinin adı Sarmat ülkesi adını almıştır. Sarmat adı ve coğrafyası altında Yağız, Rakson, Krali Sarmat, Ugor, Sirak, Alan toplulukları varlıklarını sürdürmüştür²⁹. MS IV. yüzyılda gerçekleşen Got saldırıları, sonra Hunların Kuzey Avrupa'ya inişleri esnasında Sarmatlara bağlı Alan grupları Kırım ve Azak sahillerine yerleşmişlerdir. Alan gruplarının bir kısmı Hunların Avrupa'ya yönelik akınlarına katılmış bir kısmı da Kırım'ın dağlık ve sahil kesimlerine; Azak ve Kefe'ye yerleşmişlerdir³⁰. Hun saldırılarından kaçan Gotlar M.S. II. yüzyılın sonuna doğru Karadeniz'in kuzeyindeki doğu Avrupa topraklarına (günümüz Ukrayna topraklarına) ilerleyerek Sarmat hâkimiyetine son vermiştir. Gotlar, batıdaki Roma imparatorluğuna doğru ilerleyen Vizigotlar ve Doğu Avrupa topraklarında kalan Ostrogotlar (Doğu Gotları) olarak ikiye ayrılmıştır. Kırım'daki Ostrogot hâkimiyeti, Kral Ermanaric (350-375) döneminde zirveye ulaşmıştır³¹. Ermanaric döneminin sonlarına doğru Hunlar, Ostrogotları hâkimiyetleri altına almışlardır. Hunların, neredeyse yüz yıl boyunca Hazar Denizi'nden Avrupa'ya kadar olan bozkırlardaki hâkimiyetlerinde Hunlara katılmak istemeyen Ostrogotlar Kırım'ın dağlık kesimine çekilmişlerdir³². Kırım Gotlarının, Bizans ile iyi ilişkiler kurmak istemesi üzerine Bizans, dağlık kesime çekilen Kırım Gotlarının merkezine bir Psikopos atamıştır³³. VI. yüzyıla gelindiğinde ise Kırım, Göktürk ve Bizans çekişmesine tanıklık etmiş, Bizans'ın siyasi ve ince politik hamleleriyle coğrafyadaki siyasi hâkimiyet, karmaşık ve içinden çıkılmaz bir hal almıştır³⁴. Bizans, Göktürklerin hasımları olan Avarları himaye ederek Göktürk-Bizans anlaşmasına uymamıştır³⁵. Buhan isimli Göktürk beyi Kırım'a gitmiş ve 576 yılında Kerç kalesini ele geçirmiştir³⁶.

²⁷ Magocsi, a.g.e., s. 23.

²⁸ İlhami Durmuş, "İskit İmparatorluğu'nun Yıkılış Nedenleri", **Gazi Akademik Bakış**, 1, 2008, s.209; İlhami Durmuş, "Sarmatlar", Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 972; Mehmet Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon, 2012, s. 119; Hasan Ata Beşi, **Türk Kavimleri Tarihi**, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 52.

²⁹ Durmuş, a. g. m., s. 972; İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, 4.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2017, s. 101.

³⁰ D'Á, a. g. m., s. 447.

³¹ Magocsi, a.g.e., s. 27.

³² Magocsi, a.g.e., s.27; Ali Ahmetbeyoğlu, **Atilla ve Hunları**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 17.

³³ Magocsi, a.g.e., s.27, 29.

³⁴ L. N. Gumilev, **Eski Türkler**, 8. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 52.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 38. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015, s. 99.

³⁶ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, 8. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 137.

Kırım, zaman zaman doğudan gelen bozkır kültürlü Türk topluluklarına ev sahipliği yapmıştır; Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar, Macarlar, Peçenekler³⁷, Kıpçaklar gibi. Gruplardan bazıları Avrupa'ya giderken, Hazarlar³⁸ bölgede kalıcı olmuştur ve bozkıra barış getirmiştir³⁹. VII. yüzyılda Kırım'ın iç bölgeleri Hazarların egemenliği altına girmeye başlamıştır. Hazarlar, Kırım'ı *Tuyun (Tudun)*⁴⁰ adı verilen valilerle yönetmişlerdir. Hazarlar⁴¹, dağlık bölgede sıkışan Gotların kurduğu muhtarlıkları bozarak VIII. yüzyılda Kırım'ı tamamen kontrol altına almışlardır⁴². Hazarlar ve Kıpçaklar zamanında Kırım limanları, iç özerkliklerini korumak şartıyla Bizans'a bağlı kalmışlardır. Aynı zamanda Bizans için son derece önemli olan Kırım nedeniyle Hazar Türkleri ile Bizans arasındaki mücadele uzun yıllar devam etmiştir⁴³.

Hazarların yıkılışının ardından Kırım'da *Hazaria* isminde küçük bir devlet teşekkül etmişse de varlığı kısa bir süre devam etmiştir. Hazarların ardından bozkır alanlarda Kırım'a kadar Peçenekler⁴⁴ yer tutmuştur. *Karayim Türkleri*⁴⁵ olan Hazar bakiyeleri ise Kırım'da uzun bir süre

³⁷ Peçenekler, Macarların Dinyester civarında kalmasına tahammül edememişlerdir ve bütün Deşt-i Kıpçak coğrafyasına hâkim olmak istemişlerdir: Akdes Nimet Kurat, **Peçenekler**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 59; Peçenekler, yağmur ve ot olan yerleri takip eden göçebe (yörük) kavimdir. Peçeneklerin çevresinde birçok kavim bulunmaktadır; kuzeyinde Kıpçaklar, güneyinde ve batısında Hazarlar, doğusunda Oğuzlar, batısında ise Slavlar yer almaktadır. Birbirleri üzerine sürekli seferler düzenlemektedirler. Peçeneklerin, servet, hayvan, koyun, eşya, altın, gümüş, silah, buyruk, sancakları bulunmaktadır: İbn Fadlan, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 9. Baskı, haz: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 72.

³⁸ T'ang-şu, Göktürk devletinin en batıdaki yerine Tukiü-ho-sa (Türk- Kazar) ismi ile ifade etmiştir. Hazarlar belli bir dönem Türk devletinin bir kısmını temsil ederken sonradan müstakil bir devlet olmuştur. Don-Volga-Kafkasya arasında yer almıştır. Etnik olarak Ogurlar, Ongurlar, Macar'lar hâkim grup olarak Hazarlardan oluşmuştur. Hazarların büyük kısmı akrabalık bakımından Sabirlerin halefidir. İsimleri serbest dolaşan anlamına gelmektedir: Laszlo Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Ş.K. Seferoğlu ve Adnan Müderrisoğlu (Haz.) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983, s. 1.

³⁹ Magocsı, a.g.e., s. 30.

⁴⁰ Tuyun (Tudun), Göktürklerde hükümdar ailesinden olmayan kişilere veraset yolu ile geçen bir ünvandır. Tudun' un görevi bağlı bulunan memleketlerdeki vergi ve gümrük resimlerini kontrol etmektir. Bkz. Zehra Odabaşı, "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 9, 2019, s. 185; Altay Tayfun Özcan, **Hazarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, s. 29, 78; Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 823-833.

⁴¹ Hazarların yaşadıkları yer, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında stratejik bir öneme sahiptir. Hazarlar, kendilerinden önce gelen Hun ve Avar boyları ile kendilerinden sonra gelen Moğol imparatorluğu arasında zaman, büyüklük ve uygarlık düzeyi bakımından bir geçiş dönemi oluşturmaktadır: Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 116-117.

⁴² DİA, a. g. md., s. 447.

⁴³ Saadetin Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri" **Avrasya Etüdleri**, 35 (1), 2009, s. 61.

⁴⁴ 922'de İbn Fadlan, Bulgar seyahatinden dönerken Yayık Nehri yakınında bazı Peçenek gruplarıyla karşılaşmıştır. Daha sonra Peçeneklerin bu kolları Uzlarla birlikte Deşt-i Kıpçak bozkırlarına gelmiştir: Kurat, Peçenekler, s. 53.

⁴⁵ Karaylar; VII.-X. Yüzyıllarda Kafkasya, Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinde hüküm sürmüş olan Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Kırım'a gelen Hazar Türklerinden geriye kalan, Hz. Musa'nın şeriatına bağlı Türklerdir. Karai inancına bağlı olan Türkler, Karai (çoğulu Karaim) kelimesinin Karay, Karaylar olarak ifade ederler. Karai, Karaim kelimesi farklı dillerde farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. İbranicede Karai, Karaim, Arapçada Karrai, Karraun, Kuman-Kıpçak Türkçesi'nde Karay, Karaylar Rusçada ve Lehçede "Karaim", Fransızcada Karraime İngilizcede Karaim, Karaims bazı kaynaklarda ise Karaite olarak geçmektedir. Bir dinin ve bir etnik grubun mensuplarını ifade eden Karai, Karay kelimesinin hangi dilden geldiği tartışma konusu olsa da İbranice ve Arapça kara kelimesinden türemiştir. Tevrat'ı okuyup Tevrat'a davet edenler anlamına gelmektedir. Belirtilenlere ek olarak, "Karaim" adının Kırım'ın çok eski yerleşimcilerinden biri olan Kimmerler anlamına gelen Türkçe Karam kelimesinden geldiği de ileri sürülmüştür. Ayrıca Karayların yaşadığı yerlerde "Kırım" adından söz edilmiştir. Bu

varlıklarını idame ettirmişlerdir⁴⁶. XI. yüzyılın son yarısında Balkaş'tan İrtiş'e kadar olan coğrafyada hâkimiyet kuran Kıpçaklar, egemenliklerini 1048'de Güney Rusya'ya, 1054'te Dinyeper'e kadar genişletmişlerdir. Kıpçaklar'ın hâkimiyet coğrafyası 1080'li yıllarda Balkaş Gölü-Talas bölgesinden, özellikle Ten-Özi havzalarından Tuna ağzına kadar yayılmıştır. Kafkasya'da Kuban bölgesi, kuzeyde İtil Bulgarlarının sınırına kadar uzanmıştır. Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak hâkimiyetine istinaden, söz konusu coğrafya İslam kaynaklarında *Deşt-i Kıpçak* olarak isimlendirilmiştir⁴⁷. Kuman-Kıpçaklar, Kıpçak kitabı anlamına gelen *Codex Comanicus* isimli önemli dil yadigârı eseri bırakmışlardır. Taman ve Kırım'a yerleşmiş olan Kıpçaklar XIII. yüzyılda İtalyan tüccarlar ile ticaret yapmışlardır. Bu durum İtalyan tüccarlar için oluşturulan *Codex Comanicus*'un Latince ve Farsça bölümünde verilen Kıpçak lehçesine göre birçok sosyal, ticari ve idari terimin varlığından anlaşılmaktadır⁴⁸. Önemli bir ticaret merkezi olan Kırım'ın kıyı bölgesindeki Bizans hâkimiyeti yıkılarak yerini güneyden ve batıdan gelen yeni güçlere bırakmıştır. 1220'nin başında Türkiye Selçuklu Devleti, hâkimiyet alanını Anadolu'dan Karadeniz'in kuzeyine kadar genişletmiştir. Selçuklular, Altın Orda Hanlığı ile yakın ilişkiler kurması neticesinde, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzların, Anadolu'dan Kırım bozkırlarına akın etmelerine neden olmuştur⁴⁹. Bu dönemde Cengiz Han⁵⁰, Harezm Seferi ile ilgilenirken 1222'de iki komutanı Cebe Noyan ve Sübötay⁵¹ Noyan'ı Hazarın

nedenle Karaim adının Kırım kelimesinden gelmiş olabileceği de düşünülmüştür: Ali Ahmetbeyoğlu, **Sorularla Eski Türk Tarihi**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 221-222; Mustafa Sinanoğlu, "Karâilik", **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.24, İstanbul, 2001, s. 424-426. Musevilerin bir arada yaşadıkları dönemde Musevi kanunlarını ve Tevrat'ı iyi bilen bazı hahamlar, kutsal kitapları olan Tanah'ı modernleştirmek ve insanların anlamasını kolaylaştırmak istemişlerdir. Aynı zamanda sözlü gelenekte bulunan kanunları ve efsaneleri kayıt altında bulundurmak için Talmud isimli eseri yazmışlardır. Anan ben David (d.715-ö.795) liderliğindeki bir grup Musevi, kutsal kitapları olan Tanah'a bağlı kalacaklarını beyan ederek, Rabbânî hukukunun ana eseri olarak bilinen Talmud'u reddetmişlerdir. Ananiye ismiyle bilinen bu grup X-XI. yüzyıllarda Karaim isimli mezheple birleşmişlerdir: Emine Atmaca, "Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri", **Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi**, 2, 2020, s. 58; Osman Karatay, "Hazar'ın Musevileşme Tarihi", (Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, M. Bilal Çelik (Ed.), **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri**, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 89; Karailer, çok farklı bir Türk –Yahudi kavmidir. Hazarların, Museviliği kabul etmesiyle birlikte birçok Türk-Kıpçak da Karai dinini benimsemiştir. Bkz.: Mehmet Tütüncü, "Aspects Of Turkish Jewish Coexistence In History: Khazars, Karaims And Dönme (Sabetaists)", (Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, M. Bilal Çelik (Ed.), **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri**, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011, s. 43; Hazar sarayı, Museviliği devlet dini haline getirmiş ancak "millî dinî" haline getirmemişlerdir ve böyle bir çaba gösterip göstermedikleri bilinmemektedir. Tüm toplumu Musevileştirmeye çalışırken meydana gelebilecek tepkilerle karşılaşmaktansa, her şeyi kontrol altında tutan Musevi kadro oluşturulmuş ve tebaa olarak kendi inancını özgürce yaşayarak idari kadroya tepki göstermeyecek bir toplum tercih edilmiştir: Osman Karatay, **Hazarlar (Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler)**, 2. Baskı, Kripto Yayınları, Ankara, 2015, s. 136; Osman Karatay, **Türklerin Kökeni**, 9. Baskı, Kripto Yayınları, Ankara, 2014, s. 43.

⁴⁶ DİA, a. g. md., s.447.

⁴⁷ Muallâ Uydu Yücel, "Kıpçaklar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 420.

⁴⁸ A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 225.

⁴⁹ Magocsı, a.g.e., s. 37-38; Faruk Sümer, "Keykubad I", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.25, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 357.

⁵⁰ Hüseyin Polat, **Ulu Hân Bitiği-Türklerin ve Tatarların Türeyişleri (Araştırma-Çeviri-Metin)**, I. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2021, s. 30.

⁵¹ Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu; Atillâ, Cengiz Han, Timur**, Çev. Halil İnalçık, Yay. Haz. Ertuğrul Tokdemir-Mustafa Dönmez, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 254.

batısına keşif seferine göndermiştir⁵². Hazar Denizi'nin güneyinden ve batısından dolaşarak Kafkasya'ya ulaşan Moğol birlikleri önce Kıpçaklarla anlaşarak Kafkaslar, Alanlar, Çerkezler ve Lezgiler'i mağlup etmiş, ardından Kıpçaklara baskın yapmışlardır⁵³. Kıpçaklar, anlaşmayı bozan Moğollara karşı Rus kneziyle anlaşma yoluna gitmişler ve 1223 yılında iki ordu Kalka Nehri kenarında karşı karşıya gelmişlerdir. Rusları ve Kıpçakları bozguna uğratan Moğol ordusu, Suğdak'ı yağmalayıp çokça ganimet alıp memleketlerine dönmüşlerdir⁵⁴. Kırım XI. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçukluları için önemli bir ticaret merkezi iken Moğolların Suğdak'ı almasıyla birlikte buradaki ticari faaliyetlerini bırakmak zorunda kalmışlardır ve gerek şehir sakinleri gerek bölgedeki Müslüman tüccarlar Kırım'ı terk etmişlerdir. Moğolların çekilmesinden sonra bölgeyi Trabzon ve Rumların yönetimi altına almaya başlaması üzerine Türkiye Selçukluları harekete geçmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarı I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) zamanında hem doğudan gelen Moğol tehlikesine hem de Trabzon Rumlarının amaçlarına karşı Kırım ticaretinin güvenliğini sağlamak için Suğdak'a sefer yapılması kararlaştırılmıştır. Suğdak kalesi 1224 yılında Kastamonu emiri Hüsâmeddin Çoban komutasındaki Selçuklu ordusu tarafından fethedilmişse de⁵⁵ 1236 yılında Ögeday Han zamanında Batu Han komutasında Moğolların Avrupa'ya yapmış oldukları Doğu Avrupa seferi sırasında Kırım, Altın Orda Hanlığı'na bırakılan topraklar arasındadır ve Cuci ulusunun bölgeye gelmesiyle yerlerini Altın Orda Devleti'ne bırakmışlardır, Altın Orda Hanlığı bölgede hâkim güç olmuş ve Kırım'ı kendi topraklarına katmışlardır⁵⁶.

1.2. Kırım Hanlığı

XIII. yüzyılda Cengiz Han hayattayken oğullarına yaptığı toprak taksimatıyla, Cuci'ye kalan Deşt-i Kıpçak⁵⁷ coğrafyasını torunları Batu Han (Sayın Han) ve Orda- İçen Han arasında paylaşmıştır. Cuci ulusu, Türk devlet teşkilatındaki ikili devlet yönetim anlayışı esasına göre yönetilmektedir⁵⁸. Cuci ulusunun hanı olan Batu Han'a dedesi hâkimiyet simgesi olan *Altın Busagalı Ak-Ordayı* (otağı)⁵⁹, Orda-İçen Han'a ise *Gümüş Busagalı Gök-Ordayı* (otağı) kurdurmuştur⁶⁰. Orda-İçen, İslam kaynaklarında *Gök Orda Hanedanı* olarak tanımlanırken Batu

⁵² İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s. 18.

⁵³ Kemaloğlu, a.g.e., s. 69.

⁵⁴ Kemaloğlu, a.g.e., s. 69.

⁵⁵ Sümer, "Keykubad I", s. 357.

⁵⁶ Magocsı, a.g.e., s. 38; M. Akif Kireçci-Selim Tezcan, **Kırım'ın Kısa Tarihi**, (Çev. Can Eyüp Çekiç), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 12.

⁵⁷ El-Ömeri, a.g.e., s. 110-111.

⁵⁸ Mustafa Kafalı, "Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları", s. 681; Ebulgazi Bahadır Han, **Şecere-i Türk**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 127-128.

⁵⁹ Ötemiş Hacı, **Çengiz-Nâme**, haz: İlyas Kemaloğlu, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 31-32; Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcânî, a.g.e., s. 136.

⁶⁰ Kırımı, a.g.e., s. 60; Ötemiş Hacı, a.g.e., s. 32.

neslinden gelenler *Ak Orda Hanedanı* olarak tanımlanmıştır. Batu Han'ın 1227'de Cuci ulusunun başına geçmesinden, hanedanın son ferdi Berdibek'in (1357-1360) ölümüne kadar, Ak Orda Hanedanı devam etmiştir⁶¹. Batu Han, İtil boyundaki *Saray*⁶² şehrini başkent olarak kurmuştur⁶³.

Ogödey zamanında kurultayda alınan kararla, 1236-1240'da⁶⁴, Kıpçaklara karşı yapılacak olan Batı Seferi için ordunun başına Ak Orda Devleti'nin kurucusu Batu Han atanmıştır. Kalka Muharebesi⁶⁵ nin başarılı komutanlarından Sübötay Noyan, Deşt-i Kıpçak coğrafyasını tanımasından dolayı Batu Han'ın yanına müşavir olarak katılmıştır⁶⁶. Batu Han önderliğindeki seferde ilk olarak İtil Bulgarları ortadan kaldırılmıştır. 1237 yılı sonunda Moskova başta olmak üzere Rus Knezliklerine ait birçok kale ve şehir ele geçirilmiştir. Böylece Batu Han'ın ordularının yayılma alanı Macaristan'a kadar genişlemiştir⁶⁷. Batu Han, kardeşi Şiban Han'a otuz bin asker vererek onları öncü bir kuvvet olarak Kırım, Körel, Ulak memleketlerine göndermiştir⁶⁸. Şiban Han, üç ay boyunca kuşattığı Kırım'ı 1238 yılında ele geçirmiştir. Kırım'da yaşayan yerli olmayan Kıpçakları ve Peçenekleri kovmuştur⁶⁹. Kırım yarımadasındaki Kıpçaklar ve diğer halklar Ak Orda Hanedanlığına bağlanmıştır ve Karasubazar⁷⁰ yakınlarında bulunan ve *Eski Kırım*⁷¹ olarak adlandırılan *Solhat* şehri merkez olmak üzere Yarımada, Altın Orda Hanlığı'nın eyaleti haline getirilmiştir. 1239 yılında Altın Orda Hanlığı bölgeye geldiğinde Kırım Yarımadası'nın kıyı kesimi hariç tamamı Türk ülkesidir⁷².

⁶¹ Kafalı, "Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları", s. 681.

⁶² El-Ömeri, a.g.e., s. 112.

⁶³ Kafalı, "Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları", s. 681; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 245.

⁶⁴ Rene Grousset, a.g.e., s. 390; **Moğolların Gizli Tarihi**, (Çev. Ahmet Temir), 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 190-191.

⁶⁵ 1223 yılında Moğollar ve Rus-Kıpçak müttefik ordusu arasında gerçekleşmiştir. Bkz: Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2022, s. 14.

⁶⁶ Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009, s. 42.

⁶⁷ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.2, İstanbul, 1989, s. 539; Temir, a.g.e., s. 242.

⁶⁸ Kafalı, a.g.e., s. 85; Çengiz-Nâme, a.g.e., s. 36.

⁶⁹ Kemal Özcan, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 5, 2005, s. 27.

⁷⁰ Zeynep Özdem, **Kırım Karasubazar'da Sosyo-Ekonomik Hayat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 1.

⁷¹ Şehrin genişliği ve kalıntıları o dönemde burada büyük bir kentin olduğunu gösteriyor. Şimdi Tatarlar bu şehre Eski Kırım demektedir. Kırım Hanı buradaki darphanede kendi paralarını basmıştır. Han'ın eşleri şehrin yanındaki kalelerin en büyüğünde yaşamıştır: Bronevskiy, a.g.e., s. 28; Galina Dlujevskaya, Hakan Kırımlı, Dmitriy Vasilyev, **Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 239.

⁷² Oktay Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri**, Baha Matbaası, İstanbul, 1979, s. 2.

Ak Orda hanedanının kurucusu Batu Han 1256 yılında ölümünden sonra⁷³, 1257’de tahta çıkan Berke Han⁷⁴, Başkent *Saray*’ı, *Saray Berke* veya *Yeni Saray* adıyla, *Saray* şehrinin yakınındaki yeni yerine taşımıştır⁷⁵. Berke Han döneminde 1262 yılında Bizans İmparatoru Mihail, Selçuklu Sultanı II. İzzettin Keykavus⁷⁶’u Meriç Irmağı ağzındaki Enez Kalesi’ne⁷⁷ hapsedirmiştir. II. İzzettin Keykavus⁷⁸’un Bizans İmparatoru tarafından hapsedildiğini duyan Ak Orda Hanı Berke, Bulgar kuvvetlerinin de yardımıyla Enez’e kadar gelmiştir ve II. İzzettin Keykavus’u Enez Kalesi’nden kurtararak⁷⁹, II. İzzettin Keykavus’un ailesi ve Dobruca’daki Türkmenler ile birlikte Kırım’a götürmüştür⁸⁰. Ak Orda Hanı tarafından çok iyi karşılanan II. İzzettin Keykavus’a *Suğdak* ve *Solhat* yurtluk olarak verilmiştir ve 1279’da ölümüne kadar Kırım’ın Kefe⁸¹ şehrinde yaşamıştır⁸². II. İzzettin Keykavus, yurtluk olarak verilen yerlere Anadolu’dan getirdiği Türk-İslam halkını yerleştirmiştir. XIII. yüzyılın sonlarında Kırım coğrafyasına gelen seyyahlar *Suğdak*’ta yaşayanların çoğunun Türk olduğunu ifade etmiştir⁸³. Anadolu’dan Kırım’a getirilen kişilerin etkisi, Ak Orda hükümdarı Berke Han’ın İslâmiyet’i kabul etmiş olması ve Müslüman tüccarlar ile ticaret yapılması, bölgenin mimarisine ve eserlerine yansımıştır⁸⁴. Türk-İslam mimarisine örnek olarak Sultan Baybars’ın *Solhat*’ta kendi adına inşa ettirdiği cami örnek olarak verilebilir. Ak Orda Hanlığının yükselişi Canıbek Han’ın ölümü ile son bulmuştur. Berdibek’in hanlığı 1357’den

⁷³ Kafalı, a. g. m., s. 681.

⁷⁴ Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyehat (13. Yüzyılda İstanbul’dan Karakurum’a Yolculuk)**, (Çev. Ergin Ayan), 2. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s.83.

⁷⁵ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), 2. Basılış, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1976, s.57.

⁷⁶ Ahmet Yaşar Ocak, **Sarı Saltık (Popüler İslamın Balkanlar’daki Destani Öncüsü 13. Yüzyıl)**, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 39.

⁷⁷ Georges Pachymeres, **Bizanslı Gözüyle Türkler**, İlcan Bihter Barlas (Çev.), İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 47-49.

⁷⁸ Yabancıların işgali Anadolu’da vatansızlık duygusu yaratmıştır. Bunun üzerine Karamanlı Zeynel Hacı ve Karamanlı hudut beylerinden Bunsuz Konya üzerine yürümüşlerdir ve II. İzzettin Keykavus’un tahta çıkmasını talep etmişlerdir. Söz konusu Karamanlı mümessiller Türk ilinin zafere ulaşması için mücadeleye başlamışlardır: Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, **Küçük Asya’da Selçuklular**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.52.

⁷⁹ Istvan Vasary, **Kumanlar ve Tatarlar (Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler 1185-1365)**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 85-88.

⁸⁰ Ocak, a.g.e. s. 57.

⁸¹ Berke’nin halefi olan Mengü Timur’un iktidarı döneminde (1267-1280) Kırım’da İtalyan kolonileri kurulmuştur. Burası Orta Çağ Levant ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Ticaretin merkezi ise Kefe olmuştur. Bkz: Nicola Di Cosmo vd., **İç Asya Tarihi**, (Çev. Ed. Altay Tayfun Özcan), 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul, 2022, s. 147-148.

⁸² Yusuf Ayönü, “Selçuklu-Bizans İlişkileri”, Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1055.

⁸³ Alan Fisher, **Kırım Tatarları**, (Çev. Eşref B. Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s. 14; Faruk Sümer, “Keykâvus II”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, C. 25, Diyanet İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 354; W. De Tiesenhhausen, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, İsmail Hakkı İzmirli (Çev.), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 259.

⁸⁴ Fisher, a.g.e., s. 16; Berke’nin İslâmiyeti kabul edişiyile ilgili bkz: V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz: Hakkı Dursun Yıldız, 4. Baskı, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul, 2019, s. 508-509; V.V. Barthold, **Moğol İstilas Devrinde Türkistan**, (Çev. Seniha Sami Morali), Gülınar Kara (haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 492.

1360'a kadar sürmüştür. Fakat Berdibek'in yönetimi hanlığın her yerinde hâkim olmamıştır. Başkent çevresindeki büyük Kıyat emirlerinin bir kısmı Kırım'a bir kısmı da Sir Derya boyuna giderek başkenti savunmasız bırakmışlardır. 1360 yılında ölen Berdibek ile Ak Orda sülalesi sona ermiştir. Bundan sonraki hanlar Şiban ve Tokay-Timur neslinden gelecektir⁸⁵.

XIV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Hanlığı'nda taht mücadeleleri yaşanırken, Kırım rakip hanlar ve beyler için önemli ve güvenli bir yer haline gelmiştir⁸⁶. Hanlar *Saray* şehrini ele geçirmek için mücadele vermişler ve 1360-1380 yılları arasında yirmiye yakın han tahta çıkmıştır⁸⁷. XV. yüzyılın ortalarına kadar Altın Orda varisleri devletin farklı noktalarında hanlık tahtı için mücadele etmişlerdir. Altın Orda Hanlığı için hayati önem taşıyan Kırım da çekişmelerin yoğun yaşandığı yerlerden olmakla birlikte kendi adına sikke kestiren ve hanlık iddiasında bulunulan bir yer olmuştur⁸⁸. Altın Orda Hanlığı'nda, Han olabilmek için güçlü bir aristokrat desteğine ihtiyaç duyulmuştur⁸⁹. Altın Orda Hanlığı'nın ileri gelenlerinden Mamay Mirza, Cengiz Han'ın soyundan olmadığı için tahta çıkamamış, ancak Altın Orda hâkimiyetini sürdürmek için istediği kişileri tahta çıkarmaya çalışmıştır. Mamay Mirza, Altın Orda Hanlığı'nın *Saray* şehrinde taht mücadelesine dâhil olmasına rağmen, Kırım'da yaşamıştır.⁹⁰ Altın Orda Hanlığı'nın merkezinden uzak olmasına rağmen, Kırım birçok yönden sakin ve zengin bir yerdi⁹¹ ve Toktamış Han, 1379'da Doğu Deşt-i Kıpçak'ı ele geçirdikten sonra Cuci ulusuna hâkim olabilmek için Mamay Mirza'yı ortadan kaldırmak zorunda kalmıştır. 1380 yılında Kulikovskaya Muharebesi'nde Mamay Mirza ile Kalka Nehri üzerinde karşılaşması sonucu Mamay Mirza'yı mağlup etmiştir ve Mamay Mirza'nın Kefe'ye⁹² kaçmasına neden olmuştur, Mamay Mirza, Kefe'de Cenovalılar tarafından öldürülmüştür⁹³. Toktamış Han, yirmi yıl süren fetret dönemine son vermiştir ve Cuci ulusunun birliğini yeniden tesis etmiştir⁹⁴. Ancak ilerleyen zamanlarda Toktamış Han, Çağatay ulusunun hâkimiyetini ele geçiren Emir Timur⁹⁵'un düşmanlığını kazanmıştır. Toktamış Han, Emir

⁸⁵ Kafalı, a. g. m., s. 683.

⁸⁶ Halil İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s. 3.

⁸⁷ Kemaloğlu, a.g.e., s. 97.

⁸⁸ Hakan Kırımlı, **Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hanlık Hânedanının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2022, s. 27.

⁸⁹ Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar" **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 56, 2014, s. 156.

⁹⁰ Kemaloğlu, a.g.e., s. 98.

⁹¹ Ülküsal, a.g.e., s.17.

⁹² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, A. Sait Aykut (Çev.), 11. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 310.

⁹³ Kemaloğlu, a.g.e., s. 105; Aleksandr Yakubovskiy, **Timur ve Timuriler Devrinde Semerkand**, (Çev. Sabur Rasol, Haz. İlyas Kemaloğlu), 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 3.

⁹⁴ Kemaloğlu, a.g.e., s. 105.

⁹⁵ Emir Timur, Moğolistan'a beşinci seferini gerçekleştirdikten sonra Koçkar denilen mevkiye gelmiştir. Kendisine Urus Han'dan kaçan Toktamış'ın Emir Timur'un hizmetine girmek istediği haberi gelmiştir. Emir Timur, Toktamış'ı kabul etmek için beylerini göndermiştir. Ardından Toktamış'a ihsanlarda bulunmuştur, Toktamış adına törenler

Timur'un desteğiyle hanlığını ilan eden ve Emir Edige'nin de desteğini alan Timur Kutluk'la mücadele etmek zorunda kalmıştır⁹⁶. Toktamış Han, 1397'de Emir Edige ve Timur Kutluk'a yenilerek Litvanya Prensi Vitovt'a sığınmıştır⁹⁷. Ancak 1405'te Emir Edige'nin adamları Batı Sibirya'da Toktamış'ı öldürmüşlerdir⁹⁸. Altın Orda Hanlığı, Karadeniz'e çıkmak isteyen Vitovt için bir engel olduğundan dolayı Vitovt, isyancı prensleri merkeze karşı desteklemiştir. Uluğ Muhammed Han, 1419'da Vitovt'un desteğiyle Altın Orda tahtını ele geçirmiştir⁹⁹. Uluğ Muhammed Han, Cengiz soyundan Tölek Timur'un torunu, İçkili Hasan'ın oğludur. 1419-1420 yılları arasında Uluğ Muhammed Han'a karşı çetin bir mücadele başlamıştır. Uluğ Muhammed Han, mücadeleyi yürüten Kungrad¹⁰⁰, ın başındaki Haydar'ın baskısıyla 1437 yılı sonlarında Moskova'ya gitmiş ve Knez Vasiliy'den Moskova'da kalmayı istemiştir¹⁰¹. Vasiliy izin vermemiştir ve büyük bir güçle Uluğ Muhammed Han'ın üzerine yürümüştür. Ruslar yenilmiş olsa da Uluğ Muhammed Han Moskova'da kalmak istememiş ve Orta İtil'e giderek Kazan Hanlığını kurmuştur¹⁰². Litvanya Kralı Vitovt'un yardımıyla Kırım'a gelen Hacı Giray¹⁰³, 1449 yılında Şirin¹⁰⁴ kabilesinin de desteğiyle kendisini Han ilan etmiştir böylece Kırım Hanlığı kurulmuştur¹⁰⁵. Bir yandan Kırım Hanlığı¹⁰⁶ kurulurken Altın Orda Hanlığı'nda taht mücadeleleri devam etmiştir. 1465 yılında Küçük Muhammed Han'ın oğlu Seyyid Ahmed Han, Altın Orda tahtını ele geçirmiştir¹⁰⁷. Kırım Hanlığı'nın başında bulunan Hacı Giray, *Saray* şehrindeki Seyyid Ahmed Han'a karşı mücadele etmiştir. Hacı Giray, Altın Orda Hanlığı'nın en büyük düşmanı olan

düzenlemiştir ve Toktamış'ı oğlu olarak kabul etmiştir. Emir Timur Moğolistan üzerine beş sefer yapmıştır. Moğollardan Emir Kamerüddin'in ormanda kaybolması, ölüsüne veya dirisine ulaşamaması neticesinde Emir Timur'un kafası rahatlamıştır ve Moğolistan üzerine altıncı seferi gerçekleştirmemiştir. Bkz: Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, (Çev. Osman Karatay), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 213-214.

⁹⁶ Hayrunnisa Alan Akbıyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda' nın Yıkılması Meselesi" , **Bilig**, 27, 2003, s. 140.

⁹⁷ Ali Bademci, **Cengiz ve Yasası-Timur ve Tüzükatı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, s. 171.

⁹⁸ Akbıyık, a. g. m., s. 140.

⁹⁹ Yücel Öztürk, **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Yücel Öztürk (Ed.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2015, s. 14.

¹⁰⁰ Rene Grousset, **Stepler İmparatorluğu**, s.416; Kongurat olarak bkz: İnalçık, a.g.e., s. 207; Kongrat, bkz: Togan, a.g.e., s. 498.

¹⁰¹ Kurat, a.g.e., s. 207-208.

¹⁰² Kurat, a.g.e., s. 207-208.

¹⁰³ I. Hacı Giray'ın kökeni için bkz: Joseph Von Hammer -Purgstall, **Kırım Hanlığı Tarihi**, (Çev. Seyfi Say), 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 28.

¹⁰⁴ Kırım Hanlığında karaçi /karaçu beyleri olarak adlandırılan Şirin, Barın, Argın, Kıpçak ve Mangıtlar hanlık makamına kimin oturacağına karar vermiştir: Hayrunnisa A. Akbıyık, "Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair", **Türkler**, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.), C. 8, Ankara, 2002, s. 477.

¹⁰⁵ Togan, a.g.e., s. 498.

¹⁰⁶ Altın Orda Hanlığı'nın çöküşünden sonra kurulan Hanlıklardan en uzun ömürlüsü Kırım Hanlığı olmuştur. XVI. yüzyılda etkileşim halinde oldukları Ruslar sebebiyle, Hanlıkların hepsi "Tatar" olarak telaffuz edilmiştir. Osmanlılar da kendilerine tabi olan Kırım Hanlığı için "Kırım Tatar Hanlığı" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Özkan İzgi, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 223; V.V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (Terc. Râgıp Hulûsi Özdem), Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka (haz.), 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 148.

¹⁰⁷ Kurat, a.g.e., s. 142.

Moskova Knezi ile Said Ahmed Han'a karşı anlaşmıştır¹⁰⁸. 1466'da Kırım Hanı Hacı Giray ölmüştür. Geride saltanat uğruna mücadele edecek on iki oğul bırakmış dolayısıyla Deşt-i Kıpçak'ta karışıklığa neden olmuştur. Hacı Giray'ın oğulları arasındaki asıl taht mücadelesi Mengli Giray ile Nur Devlet arasında yaşanmıştır¹⁰⁹.

Hacı Giray'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Nur Devlet ile Mengli Giray arasındaki savaşta (1467)¹¹⁰ Mengli Giray başarısız olmuştur. Mengli Giray ve Nur Devlet, Jagellonların¹¹¹ desteğini almak için Kral Kazimir Jagellon'a elçiler göndermişlerdir. Nur Devlet, Kırım'da güçlü kabile beylerinin desteğini aldığından dolayı Kral Kazimir Jagellon, Nur Devlet'i desteklemiştir. Hanlığa bağlı ve hanların yeni başkenti olan Kırker (Kırkyer)'de 1467'den itibaren hüküm süren¹¹² Mengli Giray, 1467'deki Nur Devlet ile arasında gerçekleşen savaşta başarısız olunca ve Jagellonların'da desteğini alamayınca Kefe'ye kaçmış ve Cenevizlilere sığınmıştır. Cenevizliler, hanlığın başında kendilerinden daha zayıf birinin olmasını istedikleri için Mengli Giray'ı her bakımdan desteklemişlerdir¹¹³. Mengli Giray, Kırım Yarımadası'nda tahtın arkasındaki etkili aristokrat beylerinden olan Şirin Beyi Eminek Mirza ve diğer kabile beylerinin desteğiyle 1468'de Kırım Hanı olmuştur¹¹⁴ ve Cenevizlilerle yapılan anlaşmaları yenileyerek ikili ilişkilerini¹¹⁵ dostluk çerçevesinde sürdürmeye çalışmıştır. İç siyasette kendisini sağlama alan Mengli Giray'a en büyük muhalefet Altın Orda Hanlığı tarafından sergilendiği için Mengli Giray, Moskova ile dostluk

¹⁰⁸ Kurat, a.g.e., s. 210.

¹⁰⁹ Abdullah Bin Rıdvân Osmânî'l-Kırımî, **Tevârih-i Deşt-i Kıpçak**, haz: Rasih Selçuk Uysal, Post Yayınları, İstanbul, 2016, s. 66-67.

¹¹⁰ Hammer, a.g.e., s. 33.

¹¹¹ Jagiellon, Piast Hanedanlığından sonra 1384 yılında Lehistan'ı yönetmeye başlayan hanedanlığın adıdır. Bkz. Hacer Topaktaş, **Osmanlı – Lehistan Diplomatik İlişkileri FrangiszekPiotr Potogki'mim İstanbul Elçiliği (1788-1793)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.15; 1569'da Lehistan ve Litvanya birleşerek Lehistan-Litvanya Birliği adını almıştır. İki devletin birleşmesinden sonra Jagiellonian Hanedanlığından olan Kral Zygmund August (1572) ardında bir varis bırakmadan ölmüştür. 1572 yılından itibaren Leh Kralları Seym (Sejm) adı verilen asilzadelerin oluşturduğu bir meclis tarafından seçilmeye başlamıştır. Avrupa'da hiçbir devlette görülmeyen bu uygulama, daha sonraki tarihlerde yapılacak olan Lehistan Kral seçimlerini diğer devletlerin müdahalelerine açık hale getirmiştir. Bkz. Hacer Topaktaş, "Avrupa'nın ortak derdi Polonya tahtı: Stanislaw August Poniatowski'nin seçimi (1763-1764), **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 28(1), 2011, s. 185.

¹¹² Aynı zamanda Mengli Giray, Ağustos 1467'de Kırker'de Hacı Bey isimli birisine tarhanlık yarlığı 1468 yılında ise Mahmudek isimli bir kişiye de farklı bir yarlık vermiştir. Böylece Mengli Giray, Kırkyer'e ve Kırım'ın İçki kentlerine hükmederken, Nur Devlet kabilelerin çoğunluğuyla birlikte Özü boylarında hüküm sürmüştür. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 59.

¹¹³ Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım Ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1940, s. 81; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 5; Smirnov, a.g.e., s.173; Mengli Giray'ın sığındığı yer Cenevizlilerin elinde bulunan Mankub Kalesi'dir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, (Haz.) Mustafa, Zahir Öner, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2022, s. 21. Bkz. Halim Girây, **Gülbün-i Hânân**, (Haz. İbrahim Gültekin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2019, s.33; Nur Devlet'in galip gelmesinin nedeni, kardeşlerinin ve Kırım'daki birçok kabilenin Nur Devleti desteklemesidir ve Mengli Giray taraftarı olan Şirin Beyi Tekine Mirza'nın da bu sırada ölmüş olmasıdır. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 59; Mengli Giray ve Nur Devlet'in babası Hacı Giray'da Kırım'da yerleşmek için gücünün zirvesinde olan Jagellonların desteğini almıştır. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s.60.

¹¹⁴ Ülküsal, a.g.e., s. 27.

¹¹⁵ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 61; Cenevizliler, Osmanlı'nın herhangi bir saldırısında Mengli Giray'ın kendilerini destekleyeceklerini düşünmüşlerdir. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 61.

kurmaya başlamıştır ve bu ittifak onu Lehistan ve Litvanya'nın karşısında bırakmıştır¹¹⁶. Mengli Giray'ın kardeşleri, onun Han olmasına itiraz etmişlerdir. Mengli Giray¹¹⁷, kardeşleri ile aralarındaki savaşta tekrar yenilip Kefe¹¹⁸ye kaçmışsa da Cenevizliler tarafından hapse atılmıştır¹¹⁹. Kırım hanlığının kuruluşunda etkin rol oynayan kabile beylerinden (Karaçi beylerinden) Şirin kabilesinin beyi Eminek Mirza (baş Karaçi)¹²⁰, Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'den yardım istemiştir. Fatih Sultan Mehmed, 1475 yılında Gedik Ahmed Paşa¹²¹ komutasında bir donanma göndermiştir. Kefe ve diğer sahil şehirleri Çerkesistan'a kadar feth edilmiş, Karadeniz'in kuzeyindeki tüm Ceneviz kaleleri ele geçirilmiş ve Mengli Giray yeniden tahta çıkmıştır¹²². Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz sahilleri üzerinde etkili bir anlaşma yapabilme hakkı elde etmiştir¹²³. Altın Orda hükümdarı Seyyit Han, 1476'da Kırım'ı işgal etmiştir. Önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan Sulhat (Salkat) kasabasını tahrip etmiştir. Mengli Giray Han ise kaçarak Kırker-Kırkyer (Çıfıt) kalesine sığınmıştır¹²⁴. Fatih Sultan Mehmed, Seyit Ahmet Han'ı Kırım'dan çıkarmıştır. 1476'da Nur Devlet Kırım tahtına oturmuştur. Şirin Beyi Eminek¹²⁵ ve diğer kabile beyleri Nur Devletten şikâyetçi olmuştur ve Osmanlı padişahına bir heyet göndererek

¹¹⁶ Fisher, a.g.e., s. 23.

¹¹⁷ Mengli Giray, Fatih Sultan Mehmed'e 1469 tarihli bir mektup göndererek "karındaşım" şeklinde hitap etmiştir. Yakup adlı Osmanlı komutanının Kırım kıyısında iki şehri yaktığını ve Kefe'den esirler aldığını yazmıştır. Mengli Giray, mektupta esirlerin kendisine iadesini istemiştir. Bkz. İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi, s. 61.

¹¹⁸ Kırım Hanları, Kefe'yi kendi ülkeleri olarak kabul etmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı da Kefe'yi haraca bağlamış ve vergi almıştır. Bkz. İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi, s. 61.

¹¹⁹ Ülküsal, a.g.e., s. 27.

¹²⁰ Derya Derin Paşaoğlu, "Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri", **Kırım Tarihi İncelemesi**, 1, 2021, s.51.

¹²¹ Mengli Giray, Gedik Ahmet Paşa ile sözleşme yapmıştır. Sözleşmede "dostuna dost düşmanına düşman" ifadesine yer vermiştir. Mengli Giray burada Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını göstermek istemiştir. Mektubun tamamında daha yoğun bağlılık ifadelerine yer vermiştir. Bkz. İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 66. Feridun M. Emecen, **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2022, s. 21.

¹²² Halil İnalçık'a göre 1475 yılında Kefe'nin fethinden sonra esirler arasında Mengli Giray İstanbul'a gönderilmiş, Kırım'dan Osmanlı padişahına yapılan talepler üzerine Mengli Giray Kırım hanı olarak atanmıştır. Es-Sebü's-Seyyar, Gülbün-i Hânân ve Cevdet Paşa'da bu görüşün aksini iddia ederek, Mengli Giray'ın esirlerle birlikte İstanbul'a gittiğini ve Osmanlı Padişahı tarafından Kırım'a han olarak atandığını reddetmişlerdir. Bkz. İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi, s. 51; Cevdet Paşa, a.g.e., s.73; Mengli Giray Han, İstanbul'a gelen ve orada kalan ilk Kırım Hanı olmuştur. Bkz. Halim Giray, **Gülbün-i Hânân**, (Haz. İbrahim Gültekin), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2019, s. 6; Ülküsal, a.g.e., s. 27; Yücel Öztürk, **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)**, 2. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2014, s. 66.

¹²³ Fatih Sultan Mehmed'in siyasi başarısı sayesinde Kırım Hanlığı kan dökülmeden Osmanlı topraklarına bağlanmıştır. Kırım Hanlarının, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmesinin nedenlerinden biri de Altın Orda Hanlarının tehdidi olmuştur. Bahsedilen tarihlerde Kırım, Altın Orda'dan tamamen ayrılmıştı. Ancak Saray şehrinin hanları, Kırım'ı vatanları olarak görmekte ısrar etmişlerdir. Saray Hanları, Moskova Knezlerinin yanı sıra Kırım Hanlarını da isyancı olarak görmüşlerdir. Moskova'nın düşmanlarından olan Lehistan-Litvanya'nın Altın Orda ittifakına verdiği önem artmıştır. Bu nedenle Kırım Hanı'nın kendisini tanımak istemeyen Saray şehrinin tehditleri karşısında Osmanlı Devleti'ne bağlanmaktan başka seçeneği kalmamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti de bu sırada Avrupa siyasetiyle yakından ilgilenmeye başlamıştır. Kırım, Osmanlı Devleti'nin kuzey Karadeniz sahillerindeki siyasi hareketi açısından önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'ne, Lehistan-Litvanya ile ilgili bilgiler Kırım Hanları tarafından aktarılmıştır. Bkz. İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi, s. 64, 66, 67.

¹²⁴ Halil İnalçık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi Ve Ahidname Meselesi", **Belleten**, 30, 1944, s. 211; Fisher, a.g.e., s.25-26; Ülküsal, a.g.e., s. 27.

¹²⁵ Eminek Mirza, Ekim 1478 (883 Receb) ayında Osmanlı Devleti'ne bir mektup göndererek, iç karışıklıklar nedeniyle Mengli Giray'ın derhal Kırım'a han olarak gönderilmesini talep etmiştir. Bkz: İnalçık, Kırım Hanlığı Tarihi, s. 65.

Mengli Giray'ın tekrar Kırım'a Han olarak gönderilmesini istemişlerdir. 1478'de Mengli Giray üçüncü kez Kırım Hanı olmuştur ve 1514'e kadar hanlık yapmıştır¹²⁶. Mengli Giray'ın üçüncü hükümdarlığı döneminde (1478-1514) Kırım Hanlığı, Altın Orda ve Moskova Knezliği'ne karşı güçlü bir devlet haline gelmiştir. Kırım Hanlığı'nın iç huzuru sağlandıktan sonra Mengli Giray, Osmanlı padişahı II. Bayezid'e Akkerman seferi için 50.000 Kırım süvarisi göndermiştir¹²⁷. Doğu Avrupa'ya yönelik siyasi hamleler Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin siyasi politikası açısından önemli bir adım olmuştur. Mengli Giray Han zamanında, Kefe'de ikamet eden bir paşa ile Kırım'ın güneyi doğrudan Osmanlı yönetimine girmiştir¹²⁸. Mengli Giray 1502'de Altın Orda düşmanları ile Saray şehri üzerine yürüyerek Altın Orda hanedanına son verirken¹²⁹ Moskova Knezliği ile ittifak politikasına da son vermiştir¹³⁰. Mengli Giray, 1511'de Moskova'ya karşı Doğu Avrupa'daki Jagiellonlar (Yagielon) ile ittifak kurmuştur.

Mengli Giray'ın ölümü üzerine *Kalgay* olarak atadığı oğlu I. Mehmed Giray¹³¹ (1514-1523) Kırım tahtına oturmuştur.

1.3. Vladimir Viladimiroviç Velyaminov-Zernov'un Hayatı

XIX. yüzyılın meşhur Rus Şarkiyatçısı Vladimir Vladimiroviç-Velyaminov Zernov 31 Ekim 1830'de St. Petersburg'da doğmuştur. Velyaminov-Zernov'un, Moskova Knezi İvan Kalita'nın¹³² hizmetine giren ve Zahar adıyla vaftiz edilen Altın Orda'dan Mirza Çet'in soyundan geldiğine dair araştırmacılar arasında iddialar bulunmaktadır¹³³.

¹²⁶ Ülküsal, a.g.e., s. 27; Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, s. 81-82; Halil İnalıcık, **Fâtih Sultan Mehmed Han**, 8. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 268.

¹²⁷ Ülküsal, a.g.e., s. 28; Halim Giray, a.g.e., s. 33; Seyyid Mehmed Rızâ, **Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar**, haz: Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 110.

¹²⁸ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur**, 7. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 512.

¹²⁹ Togan, a.g.e., s. 509.

¹³⁰ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 222; III. İvan (öl. 1505)'ın hükümdarlığı boyunca Altınorda'ya saldırması için Mengli Giray'a elindeki tüm imkânlar ile destek vermiştir. Altın Orda Hanlığı'nın ortadan kalkması sonucunda Altın Orda'nın mirası esas olarak Kırım'a aktarılmıştır. Fakat Kazan, Kasım, Sibir (Sibirya), ve Astarhan hanlıkları da kendilerini eşit olarak Altın Orda Hanlığı'nın mirasçıları olarak görmüşlerdir. Ancak Saray 1502'de Kırım Hanlığı'nın eline geçince bu iki hükümdar (Mengli Giray Han ve III. İvan) ve halefleri arasında Altın Orda Hanlığı topraklarına hâkim olma mücadelesini başlamıştır. Bkz. István Vasary, "Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele", (Çev.) Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 29(1), 2014, s. 337.

¹³¹ Mehmed Giray Han, Mengli Giray Han'ın sekizinci oğludur. Babasının sağlığında Mehmed Giray'a Kalgaylık ünvanı verilmiştir. Kalgay olduğu dönemde Mehmed Giray'a tuz, gümrük gelirlerinden de hisse verilmiş ve Karasu, Akmescit şehirlerinin de idaresi bırakılmıştır. Bkz. Ülküsal, a.g.e., s.42; Mengli Giray Han, düşman memleketlerine gaza ve cihada gidecekken, Kırım'da kaymakam olarak kimin kalmasını istersiniz? sorusuna "oğlum Mehmed Giray kalsın manasında oğlum Mehmed Giray Kalgay" demiştir. Bkz. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 75.

¹³² İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, 3. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009, s. 186.

¹³³ V.V. Velyaminov-Zernov, **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar**, A. Melek Özyetgin- İlyas Kamalov (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. VI-VII; A.H. Halikov, **Rus**

Velyaminov-Zernov, şarkiyatçı, akademisyen, Türk-Tatar edebiyatı doktorudur ve aynı zamanda St. Petersburg Akademisine seçilen ilk Rus şarkiyatçıdır¹³⁴. St. Petersburg arşivlerinde Velyaminov-Zernov'un biyografisi hakkında önemli sayıda yayınlanmamış bilimsel kaynak bulunmaktadır. Velyaminov-Zernov sadece bir araştırmacı olarak değil, aynı zamanda St. Petersburg Bilim Akademisi tarafından da iyi bir organizatör olarak kabul edilmiştir¹³⁵. Velyaminov-Zernov henüz lise yıllarındayken ilme önem vermiş, özellikle Çarlık Rusyası'ndaki Rus olmayanların tarihine ilgi duymuştur. Bu nedenle, Arapça, Farsça, İbranice öğrenmeye başlamıştır. Velyaminov-Zernov, 1850 yılında Aleksandrovskiy Lisesi'nden mezun olmuştur ve Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümü'nde çalışmaya başlamıştır¹³⁶. Rus tarih yazımı ve şarkiyat çalışmaları, Velyaminov-Zernov'un hayatında önemli bir yere sahip olmuştur¹³⁷. Orenburg şehrindeki görevi esnasında Velyaminov-Zernov, Çarlık Rusya'sında o güne kadar pek çalışılmayan Türk lehçelerine ilgi duymaya başlamış ve konuyla ilgili *İstoriçeskiye İzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i Snoşeniyah Rossiyi so Sredney Aziyey* (Kırgız-Kaysaklar Hakkında Tarihi Bilgiler ve Rusya'nın Orta Asya ile İlişkileri-Ufa, 1853-1855) isimli eserini neşretmiştir. *İstoçniki Dlya İzuçeniya Tarhanstva, Jalovonnogo Başkiram Russkimi Gosudaryami* (Rus Hükümdarlarının Başkurtlara Verdikleri Tarhanlıkların Araştırılması İçin Kaynaklar-St. Petersburg 1864) isimli eserini oluşturan bilgiler ise Orenburg şehrinin yerli sakinleriyle ilgili olan arşiv malzemeleridir¹³⁸. Velyaminov-Zernov 1861'de Rusya İlimler Akademisi üyeliğine seçilmiş ve 1889'da Kiyev, Podolye ve Volıny vilayetlerinde arşiv belgelerinin tasnifi için oluşturulan komisyonun başkanlığına getirilmiştir. 1863-1867'de 4 ciltlik *İssledovaniya o Kasimovskih Tsaryah i Tsarevitsah* (Kasım Han ve Beyleri Hakkında Araştırmalar) isimli eserini yayımlanmıştır. Aynı zamanda Velyaminov-Zernov'un 1864'de *Materialı Dlya İstoriyi Krımskogo Hanstva* (Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar) ve 1868'de ise *Slovary Djagataysko-Turetskiy* (Çağatayca-Türkçe Sözlük) isimli çalışmaları yayımlanmıştır. Velyaminov-Zernov'un diğer çalışmaları *İstoriya Kurdov* (Kürtler Tarihi) ve *Moneti Buharskiye i Hivinskiye* (Buhara ve Hive Paraları-1859) isimli eserlerdir¹³⁹. Velyaminov-Zernov'un yayınlarının en önemli özelliği, bu alandaki ilk çalışmalar olmalarıdır. Velyaminov-Zernov'un eserlerini değerli kılan ise; eserlerin Rus yıllıkları, mevcut Türk kaynakları, epigrafik ve nümizmatik malzemeler, yarlık ve bitiklerden oluşan diplomatik

Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale (Çev. Mustafa Öner), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 49, 86, 102.

¹³⁴ Ф.Г. Калимулина, В.В. Вельяминов-Зернов Как историк Касимовского ханства, Ученый совет Института татарской энциклопедии Академии наук Республики Таджикистан, Казань, 2014, s. 4.

¹³⁵ Калимулина, а. г. т., s. 2.

¹³⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VI.

¹³⁷ Ramil M. Valeev vd., "Velyaminov-Zernov V.V. and His Contribution to the Study of Historical Sources of Moslem Peoples", *Journal of Sustainable Development*, 8 (5), 2015, s. 26.

¹³⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII.

¹³⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII.

yazışmalar gibi ana kaynaklara dayanmasıdır¹⁴⁰. Velyaminov-Zernov, Volga bölgesindeki Müslümanların tarihini de incelemiştir. Müslüman anlatı kaynakları ve Türk-Tatar kitabe anıtlarını incelemiş ve bunları Rusların verileriyle karşılaştırmıştır. Kaynakların eleştirel incelemesini yapmıştır. Doğu hakkında tarihsel araştırmalar yazmıştır¹⁴¹. Velyaminov-Zernov, 1850'lerin başlarında, Orenburg kazakları Bölgesel Yönetim Kurulu Arşivi'nde Rusya'daki *tarhanlık* mektuplarının çıkarılmasına ilişkin gerçekleri kanıtlamayı başarmıştır¹⁴². Velyaminov-Zernov, Başkurlara verilen yeni *tarhan mektuplarını* belirleyip yayınlayarak bu konunun ele alınmasına bir yenilik getirmiştir. Bunun yanında İslamî nümizmatik çalışması ve silahlardaki el yazılarıyla da ilgilenmiştir. Birçok epigrafik anıtın farklı coğrafi bölgelerde benzerlerini keşfetmiştir¹⁴³. Velyaminov-Zernov, ilmi çalışmalarının haricinde St. Petersburg Bilimler Akademisi, Rus Arkeoloji Derneği ve Rus Coğrafya Kurumu gibi önemli kurumlarda uzun yıllar çalışmıştır. 1870'te hastalanan Velyaminov-Zernov ilmi çalışmalarını azaltmışsa da tedavi için yurtdışına gittiğinde de bilimsel çalışmalarına devam etmiştir. İtalyan arşivlerinde Osmanlı ve Kırım tarihine dair çok sayıda belge bulunduğunu belirtmiştir¹⁴⁴. 29 Aralık 1890'da Velyaminov-Zernov, İlimler Akademisi'nin onursal üyesi seçilmiştir¹⁴⁵. Velyaminov-Zernov'un yaşam öyküsü ve bilimsel çalışmaları üzerinde yeterince durulmamıştır. Biyografisi üzerine de müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak 2003'te Kazan'da F.G. Kalimullina, *Velyaminov Zernov Kak İstoriik Kasimovskogo Hanstva (Kasım Hanlığı Tarihçisi Olarak Velyaminov-Zernov)* isimli yüksek lisans tezini hazırlamıştır. Velyaminov-Zernov ile ilgili bilgilere, ilimle uğraşan insanların hayat hikâyelerinden ya da çalışmalarından ulaşılmaktadır¹⁴⁶. N.İ. Veselovskiy, W. Tiesenhausen, D.İ. İlovayskiy gibi dönemin önemli tarihçileri, Velyaminov-Zernov'un Rusya ve Doğu tarihine katkılarının son derece büyük ve önemli olduğunu ifade etmişlerdir¹⁴⁷. M.G. Hudyakov, *Oçerki Po İstoriyi Kazanskogo Hanstva (Kazan Hanlığı Tarihine Dair Notlar)* adlı eserinde Velyaminov-Zernov'un tarihi olayları ve kaynakları objektif bir şekilde sunduğunu yazmıştır¹⁴⁸.

Sovyet zamanında, 1960'lara kadar siyasi nedenlerle Velyaminov-Zernov'dan çok söz edilmemiştir. 1990'lardan sonra Velyaminov-Zernov ve diğer şarkiyatçıların hayatlarına ve

¹⁴⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII; Firdevs Kalimullina, "V.V. Velyaminov-Zernov'un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 2005, s. 86.

¹⁴¹ Ф. Г. Калимуллина, "Вклад Востоковеда В.В. Вельяминова-Зернова В Российское Источниковедение", *Вестник Челябинского государственного университета*, 1(2), 2015, s. 115.

¹⁴² Калимуллина, а. g. m., s.115.

¹⁴³ Калимуллина, а. g. m., s. 117.

¹⁴⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VII; Velyaminov-Zernov, Kasım Hanlığı'nın tarihini araştırırken Altın Orda Hanlığı ile ilgili pek çok konunun incelenmediğinden bahsetmiştir. Konuyla ilgili birçok kaynağın yabancı ülke arşivlerinde saklandığını da belirtmiştir. Kasım ve Kazan Hanlığı tarihinden sonra Kırım Hanlığı'nın tarihiyle ilgilenmiştir bkz.: Kalimullina, a.g.e., s. 88.

¹⁴⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁴⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁴⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

eserlerine ilgi artmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte hem Tataristan Cumhuriyeti'nde hem de Rusya Federasyonu'nda Altın Orda ve haleflerinin tarihine karşı merak uyanmıştır. Dolayısıyla Velyaminov-Zernov'un çalışmalarına olan alaka artmış ve Rusya milletleri tarihine katkısı tekrar dikkatlere sunulmuştur¹⁴⁹. M. Usmanov'un Kazan'da yayımladığı *Zavetnaya Meçta Husaina Feyizhanova: Povesty o Jizni i Deyatelynosti* (Hüseyin Feyizhan'un Gizli Hayali: Hayatı ve Faaliyetleri Hakkında Hikâye) isimli eserde Velyaminov-Zernov'un hayatı ve eserleri yer almaktadır. Altın Orda'nın varislerini araştıran F. Şarifullina, M.İ. Ahmetzyanov, D.M. İshakov, B.R. Rahimzyanov gibi araştırmacılar da kendi eserlerinde Velyaminov-Zernov'un çalışmalarına az da olsa değinmişlerdir. Aynı zamanda Firdevs Kalimullina, Velyaminov-Zernov'un Rusya'daki Türk milletlerinin tarihi için yaptığı araştırma üzerine de makale yazmıştır¹⁵⁰. Velyaminov-Zernov'un hayatı ve eserleri son zamanlarda yeniden dikkatleri çekmeye başlarken, yazarın yayımladığı *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar* (Materialı Dlya İstaorii Krimskogo Hanstva) (St. Petersburg, 1864) isimli eser ne yazık ki günümüze kadar yeterince ilgi görmemiştir¹⁵¹.

1.4. Vladimir Viladimiroviç Velyaminov-Zernov'un, Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar Eseri

Altın Orda Hanlığı ve Kırım Hanlığı'ndan günümüze kadar gelen resmi yazışmalar bulunmaktadır. Dönemin tarihini araştıran yazışma dilini ve üslubunu inceleyen birçok çalışma yapılmıştır¹⁵². Velyaminov-Zernov'un, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar* (Materialı Dlya İstaorii Krimskogo Hanstva) (St. Petersburg, 1864) isimli eseri araştırmacılar tarafından maalesef günümüze kadar yeterli ilgiyi görmemiştir¹⁵³. Bu durumun sebeplerinden biri Kırım Hanları tarafından Rus ve Lehistan krallıklarına gönderilen belgelerin Moskova'daki Dışişleri Bakanlığı Arşivinde saklanıp Türkçe yazılmış olmasıdır. Rus ve Tatar tarihçilerinin Velyaminov-Zernov tarafından yayımlanan belgelerin Rusça çevirilerini kullandıkları tahmin edilmektedir¹⁵⁴. Velyaminov-Zernov'un söz konusu eserine ilginin yetersiz kalmasının diğer bir nedeni de az sayıda baskısının olduğu tahmin edilmektedir. Velyaminov-Zernov'un 1864 tarihli eseri, Kazan Devlet Üniversitesi, El Yazmalar ve Nadir Eserler Bölümü'nde bulunmaktadır.

¹⁴⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁵⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁵¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁵² Negri, Berezin, Smirnov, Radloff, Laşkov, Samoyloviç, Fekete, Taymas, Abdullah Hasan, Kurdoğlu, Soysal, Baranowski, Soysal'ı tanıtmaya ve eleştiri yazısı, Kurat, İnalçık, Abrahamowicz, Ertaylan, Ivanics, Matuz, Bennigsen vd., Çetin, Podhoredecki, Sanin, Reyhman ve Zajaczkowski, Özyetgin, Halperin, Faizov, Swiecicka, Kolodziejczyk, Sıtkı Özkul. Bkz: *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıglar ve Mektuplar)*, Faysal Okan Atasoy (haz.), C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 35-36.

¹⁵³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. VIII.

¹⁵⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. IX.

Eserin, Sovyet coğrafyasında çok fazla bilinmemesinin siyasi sebepleri de bulunmaktadır. Rusların, Kırım Hanlığına bağlılığını gösteren belgeleri içeren söz konusu eserin, özellikle SSCB döneminde tarihçiler tarafından incelenmesi münasip görülmemiştir¹⁵⁵. Aynı zamanda 1864 tarihli eser Kırım, Rus ve Leh tarih çalışmaları açısından ana kaynak hükmündedir. Eserin, Rusçadan tercüme edilen tıpkıbasımı için Velyaminov-Zernov tarafından “ön bilgi” yazılmış olup bu bölümde yayın süreci hakkında bilgi verilmiştir. Eserde yer alan 378 belge St. Petersburg Üniversitesi’nde Tatar dili hocalığı yapan Tatar asıllı Hüseyin Feyizhanov tarafından Moskova Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nden elde edilerek St. Petersburg’a getirilmiş ve Velyaminov-Zernov’un çabası neticesinde yayımlanmıştır¹⁵⁶. Velyaminov-Zernov’un ön sözünde Hüseyin Feyizhanov’un sadece adının geçmesi, eserin asıl müellifi hakkında tartışmalara yol açsa da, Hüseyin Feyizhanov’un kendisi hakkında yapılan çalışmalarda onun bu esere katkıları özellikle vurgulanmıştır. Velyaminov-Zernov ise sağlık sorunları nedeniyle 1890’da çalışmalarına son vermek durumunda kalmıştır. Eser, dökme harflerle yazıya geçirilerek hazırlanmış olup eserin sonunda Doğru-yanlış çetveli yer almaktadır¹⁵⁷. Söz konusu eser, A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov tarafından “*Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar* Kırım Hanlığı Tarihine Dair Kaynaklar” ismiyle yeniden tıpkıbasım olarak neşredilmiştir¹⁵⁸.

1.4.1. Vladimir Viladimiroviç Velyaminov-Zernov’un, “Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar” Eserinin İçeriği

Eserin tıpkıbasım neşrinde Rusça iç kapak (s. II); Fransızca iç kapak (s. III); Rusça ön söz (s. V-VII); Fransızca ön söz (s. IX-XI); Arap harfli metin bölümü (1-940); Kırımgâ dair yazular (1-898); isimler cedveli (s.899); Kırımgâ dair yazularda bolgan kişi isimleri ve rug isimlerinin kayu bitlerde ayganının huruf-ı hece tertibi üzre cedvelidir (s. 900-929); Kırımgâ dair yazularda bolgan şehirler ve orunlar ve yerler ve sular isimlerinin kayu bitlerde ikeninin huruf-ı hece tertibi üzre cedvelidir (s. 930-935); Kırımgâ dair yazularda bolgan bazı mansıp ve ıstılah sözlerinin ve bazı nadir lügatlerinin cedvelidir (s. 936-937); Kırımgâ dair bolgan yazularının aslında köp yerlerde bolgan hatalarının ve resimsizliklerinin icmalen cedvelidir (s. 938-939); Aslında düürst bolup basma kılğanda vaki bolgan hatalar cedvelidir (s. 940-941)¹⁵⁹.

Eserde yer alan 378 belgenin yeri ve arşiv numarası hakkında bilgi verilmemiştir. Kırım Hanlığı’na ait belgeler kronolojik olarak verilmiştir. 378 belgeden 109 tanesinin tarih kaydı yoktur. Tarihsiz belgeler yazıldığı hanın dönemine göre kronolojiye dâhil edilmiştir. 303-378 numaraları arasındaki tarihi bilinmeyen belgeler ise *Mülahakat* (s.779) başlığı altında verilmiştir. Kırım Hanı Mehmed Giray’ın (1515-1523) Rus knezlerine ve ileri gelenlerine gönderdiği 21 Ekim 1521 tarihli *şartname* belgeler arasında en eskisidir (No.1) . Belgelerin en geç tarihlisi II. Selamet Giray Han’a

¹⁵⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. IX.

¹⁵⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. IX; Zernov, 2017 a, s. 36.

¹⁵⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. IX; Zernov, 2017a s. 36.

¹⁵⁸ Zernov, 2017a, s. 36.

¹⁵⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. X; Zernov, 2017a, s. 36-37.

(1740-1743) ait olan 7 Aralık 1742 tarihli mektup olup Prusya Kralı Friedrik Agustov'a (II. Friedrich) yazılmıştır (No.301). Ancak tarihi verilmeyen, 1748-1756'da Kırım tahtında I. saltanatını, 1767'de II. saltanatını süren Arslan Giray Han'ın Prusya Kralı Friedrik Agustov'a yazdığı (No.302) mektubun, hanın hükümdarlık tarihine göre en geç tarihli olabileceği de görülmektedir¹⁶⁰. Kırım-Türk diplomasi tarihinin araştırılması açısından temel kaynaklar olan ve söz konusu eserin içeriğini oluşturan belgeler, Kırım tarihi ve ayrıntıları da dâhil olmak üzere siyasi, ekonomik ve sosyal konuları içermektedir. Belgeler aynı zamanda Kırım-Rus ve Kırım-Leh ilişkilerine yönelik yapılacak olan çalışmalar açısından da ana kaynak hükmündedir. Belgelerin dil özellikleri dikkate alındığında Altın Orda, Kıpçak ve Osmanlı coğrafyaları ile etkileşim halinde olup farklı yapılarıyla dikkat çekmektedirler. Aynı zamanda edebî dilde olduğu gibi resmi yazışmalarda da Osmanlı Türkçesinin izleri görülmektedir¹⁶¹. Kırım Hanlığı döneminde Osmanlılara veya Transilvanya prenslerine gönderilen belgelerde Osmanlı Türkçesinin hâkim olduğuna işaret edilirken, Rus prenslerine gönderilen belgelerde Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu görülmektedir. Kırım'da yazılan yarlıklar ve cevaben gönderilen belgelerin üslubundaki akıcılık, imla düzeni ve ifadelerdeki netliğe bakıldığında, Bahçesaray'da o dönem klasik eğitim görmüş ve Osmanlı Türkçesini bilen kâtipler olduğu fikrini akla getirmektedir¹⁶².

¹⁶⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XI.

¹⁶¹ A. Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 92-93.

¹⁶² Zuhâl Yüksel, "Kırım Türk Edebiyatı", **Türk Dünyası El Kitabı**, C.3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s. 687-688.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1515-1666 YILLARI ARASINDA KIRIM HANLIĞI YÖNETİM KADROSU

2.1. Han

Han ünvanı, Türklerin İslâm öncesinden beri kullandıkları bir ünvan¹⁶³ olmakla birlikte Giray Hanedanlığı'nda en yüksek ünvan olup, Türk-Moğol geleneğinde de en yüksek siyasi rütbedir. Kırım Hanlığı bağlamında ele alındığında ise Cengiz Han'a kadar gitmektedir¹⁶⁴.

Çin kaynaklarında belirtildiği üzere Asya Hunları daha önceki dönemlerde *tanhu/tanju* veya *şanyü* ünvanlarını kullanmış olsalarda, III. yüzyıldan sonra bu ünvanlar yerini *kagan/kaan* ve *han* ünvanlarına bırakmıştır¹⁶⁵. Şekil ve anlam bakımından *kağan* ve (*kan*) *han* ünvanları birbiriyle benzerlik ve farklılık gösterdiklerine dair açıklamalar yapılmıştır; Kültegin ve Bilge Kağan yazıtlarında Türk hükümdarları için yalnızca *kagan* ünvanı, Tonyukuk yazıtında ise *han* ünvanı yalnızca Kırgız hükümdarı için kullanılmıştır. Ongin ve Şine usu yazıtlarında ise *kağan* ve *kan(han)* ünvanları birlikte ifade edilmiştir¹⁶⁶. Göktürk kağanlığı döneminde Uygur, Hazar, Avar, Türgiş gibi devlet başkanlarına *kağan* denilse de, Bulgar devlet başkanlarına daha çok *han* denilmiştir. Kuman-Kıpçak beylerine ve muhtemelen Peçenek başbuğlarına da *han* ünvanı verilmiştir¹⁶⁷. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinden *han* kelimesinin geçtiği yerlere örnek verecek olursak Kâşgarlı Mahmud, Afrasyab oğullarının *han*, Afrasyab'ın ise *hakan* olduğunu belirterek *han* ile *hakan* arasındaki farka dikkat çekmiştir¹⁶⁸. Meliklere *Tawga.ç Xân*; ülkesi eski ve büyük anlamında kullanılmıştır. *xân çuva.ç yasdı; han, otağın başı üzerinde yükselen kubbesini çözdü*. Yine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *xân tûğ urdu; hükümdar nöbet davulu çaldı, xân*

¹⁶³ Hava Selçuk, **Türk Kültür Tarihine Dair Notlar**, Kitaparası Yayınları, İstanbul, 2019, s. 77; Ayrıca XII. yüzyılda Moğol tarihçisi Sanang Secen, Bodoncar'ın büyük oğlu Ba'aridai'a Xan iğagurtu (şahane menşe sahibi) ünvanını vermiştir. Bkz: B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimai Teşkilâtı**, çev. Abdülkadir İnan, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 80.

¹⁶⁴ Kırımlı, a.g.e., s. 44.

¹⁶⁵ Selçuk, a.g.e., s. 77; hân: hükümdar, sultan için bkz: Atasoy, a.g.e., s. 414.

¹⁶⁶ Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Ünvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 24; xân onların en büyük hükümdarı (el-meliku'l-a'zam). Afrâsiyab oğullarından olanlar böyle adlandırılır: Bu adlandırmanın uzun bir hikayesi vardır. Bkz: Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânu Lugâti't-Türk** (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin), haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziya Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 412.

¹⁶⁷ Donuk, a.g.e., s. 27; Selçuk, a.g.e., s. 77; Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001, s. 579.

¹⁶⁸ Donuk, a.g.e., s. 24.

to.y; *hakanın karargahı* olarak belirtilmiştir¹⁶⁹. Çağatay sözlüğünde ise *han*; *hakan*¹⁷⁰ ve *hükümdar* anlamlarına gelmektedir¹⁷¹. Yusuf Has Hacı, *han* ünvanını yalnızca Tavgaç Buğra Han ve uç-ordu hanından bahsederken kullanmıştır. Eski Uygur metinlerinde ise *han*, hükümdar ve şehzade için kullanılmıştır¹⁷².

Han, İslam Öncesi tarihlerden itibaren Türk hükümdarlarının kullandığı ünvandır. Göçebe Türk devletinin başı olan *kağan*¹⁷³, akrabalarını *han* rütbesiyle kendisine bağlı kabilelerin başına yönetici olarak getirmiştir. Ancak zamanla *imparator*, *şah* veya *padişah* rütbesindeki hükümdarlar için *han* ünvanı kullanılmıştır¹⁷⁴. Moğollarda ise *han* ünvanı kraliyet anlamında kullanılırken *kağan* ünvanı imparatorluk anlamında kullanılmıştır. Örneğin geçmişte bir kabile reisi olan Timuçin (Cengiz Han)¹⁷⁵, Moğol İmparatorluğu'nda Altan ve Şece-beki tarafından ilk olarak han ilan edilmiş, on yıl sonra 1206'da Türk-Moğol kavimlerinin büyük kağanı olarak seçilmiştir¹⁷⁶. Osmanlı padişahları arasında ise *han*'ı hükümdarlık ünvanı olarak ilk kabul eden I. Murad'dır. *Han* ünvanını ilk kez Yıldırım Bayezid tuğralarına, Çelebi Mehmed Sultan ise sikkelerine yazdırmıştır¹⁷⁷. *Han* ünvanı, Kırım Girayları ile Türkistan'da kurulan Hive, Buhara ve Hokand hükümdarları için de kullanılmış ve bu devletler *hanlık* ismiyle tanınmıştır¹⁷⁸. Hanlık yönetimine *Giray* hanedanından kişiler seçilmiştir. Nemeth Gyula'ya göre *Giray*, Türkçe *ker* (en güçlü yaratık, dev) ve küçültme eki *ey*'den gelmektedir. Kazak, Türkmen, Başkırt ve Moğollar'da boy ve boy adı olarak *kerey*, *kirey*, *kiray* ve *giray* kelimelerinin farklı biçimlerine rastlanmakta olup çoğulu ise *kereit*'tir¹⁷⁹.

¹⁶⁹ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 198, 376, 399, 405.

¹⁷⁰ İnalçık'a göre eski Türkler yetkinin tanrıdan alındığına inanmışlardır. Tanrı irade ettiği için ve kendi taliim olduğu için tahta oturdum ifadesinden anlaşılmaktadır. Bkz : Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü Ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 14(1), 1959, s. 70.

¹⁷¹ Suat Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2013, s. 433; han; han bkz: Refik Muzafarov-Nüzhet Muzafarov, *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük*, çev. Nariman Seyityahya (Seytyagyayev), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 131; Rifkat Ehmetyanov vd., *Türkçe-Tatarca Sözlük*, (Aktaran Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 145; han; Türk padişahı ünvanı, han, imparator, kağan, kan bkz. Recep Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 91; hân; han, bey bkz: Suat Ünlü, *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınevi, Konya, 2012, s. 214; Oğuzlar'da beyler, hanın bazı davranışlarına karşı çıkmaktaydı. Bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s.229.

¹⁷² Donuk, a.g.e., s. 24.

¹⁷³ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982, s. 49-60.

¹⁷⁴ Selçuk, a.g.e., s.77; Türk Kağanlığında görülen küçük kağan ünvanına benzer han ünvanının birden fazla hanedan üyesi için kullanılmış olup bunların devletin başındaki büyük kağana bağlı olduğu belirtilmektedir. Bkz: Hayrettin İhsan Erkoç, "Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Ünvanları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 390.

¹⁷⁵ Çiğgis-hahan için bkz: *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 182-183.

¹⁷⁶ Grousset, a.g.e., s. 228, 231.

¹⁷⁷ Aydın Taneri, "Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul, 1997, s. 517-518.

¹⁷⁸ Selçuk, a.g.e., s. 78.

¹⁷⁹ Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdarî Ve Sosyo-Ekonomik Tarihi [1600-1774]*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 49.

Kırım Hanlığı'nda Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin soyundan gelmeyen birinin han ünvanını alması meşru olarak görülmemiştir¹⁸⁰. Giray Hanlığı'nda han ünvanı, Kırım Hanlığı çerçevesinde doğrudan Cengiz Han'a uzanmaktadır. Kırım Hanları kendilerini yalnızca Kırım'ın hükümdarları olarak değil Altın Orda'nın da meşru hanları olarak görmüşlerdir¹⁸¹. Kırım Hanlığının kurucusu¹⁸² olarak bilinen Hacı Giray'ın önderliğinde oluşan siyasi yapı, ortaya çıktığı yere göre *Kırım Hanlığı* adını almıştır. Hacı Giray Han¹⁸³ bilinen ilk sikkelerinden itibaren *Es-Sultanü'l-Â'zam Hacı Gerey/ Gerey Han* ifadesi ile *Tarak Tamga*'yı kullanmıştır¹⁸⁴. Hacı Giray Han'ın büyük oğlu Mengli Giray Han¹⁸⁵ da başlangıçta *Es-Sultanü'l-Â'zam* ünvanını kullanmıştır. Mengli Giray'ın hükümdarlığı döneminde iki önemli olay yaşanmıştır. İlki Osmanlı Devleti'nin 1475'te Kırım Hanlığı'nı hâkimiyet altına alması, ikincisi ise 1502 yılında Altın Orda'nın başkenti Saray'ın Mengli Giray tarafından ele geçirilmesidir. Mengli Giray'ın Saray şehrini kendi topraklarına katması ve şehirdeki siyasi yapıyı kendi devletiyle bütünleştirmesiyle Kırım Hanlığı yeni bir boyut kazanmıştır¹⁸⁶. Mengli Giray Han, 1502'den itibaren kendisini rakipsiz olarak Altın Orda Hanı olarak görmüştür. Ancak Mengli Giray ve haleflerinin Altın Orda sınırlarına ulaşma gibi bir hedefi olmamıştır. Mengli Giray Han'ı asıl ilgilendiren, eski Altın Orda tahtında ve coğrafyasında aynı rolü üstlenmek değil Altın Orda'nın manevi kimliğini ve meşruiyetini rakipsiz olarak elde etmektir¹⁸⁷. Mengli Giray Han 1502 tarihi öncesi 1480'lerde Altın Orda Hanı anlamında Moskova ve Litvanya ile yazışırken kendisi için *Ulu Tatar Hanı* ünvanını kullanmıştır ve karşı tarafta kendisine aynı şekilde hitap etmiştir. Taht İlinin alınması Mengli Giray Han'ın ünvanlarına da etki etmiştir. 1502'de Taht İli'ni alma başarısını Lehistan Kralı ve Litvanya Prensi'ne bildiren

¹⁸⁰ Berdibek Han'ın ölümü ve 1360'tan sonra Batu Han'ın soyunun kesilmesiyle Hanlık makamı, Cuçi'nin oğlu Tokay Timur'un soyundan gelen hanların eline geçmiştir. Altın Orda bakayası olan Kırım Hanlığı (1783) ve Kazan Hanlığı (1552), Rusların eline geçene kadar Tokay Timur'un soyundan gelen hanlar tarafından yönetilmiştir. Bkz: Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda Hanlığı'nda Hanlık Makamı", **Türk Devlet Yönetimi Geleneği**, Cengiz Buyar vd. (ed.), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 199, Kongreler Dizisi:31, Bışkek 2016, s. 182; Bronevskiy, a.g.e., s. 40; Eski geleneklere göre Kırım Hanı komutanlar, etkili Tatar beyleri ve mirzalar tarafından seçilmiştir. Nogaylar, Kırım'da yönetimi ele geçirmek için sürekli hana isyan ederek kanlı tartışmalara neden olmuşlardır. Sahip Giray ve Devlet Giray'ın hanlıkları döneminde bu tür olaylara son vermek amacıyla Nogay ileri gelenleri hapsedilip öldürülmüştür. Osmanlı padişahı da Girayların tavrını desteklemiştir. Böylece Giraylar Kırım'daki hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bkz: Bronevskiy, a.g.e., s. 42.

¹⁸¹ Kırımlı, a.g.e., s. 44; İlk Kırım Hanı olan I. Hacı Giray Han'ın Tarhanlık Yarlığında belirtildiğine göre; yarlıkta Altın Orda Hanlarının kullandığı bir nişan bulunmamaktadır. Diğer yarlıklardan farkı yarlığı düzenleyen kâtip ve bu emri veren kadının isimlerinin bulunmasıdır. Tarih on iki hayvanlı ve hicri olarak gösterilmiştir. Hatta günü de yazılmıştır. Yarlığın dili Altın Orda'da kullanılan edebi dilin aynısıdır. Yarlığın yazılış tarzı bile Altın Orda geleneğinin devam ettirildiğini göstermektedir. Bkz. Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, s. 63.

¹⁸² Kurat, **IV. XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyi**, s. 209; Halim Giray, a.g.e., s. 31; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 93.

¹⁸³ Giray ünvanını ilk kez Hacı Giray kullanmıştır. Bkz: Bıyık, a.g.e., s. 49; Kurat, **IV. XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyi**, s. 207-211.

¹⁸⁴ Kırımlı, a.g.e., s. 44-45; Ahmet Mutu, "Hacı Giray I", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.14, İstanbul, 1996, s. 474-475.

¹⁸⁵ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s.100; Halim Giray, a.g.e., s. 33.

¹⁸⁶ Kırımlı, a.g.e., s. 45.

¹⁸⁷ Kırımlı, a.g.e., s. 45-46.

Kırım elçisi, Mengli Giray Han'ı *İki Orda'nın Hanı* olarak bildirmiştir. Mengli Giray Han, Saray şehrini ele geçirdikten sonra 1503'te şimdiki Hansarayı olarak bilinen sarayı yaptırmıştır ve Bahçesaray¹⁸⁸ın temellerini atmıştır. Sarayının girişine şarktaki hâkimiyetin sembollerinden olan Demir Kapı'yı yaptırmıştır¹⁸⁹. Bahçesaray'da bulunan Hansaray'daki Demir Kapı'nın üzerindeki kitabede Mengli Giray Han *Emera bi-'imareti hâzihi's-süddeti'l-esna Sultanü'l-Berreyn ve Hakanü'l-Bahreyn, Sultan ibnü's-Sultan (İki kıtanın sultanı ve iki denizin hakamı, sultanoğlu sultan)*, kitabenin üzerindeki madalyonun ortasında *Tarak tamga* bulunmakta ve madalyonda *Sultanü'l-Âzamü'l-Ekrem (En büyük ve Kerim Sultan)* ünvanıyla gösterilmiştir¹⁹⁰. Mengli Giray Han, babası ve kendisi için türbe yaptırmıştır. Türbenin kapısında kendisini *Hanü'l-A'zim ve'l Hakanü'l-Muazzam, Han-ı Cihân (ulu Han ve muazzam Hakan, cihan Hanı)* olarak ifade etmiştir¹⁹¹. Mengli Giray Han'ın oğlu ve halefi olan I. Mehmed Giray Han, 1520'de Rus Knezlerine ve ileri gelenlerine verilen şartnamede *Ulu Ordanın Ulu Hanı Deşt-i Kıpçak Barça Moğol Padişahı Mehmed Giray Han* ünvanını kullanmıştır¹⁹². I. Mehmed Giray Han, Altın Orda ve Cengiz Han'a atıf yaparak hanlığını meşru zemine yaslamıştır. I. Mehmed Giray Han'dan sonra *Barça Moğol Padişahı*¹⁹³ ünvanını kullanan olmamıştır. Ancak Zernov'un, *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar* eserinde I. Mehmed Giray Han'dan sonra *Barça Moğol Padişahı* kullanılmamış olsa da *Ulug Orda*¹⁹⁴ ve *Barça Tatar Hanı*¹⁹⁵ ünvanları

¹⁸⁸ Kırım hanları, başkent Bahçesaray'da, Hansaray ismindeki sarayda ikamet etmişlerdir. Bkz: Bıyık, a.g.e., s. 55; Bahçesaray, Akmesicid (Simferepol) –Sevastopol karayolu üzerinde, Çürüksu nehri vadisinde, Kırım dağlarının kuzey ve orta sırtları arasında yer almaktadır. Altın Orda Hanlığı'nın hanları ve Kırım Hanlığının ilk hanları yaz aylarını geçirmek için Bahçesaray'a gitmişlerdir. Mengli Giray Han, 1503'te Çürüksu kenarında Han Sarayı olarak bilinen sarayı yaptırarak Bahçesaray'ın temellerini atmıştır. Şehir, sarayın etrafında gelişerek XVI. yüzyılda tamamlanmıştır. Han Sarayı yeşil alanlardan bağ ve bahçelerin arasında olduğundan dolayı Bahçesaray adını almıştır. Mengli Giray Han'dan sonra gelen hanlar Bahçesarayı geliştirmişlerdir. Bkz: Zafer Karatay, "Bahçesaray", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, 1991, s. 482-483; Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", **Türkler**, C. 1, Ankara 2002, s. 102; Bahçesaray XVI. yüzyılda tarih sahnesinde yerini almakla birlikte XVII. yüzyılda bir şehirde bulunması gereken tüm yapıları içerisinde barındırmıştır. Bahçesaray şehrini diğer Kırım şehirlerinden ayıran özellik, hanlığın merkezi olmasıdır. Bkz: Fırat Yaşa, **Bahçesaray (1650-1675)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 2.

¹⁸⁹ Kırımlı, a.g.e., s. 46; Nicola Kançal-Ferrari, "An Italian Renaissance Gate For The Khan: Visual Culture In Early Modern Crimea", **Muqarnas**, 34(1), Leiden-Boston, 2017, s. 90-94; Yarlık No: 3, 8, 10, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 33, 35, 36, 37, 40, 46, 48, 53, 62, 66, 67, 69, 71, 74, 79, 89, 90, 94, 99, 105, 111, 112, 113, 114, 118, 139, 145, 146, 149, 156, 160, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 178, 181, 183, 184, 187, 190, 192, 194, numaraları yazılan yarlıklar, çalışmadaki belirtilen tarih aralıkları içerisindeki (1515-1666) han yarlıkları olup Bahçesaray'dan gönderilmiş yarlıklardır. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-546, Zernov, **2017 a**, s.89-507.

¹⁹⁰ Nicola Kançal-Ferrari, **Kırım'dan Kalan Miras-Hansaray**, 1. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s.186.

¹⁹¹ Kançal-Ferrari, **Kırım'dan Kalan Miras-Hansaray**, s. 179.

¹⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2; Zernov, **2017 a**, s. 89; Uli Schamiloğlu, Altın Orda Hanlığı'na XIV. yüzyılın ortalarından itibaren anarşi hakim olduğundan dolayı Altın Orda ismi günümüz bilim camiası tarafından; Büyük Orda, Nogay Orda, Kazan, Kasım, Kırım, Astrahan ve Sibir ya Hanlıkları ile birlikte Altın Orda Hanlığı yıkıldıktan sonra meydana gelen devletler için de kullanıldığını belirtmektedir. Bununla birlikte XV-XVIII. Yüzyılları kapsayan söz konusu dönem, önceki dönem ile karıştırılmaması için ikinci/geç Altın Orda olarak ta isimlendirilebileceğini belirtmektedir. Bkz: Uli Schamiloğlu, "Altın Orda", **Türkler**, (Bülent Keneş Çev.), Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 705.

¹⁹³ Ulu ordanung ulu hânı, Deşt-i Kıpçak, barça Moğol pâdişâhı Mehmed Giray Han için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2; Zernov, **2017 a**, s. 89.

¹⁹⁴ Ulug Orda için yarlık no: 4, 8, 10, 30, 36, 62, 104, 194 bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-546; Zernov, **2017a**, s. 89-506.

kullanılmıştır. *Ulug Orda*, meşruluk açısından kullanılmaya devam edilmiştir¹⁹⁶. Kırım Hanları, Osmanlı Devleti ile olan yazışmalarında bu kadar gösterişli ünvanlar tercih etmemişlerdir. Osmanlı Devleti, Kırım Hanlarının Altın Orda Hanlığı'nın bakıyesi olduğunu belirtmek için *cenab-ı İlhan*¹⁹⁷ ileri ifadesiyle Cengiz Han'ı işaret etmiştir. Moskova Knezliği, Kırım Hanları için *Kırım Çarı* ifadesini kullanmıştır. *Ulug Orda*, *Ulug Yurtun Ulug Hanı* ve *Padişahı* ünvanını XVIII. yüzyıla kadar kullanmışlardır. Kırım Hanı, tahttan indikten sonra da isminin ardından *Han* ünvanı almıştır. Osmanlı Devleti ise Kırım Hanlığı'nda *hanlık* makamından ayrılan hanlar için hanın isminden önce *han-ı esbâk*, *sabika Kırım* ifadelerine yer vermiştir¹⁹⁸.

Han her zaman yanında *atalık*¹⁹⁹ müşavirler bulundurmıştır. Önemli konuların görüşülmesi gerektiğinde *han*, *karaçi beyleri*, *ulanlar*²⁰⁰ ve *mirzalardan* oluşan bir meclis toplamıştır. Söz konusu meclise, *saray nazırları (bakanları)*, *saray ileri gelenleri* ve *en yetenekli kişiler* katılmıştır. *Han*, daima çalışkan ve cesur olan Çerkes, Nogay ve Beştav²⁰¹ lılardan oluşan seçkin kişiler sarayda bulundurmıştır. Bunların arasında çok başarılı olanlara hediyeler verilip yıllık maaş bağlanmış²⁰². Evliya Çelebi'ye göre hanlığın başkenti Bahçesaray'da tam yedi yılda oluşturulan *körünüş* veya *körünüş*²⁰³ isimli görkemli bir saray yaptırılmıştır. Tasvire göre sarayın dört bir yanı

¹⁹⁵ Yarlık no: 101, 125, 137, 145, 149, 166, 167, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 187, 188, 189, 190, 192 bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-2-546; Zernov, 2017 a, s. 89-506.

¹⁹⁶ *Ulug Orda*, *Ulug Yurtı*, Tag ara Çerkes, Tat bilen Tavgaç, Deşt-i Kıpçak, Barça Tatar için, bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 464; Zernov, 2017 a, s. 444.

¹⁹⁷ İl;ülke, eyalet. Han / Xan; hakan için bkz: Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 654,664; Sultan, hükümdar için bkz: Ünlü, **Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü**, s. 255; İlhan; Moğol hükümdarlarına verilen ünvan. Bkz: Ünlü, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, s. 521.

¹⁹⁸ Kırımlı, a.g.e., s. 49,51.

¹⁹⁹ Atalık, hanzadelerin yetiştirilmesiyle ilgilenmektedir. Hanın eş ve akrabalarının ihtiyaçlarını temin ettirirler. Dış ilişkilerde sorumlu olan memurları kontrol altında tutmakla yükümlüdürler. Bkz: Bronevskiy, a.g.e., s. 45.

²⁰⁰ Han soyundan olmayan ancak hana akraba olan tahta çıkma yetkisi bulunmayan Kırım soylularının soyundan gelenler, oğullar; bunlara verilen ünvan. Bkz: Zernov, 2017 b, s.1046.

²⁰¹ Bölge ismi. Bkz: Denizcan Dede, "Kırım Tatarları ve Nogaylar Örneğinde Deşt-i Kıpçak'ın Kayıp Batı Ucundan Anadolu'ya Etnik Devamlılık ve Geçişkenlik", **Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2, 2020, s. 431.

²⁰² Bronevskiy, a.g.e., s. 45.

²⁰³ Saray içerisinde bulunan arz odası bkz: Mehmet Arpacı ve A. Melek Özyetgin, "Kırım Hanlığında Saray Protokolü", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 16(62), 2019, s. 195; Hanın sağ tarafında kalgay sultan oturur. hanın sol tarafına ise nureddin sultan oturur. Yine hanın sağ tarafında Hanefi şeyhülislamı ve üç mezhep müftüsü dururlar. Yine hanın sol tarafında kadiasker, kadiaskerin alt yanında şehir mollası ve Kırım'ın yirmi dört kadısı oturur. Han veziri ayakta durur bazen kalgay sultan tarafında oturur ve kapıcılar kethüdası elinde gümüş değnek ile gezerek şikayetçileri ileri çeker. Bu divanda kapucular yoktur. Ot ağaları ayakta hizmet ederler. Defterdar kalgay sultan ve nureddin sultan tarafında bulunurlar. Başka eminler, hazinedarlar, mültezimler ve divân katipleri başka ruznameci tarafında bulunurlar. Bkz: Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz. Seyit Ali Kahraman), 7. Kitap, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 508-510; Devlet işleri Kırım Hanının başkanlık ettiği divanda görüşülmektedir. Divan üyeleri ise; kalgay, nureddin, Bucak-Yedisan-Kuban seraskerleri, Şırım beği, müftü, uluğ ağa (vezir), kazasker, hazinedarbaşı, defterdar, aktacıbey, kilercibaşı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağası için bkz: İnalçık, "Kırım Hanlığı", s. 456. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre Görünüş'te hanın sağında kalgay sultan ve hanın veziri olan kapı ağası solunda nureddin sultan bulunmaktadır. Kapı ağası bazen ayakta durur. Sayılanların ardında kazasker, ardında şahimler olan küçük Kırım şehzadeleri onların ardında han ağası, ardında darphane emini ve en arkada derecelerine göre oturup ilgili konular konuşulmaktadır. Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. III, 2. Kısım, Ankara, 2011, s. 34-35; Kırım'da hem kabul merasimi hem de divan için görünüş teriminin kullanıldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte olağanüstü

duvarlarla örülüdür²⁰⁴. Körüniş / görünüş sarayında gerçekleştirilen devlet meclisi toplantılarında Kırım hanı ile önemli meseleler görüşülmüştür²⁰⁵. Kırım hanı ile birlikte Han'ın emri altındaki yerlerde bulunan mahkemelerde şeriat hükümleri dikkate alınmıştır. Cinayet konularıyla hanın kendisi ve müşaviri ilgilenmiştir. Han tebaanın huzuruna çıktığında fakir ve muhtaç olan kişiler, sorunlarını hana anlatmıştır. Han tebaasını dinlemiş ve gerekli yardımı sağlamıştır. Toplum hana olan saygısını korumuş ve ona saygısızlık etmemiştir²⁰⁶. Anlaşmalar ve iş birliği karşılığında Kırım Hanı her yıl Lehistan, Litvanya, Moskova Knezi, Eflak Beyi, Çerkesler, Nogay Tatarları ve elçilerden itimatname (güven mektubu), vergi²⁰⁷ ve haraç almıştır. Hanın, sancak amiri olarak önerdiği kişi Kırım sultanı tarafından onaylanıncaya kadar, sancağın idaresini *han* kendisi yürütmüştür. Kırım Hanı, Osmanlı padişahının katılmasını istediği savaşlara katılmak mecburiyetindedir. Kırım Hanı, Osmanlı padişahından izin almadan Moskova Knezliği dışında başka bir yere savaş açamamaktadır²⁰⁸. Han barış ve savaş zamanlarında ekin ekmemiştir ancak çok fazla büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirmiştir²⁰⁹. Kırım Hanı, savaşa gidecekleri haberini sarayın yüksek memurları ile tebaaya duyurmuştur. Savaş esnasında ele geçirilen esirler vakit kaybetmeden hana getirilmiştir. Han esirlere saldıracakları memleket konusunda sorular sormuştur. Ardından han, memleket hakkında gerekli bilgiyi aldıktan sonra hangi memlekete saldıracaklarsa saldırı gününü ilan ederek Kırım hanı yurduna geri dönmüştür. Ya da bir heyet oluşturup heyetin yanına asker vererek Kırım topraklarına onları göndermiştir²¹⁰. Sınır bölgesinde esir paylaşımı yapıldığı esnada han kendisine 1-10 arası esir seçmiştir²¹¹. Kırım Hanı oğulları ve yakınları, Türk, Arap, Karaman ve diğer Asya tipine mensup atları tercih etmişlerdir, bunlar haricinde hızlı olan yabancı cins atları tercih ettikleri de bilinmektedir²¹². Han kendisinin korunması için yanında Türk askerlerinin de içerisinde olduğu birlik bulundurmaktadır. Savaş esnasında cesur olan ve fayda

toplantılara da meclis-i âm denildiği ifade edilmektedir. Meclis toplanma ve and içme, bayram günleri ya da I. Mengli Giray Han'ın ölüm yıldönümünde Kırkyer'de düzenlenen anma merasimi gibi özel günlere denk getirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Kaňal-Ferrari, **Hansaray**, s. 19.

²⁰⁴ Aslanapa, a.g.e., s. 29;

²⁰⁵ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, s. 87.

²⁰⁶ Bronevskiy, a.g.e., s. 46-47.

²⁰⁷ Canıbek Giray Han'dan (bin Mübarek Giray Sultan) Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderilen Temmuz/Ağustos 1628 tarihli yarlakta ağalar, vezirler, Kırım beyleri, mirzalar, beyler, kalga sultan, nureddin sultan, Mehmed Giray Sultan, Mübarek Giray Sultan'a kardeşleri olan üç nureddin sultana padişahane vergiler verip gönderesiniz. Yarlak No:10. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 27; Zernov, **2017 a**, s. 113.

²⁰⁸ Devlet Giray Han, 24 Mayıs 1571'de büyük bir ordu ile Moskova üzerine gitmiştir. Devlet Giray Han, Moskova şehrinin dışını yakmıştır. Fakat aşırı rüzgarlar nedeniyle Moskova'nın neredeyse tamamı yanmıştır. Devlet Giray Han, IV İvan'ı mağlup etmekle birlikte Osmanlı Devleti nezdinde itibarı artmıştır ve kendisine Taht Algan ünvanı verilmiştir. Bkz: Paşaoğlu, Kırımı, s. 130; Ancak askeri zafer siyasi kazanıma çevrilememiştir. 1572'de yeniden Moskova'ya saldıran Devlet Giray Han bu defa yenilmiş herhangi bir kazanç elde edememiştir. Böylece Kırım Hanlığı'nın 1571'de gerçekleştirmiş olduğu zafer Moskova'ya karşı kazanılmış olan son zafer olmuştur. Bkz: Serkan Acar, "Kırım Hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 39 (39), 2013, s. 95.

²⁰⁹ Bronevskiy, a.g.e., s. 49-50.

²¹⁰ Bronevskiy, a.g.e., s. 52.

²¹¹ Bronevskiy, a.g.e., s. 54.

²¹² Bronevskiy, a.g.e., s. 56.

sağlayan askerler han, kalgay ve nureddin tarafından ödüllendirilmiştir. Savaş ve sefer anında karşı tarafın eline esir olarak geçen Tatarlar, Kırım hanı tarafından değiş tokuş usulü ile esaretten kurtarılmıştır²¹³. Kırım Hanı esirleri kurtarmak için gerekirse kendi hazinesinden talep edilen ücreti ödemiştir²¹⁴. Kırım hanlığında handan sonra en yetkili kişi olarak *kalgay* sultan gelmiştir.

Tablo 1: Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasında Kırım Hanlarının Yabancı Devletlere Gönderdikleri Yarlıklar²¹⁵

Han Adı	Hanlık Dönemi	Yarlığın Gönderildiği Kişi	Yarlık Numarası
I. Mehmed Giray Han (1 Adet)	1515-1523	Rus knezlerine ve ileri gelenlerine verilen şartname	1
I.Devlet Giray Han ²¹⁶ (1 Adet)	1551-1577	Üsküp Haznedarı ve Koral Beylerine	2
II. Gazi Giray Han (3 Adet)	1588-1596 ilk hanlık dönemi	Rus Çarlığından Baris (Boris)	3
		Leh Kralı III. Zygmunt	4
		Leh Kralı III. Zygmunt	5
Toktamış Giray Han ²¹⁷	1607-1608	-	-
I.Selamet Giray Han ²¹⁸	1608-1610	-	-
III. Mehmed Giray Han (1 Adet)	1623-1628	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	8
Canıbek Giray Han (13 Adet)	1628-1635 ikinci hanlık dönemi	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	10, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24
		Leh Kralı IV. Vladislav	25
İnayet Giray Han (4 Adet)	1635-1637	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	27
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	30
		Defter	31
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	33
I.Bahadır Giray Han (8 Adet)	1637-1641	I.Bahadır Giray Han dönemine ait hazine ve tiyış kayıtları	35
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	36
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	37
		I.Bahadır Giray Han döneminde Han sülalesine gelen tiyışlerin kayıtları	40
		Rus Çarı I.Mihail Fedoroviç	41
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	46
		Rus Çarı I.Mihail Fedoroviç	48
		Leh Kralı IV. Vladislav	53

²¹³ Bronevskiy, a.g.e., s. 58; Yarlık No: 37'de, I. Bahadır Giray Han (bin Selamet Giray Han)'dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e (Zilkade ayının sonunda, 1047) (Mart/Nisan 1638) gönderilen yarlıkta Safa Giray Sultanın Moskova vilayetini yağmalayıp aldığı esirleri, Moskova Çarı'nın almış olduğu Tatar esirler ile değiş tokuş yapmak istenmiştir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 199; Zernov, 2017a, s. 242.

²¹⁴ Bronevskiy, a.g.e., s. 58.

²¹⁵ 1515-1666 arası Kırım Hanlarının yabancı devletlere göndermiş oldukları yarlıklar için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-546.

²¹⁶ Velyaminov-Zernov'un eserinde yarlığı gönderen kişinin II. Devlet Giray Han olduğu yazmaktadır. Ancak verilen hükümdarlık yılları I. Devlet Giray Han'a aittir. Bkz: Kurat, s. 309.

²¹⁷ 7 nolu Toktamış Giray Sultan yarlığı kalgay sultan tablolarında verilmiş ve işlenmiştir.

²¹⁸ Tamga içerisinde ve metnin içerisinde Selamet Giray Sultan yazdığından dolayı yarlık sultan yarlığıdır. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 18-19.

Tablo 1: Devamı

Han Adı	Hanlık Dönemi	Yarlığın Gönderildiği Kişi	Yarlık Numarası
IV.Mehmed Giray Han (26 Adet)	1641-1644 ilk saltanatı	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	62
		Leh Kralı IV. Vladislav	66
		Leh Kralı IV. Vladislav	67
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	69, 71, 74
		Rus veya Leh Devletine (?) ²¹⁹	79
		Leh Kralının veziri Pan Solniska	89
		Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	90, 99
		III. İslam Giray Han ile Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I.Aleksey) arasındaki şartname (Taht Değişikliği)	104
		Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I.Aleksey) ²²⁰	105
		Leh Kralı IV. Vladislav	111
		Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I.Aleksey)	112, 113, 114, 118, 121
		Rus (?) Kansilyar	133
		Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey)	139, 145, 146, 149, 152, 153, 156
		Rus Çarı Aleksey Mihaylovç (I.Aleksey)	160
IV.Mehmed Giray Han (15 Adet)	1654-1666 ikinci saltanat dönemi	Lehistan Kralı II. Yan Kazimir	165
		Rus Çarı Aleksey Mihaylovç (I.Aleksey)	166, 167, 168, 172, 173, 178, 181, 183, 184, 187, 190, 192, 194

2.2. Kalgay

Kalgay, Kırım Tatarcasında *yerime kalsın* anlamına gelmektedir. Kırım Hanlığın'da, hanın göreve başlamasıyla handan sonra en yetkili kişi olan *kalgay* atanmış ve uygulama kesintisiz biçimde devam ettirilmiştir²²¹. *Kalgay*²²², yalnızca Giray hanedanı mensupları arasından seçilmiştir. *Kalgay* kelimesinin dönem kaynakları içerisinde *kagalgay*, *kagalga*, *kalgay* biçimlerine rastlanmaktadır²²³. İlk şekli olan *kagalgay* XVII. yüzyıla ait yarlıklarda da kullanılmıştır. Velyaminov-Zernov'un eserinde *kagalgay* olarak geçmektedir²²⁴ *Kalgay* kelimesinin Moğolca *büyük kapı* anlamına gelen *hağalha* kelimesinden gelmiş olabileceği, kelimenin günümüz Moğol dilinde de varlığını sürdürdüğünü belirtilmiştir²²⁵. *Kalgay*, XVI. yüzyılda Özbekler arasında veliaht

²¹⁹ Önceki metinler dikkate alındığında aynı konunun burada geçmesi Yarlığın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderildiği fikrini desteklemektedir. Yarlık No: 77 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 308.

²²⁰ Yarlığın içindekiler kısmında I.Mihail Fedoroviç'e gönderilmiş olduğu yazsa da yarlık metninde Aleksey Mihayloviç'e gönderildiği yazmakta ve Mihail Fedoroviç'in öldüğü belirtilmektedir. Yarlık No 105 için Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 363.

²²¹ Hammer, a.g.e., s. 35.

²²² [Moğ. hağālha 'büyük kapı'] Kırım Hanlığında tahtın ilk varisi, veliaht, prens bkz: Zernov, 2017 b, s. 543.

²²³ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine*, s. 37.

²²⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 228.

²²⁵ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine*, s. 37; Halil İnalçık, "Kalgay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul, 2001, s.259; Erich Haenisch, *Wörterbuch Zu Mangol Un Niuca Tobca'an*, Otto Harrassowitz, Leipzig, 1939, s. 57.

anlamında kullanılmıştır. W. Barthold, kalgay kelimesini Belh'te bulunan prensin ünvanı olan *kalhan* (*ka'lhān*, *kağilhān*) ünvanıyla birleştirmek istemiştir²²⁶.

Kırım hanları arasında ilk kez Mengli Giray Han, büyük oğlu I. Mehmed Giray'ı 1475'te kalgay ünvanıyla atamıştır²²⁷. Mengli Giray Han öncesi Kırım'da veliahtlık kurumu bulunmamaktadır. Mengli Giray Han'dan önce hanlık soyundan gelen oğullar veya sultanlar hanlık makamına gelmekte hak talep edebilmişlerdir²²⁸. Moğollarda ise kalgaylığa dair özel bir kurum görülmemiştir. Ancak, Moğollarda ulus, hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştır²²⁹. Nitekim Cengiz Han'ın Ögeday'ı veliaht tayin etmesi göz önünde tutulunca Mengli Giray Han, hanlık içerisinde taht tartışmalarını önlemek için eski ve yeni geleneği sentezleyerek kalgaylık kurumu ile veliaht olacak kişinin kim olacağı konusu açıklığa kavuşmuştur. Aynı zamanda Kırım'ın idari yapısının zeminini hazırlamıştır ve Hanlık Divanı²³⁰ kurulmuştur²³¹. I. Mehmed Giray Han, kalgay olarak babasının son yıllarında hanlığın idaresinde oldukça etkili olmuştur. Kalgaylık kurumu, Osmanlı bağlılığına²³² ve kabile aristokrasisine karşı hanlar tarafından korunmuştur. Kırım Hanlığı'nda, han tahta çıktığında oğlunu kalgaylık makamına getirmiştir. Cengiz Han dönemine ait

²²⁶ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine*, s. 37

²²⁷ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine*, s. 37; Kırım hanlığı iç düzenini korumuştur. Kırım Hanlığı'nda hanın birinci ve ikinci mirasçıları sistemi uygulanmıştır. Yani Kırım Hanı'nın uygun göreceği ailedeki büyüklük sırasına göre kalgay ve nureddinlik makamlarına kişiler atanmıştır. Bkz: Kurat, *IV.XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyi*, s. 217.

²²⁸ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu Ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 71; Osmanlı ordusu sefere çıkacakken ve Mengli Giray Han'ın da sefere katılması emredilirken, Mengli Giray'ın çevresindeki beylerin kendi yerine kimi bırakacakları? Sorusu üzerine Mengli Giray Han, Kıpçak Türkçesiyle oğlum Mehmed Giray Kalgay cevabını vermiştir. Cevaptaki kalgay kelimesi Türkiye Türkçesine göre kalacak anlamına gelmektedir. Böylece Mehmed Giray Sultan, hükümdarlığın nasıl olduğunu yaşayarak anlamış olacaktır. Mengli Giray Han, Kalgay Sultan ünvanıyla, Mehmed Giray Sultan'a tuz çıkan yerlerden ve gümrük gelirlerinden tahsis etmiştir. Karasu ve etrafını da ekleyerek Mehmed Giray Sultan'ın Veliahd olduğuna dair Padişah'tan berât-ı âli-şân almıştır. Bkz: Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 75; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 110, 130; Halim Giray, a.g.e., s. 35; Hammer, a.g.e., s. 36.

²²⁹ Vladimirtsov, a.g.e., s. 149-153.

²³⁰ Kırım Hanlığı divanı, Hansaray'da bulunmaktadır. Hanlık meclisinde hanlığın özel meseleleri görüşülmektedir. Han tahta çıktıktan sonra tahtın sağ tarafında kalgay, Hanefi Şeyhülislamı ve üç mezhep müftüsü oturmaktadır. Tahtın solunda ilk sırada nureddin oturmaktadır, onu kadıasker, şehir mollası ve diğer yirmi dört Kırım mollası takip etmektedir. Kırım Hanının veziri genelde ayakta durmaktadır. Ancak oturacağı zaman hanın tahtının sağ tarafına oturmaktadır. Kapı kethüdası ise elinde bulundurduğu değnekle birlikte sırasıyla kapı halkının şikâyetlerini almaktadır. Bkz: Derya Derin Paşaoğlu, *Abdülaffar Kırımı'nın Umdet'ül-Ahbar'ına (Umdet'üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 511-512. Bunların dışında Divanda karaçi beyleri, kapı halkı ihtiyarları, ulema ve farklı cemaat şeyhleri de bulunmaktadır. Karaçi beylerinin divanı toplama yetkisi vardır. Bkz: Maria İvanics, "Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni Ve Yükselişi: Şirinler", Çev. Mustafa Işık, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul, 2015, s. 53-56; Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyi*, s.227.

²³¹ Talat Giray, *Ötüken'den Kırım'a Kırım'dan Anadolu'ya Var Olma Savaşı- Kırım Türkleri*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 144.

²³² Kırım Hanlığı'nın isteği üzerine 1475'te yapılan bir anlaşmayla Osmanlı Devleti'nin vesayetini kabul eden hanlık, 1475'ten itibaren özel bir statüyle yönetilmeye başlanmıştır. Bu statüye göre Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin en seçkin tebaası devleti sıralamasında ilk sırada yer alan devletlerden olmuştur. Hanlık tahtında oturan kişiye han resmi olarak tayin edilen veliahd ise Kalgay denilmiştir. Bkz: Mustafa İsen, "Kırım Hanedanının Şairliği", *Bilgi Dergisi*, S.15, 2000, s. 82.

bir kanun olduğu ileri sürülerek kalgaylık makamına kutsallık atfedilmek istenmiştir²³³. Ancak Kırım Hanı, kalgayın yürütme yetkisini sınırlandırmıştır. Han ile kalgay arasında bir anlaşmazlık olması durumunda Osmanlı Devleti'nin Padişahı, rehin alınan kişiyi askerî kuvvetle birlikte Kırım'a göndermiştir. Çatışmanın bastırılmasının ardından Kırım tahtına Osmanlı padişahının atadığı han getirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, Kırım'da daima yeniçerilerden oluşan birlikler bulundurmıştır. Han, kendi oğullarından birini kalgay olarak atamak istediğinde kişiler arasında hoşnutsuzluk yaratmamak ve kanlı çatışmaları önlemek amacıyla kendi kardeşlerini gizlice öldürtmüştür. Böyle durumlarda hanın kardeşleri kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Osmanlı Devleti ise onları memnuniyetle karşılamış ve onlara ödenek dahi ayarlamıştır²³⁴. Kırım'daki Osmanlı etkisine dikkat edildiğinde kalgaylar genellikle handan küçük olan hanedan üyelerinden seçilirken, 1584'ten sonra büyük olan kişilerden de seçilmeye başlanmıştır²³⁵. Geleneğe uygun olarak han öldükten sonra yerini kalgaya bırakmıştır. Han olan kalgayın yerini ise nureddinlik makamındaki kişi almıştır. ünvanların bu şekilde işleyişi neticesinde, istediğini han yapan Osmanlı Devleti'nin ve kabile aristokrasisinin yetkileri sınırlandırılmıştır. Duruma istinaden Giray hanedanlığında kırk kişiden yirmi dördü kalgaylıktan, beşi nureddinlikten hanlığa geçmişlerdir²³⁶. Kırım kabile aristokrasisinin, kalgayları İstanbul'a bildirmeden kalgaylık geleneği dikkate alınarak hanlık makamına getirmesi ya da İstanbul'un söz konusu geleneği gözardı etmesi çeşitli mücadelelere neden olmuştur²³⁷. Kalgayın tahtı Akmesçiddir²³⁸. Ana saray ise Akmesçid'in güneyinde Kayalaraltı'nda yer almaktadır. Akmesçid, Karasu-Bazarı ve çevresi doğrudan *kalgaya* tahsis edilmiştir²³⁹. Kırım yarlıklarını incelediğimizde buraya (Akmesçid) aynı zamanda Kalgay Sarayı²⁴⁰ veya Ak-Saray²⁴¹ da denilmiştir²⁴². Kalgay,

²³³ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 37.

²³⁴ Bronevskiy, a.g.e., s. 42.

²³⁵ Carl Max Kortepeter, "Kalgay", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, (Çev. Yavuz Söylemez), 27(1), 2012, s. 267-270.

²³⁶ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 38.

²³⁷ Halil İnalçık, "Gazi Giray I", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.13, İstanbul, 1996, s. 451.

²³⁸ Kalgaylar, Akmesçid'de oturmaktadırlar. Ancak göndermiş oldukları yarlıklar incelendiğinde farklı yerlerde de bulundukları anlaşılmaktadır:

Yarlık No: 7 Be-makam-ı Bağçasaray al-mahrusa,

Yarlık No: 19 Be-makam-ı Ordusaray,

Yarlık No: 42 Be-makam-ı Salgır Ton Saray,

Yarlık No: 147 Be-makam-ı Kal'a-i Ferahkirman,

Yarlık No: 176 Be-makam-ı nehr-i Özi-yi Sahra-yı Heyhat, için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s.2-547; Zernov, **2017 a**, s. 89-507; Baron De Tott (1979), **18. Yüzyılda Türkler**, (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, Tercüman Yayınları, 1979, s. 174.

²³⁹ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 38; Kırmılı, a.g.e., s. 54.

²⁴⁰ Yarlık No: 11, Be-makam-ı Kalgay Saray için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 31-34; Zernov, **2017 a**, s. 116-118.

²⁴¹ Yarlık No: 120, Be-makam-ı Aksaray al-mahrusa için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 414-416; Zernov, **2017 a**, s. 405-406.

Kırım hanlığında handan sonra en yetkili kişi olduğundan, hanın yokluğunda han yetkisiyle hareket etmiştir, ancak daima hana tâbi olmuştur²⁴³.

Hanın dîvan teşkilatına benzeyen, kalgayın dîvan teşkilatındaki saray enderun makamları ve rütbeleri sırayla; *hadım ağası, atalık, haznedar, aktacı*. Birunda bulunanlar; *kapı ağası, haznedarbaşı, aktacı, defterdar, sultan kadısı, kapıcıbaşı, balcıbaşı, kullar ağası, hazine kâtibi, kapıcılar kethüdası, saraçbaşı, çaşnigirbaşı*²⁴⁴dır. Kalgay, kendi adına yarlık yazdırma ve yabancı devletlerle doğrudan iletişim kurma yetkisine sahiptir²⁴⁵. *Suret-i ferman-ı kalgay sultan* ifadesiyle başlayan yarlıklar doğrudan devlet işleriyle ilgilidir. Kalgaylık makamı, Kırım hanının ailesinden en güvenilir kişiye tahsis edildiğinden dolayı yüksek bir makamdır. Hanın bulunmadığı savaşlarda Kırım ordusu başkomutanlığına yetkisi olan kişi *kalgaydır*²⁴⁶. Kalgay, hanın ölümünden sonra tahtın sahibidir.

Kalgayların yarlık yazdırıp yabancı devletlerle doğrudan iletişim kurduğuna dair Velyaminov-Zernov'un topladığı, *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolga Yarlıklar Ve Hatlar* incelenmiştir. Söz konusu esere göre kalgayların yabancı devletlere göndermiş olduğu yarlıklar aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

²⁴² İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s.38; Aksaray için bkz: Yarlık No: 169, Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 502; Zernov, **2017 a**, s. 472.

²⁴³ Kırımlı, a.g.e., s. 54.

²⁴⁴ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 39; Bölek defterlerinde bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 160-189, Zernov, **2017 a**, s. 214-235.

²⁴⁵ Bıyık, a.g.e., s. 52; Kalgay sultanların yabancı devletlere göndermiş olduğu yarlıklara örnek olarak, bkz: İslam Giray Sultan (bin Selamet Giray Han)'dan Leh Kralı IV. Vladislav'a (Cemaziyelevvel ayının başlarında, 1050) (Ağustos/Eylül 1640), 55 nolu yarlık için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 260-263; Zernov, **2017 a**, s.288-290.

²⁴⁶ Bıyık, a.g.e., s. 53.

Tablo 2: Velyaminov-Zernov’un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım Kalgaylarının Yabancı Devletlere Gönderdikleri Yarlıklar²⁴⁷

Kalgay	Yarlık Tarihi	Yarlığın Gönderildiği Kişi	Yarlık Numarası
Tohtamış Giray Sultan ²⁴⁸	Tarihsiz	Leh Kralı III. Zygmunt	7
Şahin Giray Sultan	Tarihsiz	Leh Knezine	9
Devlet Giray Sultan	1628	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	11, 16
Mehmed Giray Sultan	1632	Leh Kralına (III. Zygmunt ya da IV. Vladislav)	19
Hisam Giray Sultan	1635	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	28
İslam Giray Sultan	1639		42, 43
	1640		49, 55
	1641		56
	1642		63, 68
Fetih Giray Sultan	1643		75, 81, 82
	1644		87, 91
	1646		106
Kırım Giray Sultan	1649		120, 123
	1649/1650		124
	1651		137
	1650/1651		141
Gazi Giray Sultan	1651/1652	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç’e (I. Aleksey)	142
	1652		147
	1652/1653		150
	1653		155
	1654		157, 161
	1655		169, 170
	1656		171
	Tarihsiz		174
	1656		176
	1657		179
	1657/1658		188
	1662		193, 195
Kırım Giray Sultan	1664/1665		197

2.3. Nureddin

Nureddin kelimesi etimolojik olarak *nur*, *aydınlık ışık*, *nureddin* ise *dinin ışığı* demektir. Kırım Hanlığı’nda ise *nureddin*, kalgay sultanın veliahdının karşılığı olarak ifade edilmiştir²⁴⁹.

²⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-546; Zernov, 2017 a, s. 89-506.

²⁴⁸ 7 nolu Toktamış Giray Sultan’ın Leh Kral’ı III. Zygmunt’a yazdığı yarlık başlangıcındaki tamganın içerisinde Toktamış Giray Sultan yazdığından dolayı ve metin içerisinde Toktamış’ın kalgay sultan olduğu yazdığından dolayı yarlığın sultan yarlığı olduğu sonucuna varılmaktadır. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 19-20.

²⁴⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 1474; Arpacı ve Özyetgin, a. g. m., s. 194.

Kırım Hanlığı'nda han, küçük kardeşini ya da kardeşi kalgay ise oğlunu ikinci veliaht olarak nureddinlik makamına atamıştır. Nureddin ünvanı II. Mehmed Giray Han döneminde uygulanmaya başlanmıştır. II. Mehmed Giray Han'ın kalgayı Adil Giray, Safevi savaşında öldürülünce, II. Mehmed Giray Han, oğlu Saadet Giray'ı kalgay olarak atamak istemiştir. Ancak II. Mehmed Giray'ın kardeşi Alp Giray, Saadet Giray'ın kalgaylığına karşı çıkmıştır ve kalgaylık makamına kendisi getirilmiştir. II. Mehmed Giray Han, oğlunu kalgayı yapamayınca, yeni bir makam olan *nureddin* makamını kurmuş ve oğlu Saadet Giray'ı bu makama atamıştır²⁵⁰. Tarihçi Seyyid Mehmed Rızâ'nın ifadesine göre, II. Mehmed Giray Han, oğlu Saadet Giray'ın atalığı Nureddin Mirza'nın isminden esinlenerek *nureddin* makamını oluşturmuştur²⁵¹. Tıpkı han ve kalgay gibi nureddin sultanın da kendisine ait sarayı ve divanı vardır. Nureddin sultanın da han ve kalgay sultanın idari teşkilatı kadar büyük olmasa da kendine ait idari teşkilatı mevcuttur. Nureddin sultanın kendine ait vezir ve defterdarı bulunmaktadır²⁵². Nureddin sultanın han ve kalgay gibi yabancı devletlere doğrudan yarlık gönderme yetkisi bulunmaktadır²⁵³. Nureddin sultanın, yabancı devletlere göndermiş olduğu yarlıklar han yarlığı niteliğinde olmakla beraber kendi adına kaleme alınmıştır²⁵⁴. Yıllık vergi olan *tiyîş* vergisi, yabancı devletler tarafından Kırım Hanı ve kalgaya gönderilirken nureddin sultana da gönderilmiştir²⁵⁵. Evliya Çelebi'ye göre han divanında nureddin sultanın hanın sol tarafına oturduğu ve Kaçı Nehri'nden Gözleve, Or, Çilişke, Abrat kalelerine kadar toplam iki yüz elli köy ile nureddin sultan ilgilenmiştir²⁵⁶. II. Mehmed Giray Han, nureddinlik makamını kurduktan sonra oğlu Saadet Giray'a nureddinlik makamı için Osmanlı padişahından berat almıştır. Hanlık gelirlerinin bir kısmını nureddin sultanın makamına ayırmıştır²⁵⁷. *Nureddin* sultan genelde Bahçesaray ve çevresinde bulunmakla birlikte farklı yerlerde

²⁵⁰ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine*, s. 38; Kırımlı, a.g.e., s. 54-55; Hammer, a.g.e., s. 58; Smirnov, a.g.e., s. 275.

²⁵¹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 134.

²⁵² Kırımlı, a.g.e., s. 55.

²⁵³ Nureddin sultan yarlık gönderirken; İlk önce Kırım hanının ismi, duası gelmekte ardından karındaşı olan ben nureddin Gazi Giray Sultan ardından da kendi duası gelmektedir. Yarlık no: 140 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 452.

²⁵⁴ İnalçık, "Kırım", s. 456; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 236, 267, 471; Sipahiler ile Kırım'a gönderilen hazine hana, kalgaya, nureddine geçen yıl gelen defter üzere verilmiştir. Kuşçu arabacı ve yol ağalarını çapkunları ile zorla alıkoymayıp Moskov'a göndermekle bizim dahî yani nureddin sultan olarak muhabbetname hattımız yazdırılıp çapkunumuz Mustafa gönderilmiştir. Nureddin Adil Giray sultanın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey)'e gönderdiği 189 nolu yarlık için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 532.

²⁵⁵ Bıyık, a.g.e., s. 53; Önceki minval üzere elçilerimize saygı gösterip ve çapkunumuz Mehmed ile gönderilen muhabbet-name hattınızda yazıldığı üzere geçen yıl gelmiş hazine üstüne şimdi yeniden istediğimiz dört yakın ağamızın tiyîşlerini de ekleyip ve nukrat akça hesabınca gurus ve yahut eşrefi (kanuni dönemi parası) gelip bugünden sonra da olsa eksiksiz geldikten sonra bu taraftan ömür boyunca muhabbet ve dostluğumuz sağlam olup vilayetinize ve çit yerlerinize ve serhad kalelerinize de olsa bizden ve kardeşimiz kalga sultan ve nureddin sultan ve başka sultanlardan karaçi beğlerimizden ve mirzalardan asla kötülük olmaz. Nureddin sultanın mutadı kadim olan tiyîşinde eksikler olduğunu geçen yıl size yazdık. Çok bir şey değildir onu tamamlıyordunuz. III. İslam Giray Han'dan Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderilen 139 nolu yarlık için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 449; Zernov, **2017 b**, 362.

²⁵⁶ Bıyık, a.g.e., s. 53.

²⁵⁷ Halim Giray, a.g.e., s.43; Kırımlı, a.g.e., s. 55.

de ikamet etmiştir²⁵⁸. 1669'da yapılan bir Kırım betimlemesinde Bahçesaray'ın Süren mevkiinde nureddin sultana ait bir sarayın bulunduğu zikredilmiştir²⁵⁹. XVII.yüzyılın son dönem Osmanlı tarihi kaynakları, nureddin sultanın sarayının, Kırım Hanlığının iki önemli şeyhinden biri olan Kaçı şeyhinin bulunduğu Bahçesaray'ın güneyindeki Kaçı köyünde bulunduğu belirtilmiştir²⁶⁰. Aynı zamanda Velyaminov-Zernov'un, *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar* isimli eserinde, 1515-1666 arası nureddin sultan yarlıklarında yarlığın sonunda yazıldığı yer, tahtgah olarak Kaçı Sarayı ifade edilmiştir²⁶¹. 1680'de Kırım Hanı ile anlaşma yapmak üzere gelen Rus elçilik heyeti²⁶² nureddin sultanın Kırım'ın Bulganak köyünde kaldığını ifade etmiştir. Kalgay ve nureddin sultan sadece Kırım'da değil, gerektiğinde Kırım dışında herhangi bir yerde de vazifelendirildikleri olmuştur²⁶³.

Tablo 3: Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım'da Nureddin Sultanların Yabancı Devletlere Gönderdikleri Yarlıklar²⁶⁴

Nureddin Sultan	Yarlık Tarihi	Yarlığın Gönderildiği Kişi	Yarlık No
Safa Giray Sultan	1638	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	38
Kırım Giray Sultan	1640	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	47, 50,
		Leh Kralı IV. Vladislav	54
Gazi Giray Sultan	1642	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	59, 64
	1642/1643		70
Gazi Giray Sultan	1643/1644	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	78,80, 83, 92
	1644/1645		100
	1646	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey)	107
	1648		115
	1649/1650		125,134, 135
	1651		136,138, 140
	1651/1652		143
Adil Giray Sultan	Tarihsiz	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey)	151
	1653		154
	Tarihsiz		158,162
	1656		175,177
	1657		180,182,185,186
	1658		189

²⁵⁸ Be-makam-ı Kadisaray-i Sultani yarlık no:38, Be-makam-ı Kaçisaray yarlık no: 47, Be-makam-ı Ferahkirman yarlık no: 64, Be-makam-ı Saray-ı Kaçı al-mahrusa yarlık no: 80, Be-makam-ı nehr-i leb-i Sangır yarlık no: 154, yarlıklar için bkz: 200, 236, 280, 313, 471.

²⁵⁹ Josef Matuz, "Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S.28, 1964, s. 148.

²⁶⁰ Kırımlı, a.g.e., s. 56.

²⁶¹ Be-makam-ı Kaçisaray yarlık no: 47, Be-makam-ı Saray-ı Kaçı al-mahrusa yarlık no: 80 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 237, 314.

²⁶² Oles Kulchynskyy, *Kıyiv Metropolitiği'nin Moskova Patrikhanesi'ne Bağlanması Süreci (XVII.yy)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 106.

²⁶³ Kırımlı, a.g.e., s. 56.

²⁶⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

2.4. Karaçi Beyleri

Kırım Hanlığı'nda hanın yanında bulunan ve yönetimde etkili olan beylere *karaçi beyleri* denilmiştir. En güçlü karaçi beyine baş karaçi olup Şirin²⁶⁵ beyleri ve mirza²⁶⁶ları baş karaçılık makamını genellikle ellerinde bulundurmushlardır. Karaçi beyleri, siyasî, ekonomik, askerî olarak güçlü kabilelerin beyleridir. Söz konusu kabile beyleri Şirin, Barın, Argın, Kıpçaklar olmak Kırım hanlığı tarihi içerisinde *dört rükn, dört bey* olarak da tanınmışlardır²⁶⁷ ancak sonradan Mangıt ve Seciut²⁶⁸ kabileleri dikkat çekmiştir²⁶⁹.

Karaçi beylerinin, Kırım Hanlığında nasıl bir yetkiye sahip olduklarının belirlenmesinde ilk aşama karaçi beylerin kimliği meselesidir. Karaçi kelimesinin etimolojisi hakkında farklı ifadeler bulunmaktadır. Clauson, *karaçi* kelimesini kara köküne dayandırarak sıradan insan olarak açıklamıştır. Fakat Clauson, Doerfer'a atıf yapmıştır ve karaçi kelimesinin Türkçe bir kelime olup olmadığının anlaşılmadığını ifade etmiştir. Moğolcada ise *adam* anlamına gelip ailesiyle ilgisi olmayan sıradan bir insan olarak belirtilmiştir²⁷⁰. Hudyakov, Ebulgazi Bahadır Han'a atıf yaparak kelimenin *karamak (bakmak)* fiilinden geldiğini, *bakan, denetçi, müzakereci* anlamlarına geldiğini *damgacı, elçi, yamçı, tüfekçi* gibi sonunun -çi eki ile bittiği kelimelerden oluştuğunu açıklamıştır²⁷¹. Siyah rengini ifade eden qara (kara) kelimesi Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir kelimedir²⁷². Harezmi ve Altın Orda Türkçesinde ise qara (kara) kelimesi siyah anlamının dışında (yılık) ile birlikte hayvan sürüsü anlamına geldiği belirtilmekle, kara ılkı (kara yılık), kara konağı (hayvan barınağı) anlamlarını taşımaktadır ve karaçi kelimesi Harezmi Türkçesinde dilenci manasını ifade etmektedir²⁷³. Çağatay Türkçesinde ise *karacı* kelimesi, doğru konuşan ve doğru söyleyen olarak²⁷⁴. Moğolca sözlükte ise *haraçu*, sıradan, asalet ünvanı taşımayan kişi olarak

²⁶⁵ Şirinler daima konum bakımından birinci sırayı korumuşlar ve Şirin beyi baş karaçi ya da baş bey ünvanını taşımıştır. Bkz: İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 20; Paşaoğlu, **Kırımı**, s. 222. Aynı zamanda Şirin beyleri, Eminek Mirza'dan itibaren İstanbul ile baş bey sıfatıyla iş birliği yapmışlardır ve hanlığın Osmanlı hâkimiyetine girmesinde de aktif rol oynamışlardır. Bkz: İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 21.

²⁶⁶ Beyzade, asalet ünvanı bkz: Ünlü, **Çağatayca**, s. 765; yarılıklarda geçen Mirzalar için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 899; Zernov, **2017 a**, s. 787.

²⁶⁷ Ürekli, a.g.e., s. 77.

²⁶⁸ Sicillerden elde edilen bilgilere göre Seciutların hâkim olduğu bölge Karasu'dur. Karasu'da bulunan Yeni Sala ismindeki karyenin tüm gelirleri Seciut beyine verilmektedir. Bkz: Bıyık, a.g.e., s. 54.

²⁶⁹ Paşaoğlu, "Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri", s. 51.

²⁷⁰ Sır Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, At The Clarendon Press, Oxford, 1972, s. 647.

²⁷¹ Mihail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, (Çev. Ayaz İshaki), İlyas Kamalov (Haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s. 172-173.

²⁷² Bülent Gül, **Moğolca İbni Mühennâ Lügati**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2016, s. 196.

²⁷³ Ünlü, **Harezmi**, s. 287-288.

²⁷⁴ Ünlü, **Çağatayca**, s. 580.

açıklanmıştır²⁷⁵. Vladimirstov ise *karaçi* (xaracu- xaracūd) avam ya da avamdan çıkma olan adamlar olarak²⁷⁶, Ahmet Temir, *karaçi* kelimesinin sadece avam değil, han soyu dışında kalanların da *karaçi* olduğunu ifade etmiştir²⁷⁷. Yakubovskiy'nin eserinde ise ilk üreticilerin alışılmış olan yükümlülüklerini *karaçi* kelimesi karşılamaktadır. Söz konusu eserde hayvancılıkla geçinen göçebe kabilelerde asıl işçi kitlesini oluşturanlara *xaraçu* adı verildiği zikredilmiştir²⁷⁸.

Karaçi beyleri, karaçilerin yönetimini elinde bulunduran ve karaçilerin kontrolü altındaki askerî, ekonomik ve siyasî güce ortak olarak yönetimde söz sahibi olup²⁷⁹ reaya ile hanedan arasındaki askerî, ekonomik ve siyasî güç akışını kontrol eden kişilerdir²⁸⁰. Kabile içerisinde bulunan en yaşlı kişi kabilenin beyi seçilmiştir²⁸¹. Karaçi beylerinin bulunduğu kabileler zamanla rütbe bakımından yer değiştirmişlerdir. Ancak Şirinler, Kırım Hanlığı'nın kuruluşundan Rus hâkimiyetine kadar konumlarını en üst düzeyde tutmuşlardır²⁸². Şirin kabilesinin beyi, hanın seçiminde etkili olup ve Kırım Hanları Girayların yönetimine ortaklık etmeleri XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Şirin beyleri, *baş bey* ünvanı ile Kırım Hanı'nın kızlarıyla evlenme hakkına sahip olmakla birlikte Han sülalesi dışında *Giray* ünvanını kullanabilen tek kabiledir²⁸³. Olağanüstü toplanan meclislerin daimî üyesi olan Şirin beyinin meclis toplama yetkisi de bulunmaktadır. Aynı zamanda Or Kapı beyliğini²⁸⁴ yöneten Şirin beyinin kabilesi ile birlikte burada yerleşmiş olması şehrin jeopolitik önemine istinaden siyasi önemini de göstermektedir²⁸⁵.

Karaçi beyleri devlet protokolüne dâhil edilerek kurumsallaşmışlardır ve karaçi beylerin onayını almadan, han olmak mümkün değildir²⁸⁶. Karaçi beylerinin, han, kalgay sultan ve nureddin

²⁷⁵ Ferdinand D. Lessing, **Moğolca-Türkçe Sözlük**, C.2, Çev. Günay Karaağaç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 1439.

²⁷⁶ Vladimirstov, a.g.e., s. 176.

²⁷⁷ **Moğolların Gizli Tarihi**, s. 8.

²⁷⁸ Yakubovskiy, **Altın Ordu Ve Çöküşü**, s. 18.

²⁷⁹ Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", s.165;

²⁸⁰ Paşaoğlu, "Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri", s. 54.

²⁸¹ Paşaoğlu, "Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri", s. 70.

²⁸² İvanics, **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, s. 54; Karaçi beylerinin kabilelerindeki rütbe değişimi için bkz: Uli Schamiloglu, **Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University, 1986, s. 53.

²⁸³ Paşaoğlu, "Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri", s. 70.

²⁸⁴ Han soyundan gelen prenseslerle evlenmiş olan Şirin kabilesinden Mirzalar, Or Kapı muhafızı olarak Or beği adıyla ifade edilir. Bkz: Tott, a.g.e., s. 181.

²⁸⁵ Özdem, a.g.e., s. 18; Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı" **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, C.25, Ankara, 2002, s. 456.

²⁸⁶ Hayrunnisa Alan, "Altın Orda Hanlığı'nda Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı", **Tarih Dergisi**, 54, 2011, s. 19.

sultan gibi kendisine ait sarayı²⁸⁷ bulunmakla birlikte, saray görevlileri, nureddin ve kalgayları vardır²⁸⁸. Beylik otomatik olarak ailenin büyük çocuğuna devredilmiş olup, Kırım hanının bu duruma karışma hakkı bulunmamaktadır²⁸⁹. Karaçi beylerinin üç önemli görevi; divan üyesi olarak hana fikir sunmak, Osmanlı padişahının huzurunda kurultayın isteklerini dile getirmek ve beyliklerini idare etmektir²⁹⁰. Olağanüstü hallerde toplanan kurultayda Şirin beyi her zaman hanın yanında bulunmuştur²⁹¹. Karaçi beylerinin liderleri *körünüş* veya *körünüş* adı verilen devlet meclislerinde han ile önemli konuları konuşmaktadırlar²⁹². Karaçi beyleri kendi kabilelerini diğer kabilelere ve hana karşı korumakla yükümlüdürler. Velyaminov-Zernov'un eserinde Kırım Giray Sultanın (bin Selamet Giray Han) Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e göndermiş olduğu yarlığa göre dış ilişkilerde de kabile beylerinin askeri gücünden faydalanılmıştır. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda seferlere ya da yağma yapmaya gönderilmişlerdir. Yarlıkta geçen:

“...Biz ve selatin (sultan) kardeşlerimiz vilayetinize varıp yağmalamayız. Şirin Beği ve mirzaları, Mankıt beği ve mirzaları, Kırım türelerinden ve Kırım askerimizden hiçbir ferdi memleketinizi yağmalamak için göndermeyiz ve zarar ve ziyan ettirmeyiz. Ömür boyunca dost ve kardeş oluruz. Siz dahî her sözümüz ve dileklerimizi kabul edip daima dostlukta ve kardeşlikte olasınız...”²⁹³

ifadelerine yer verilmiştir. Askerî seferlerde de her kabile beyi kendi ordusunu kontrol etmektedir²⁹⁴. Aynı zamanda Karaçi beylerinin Kırım hanlığında almaşuv²⁹⁵ yerlerine elçi olarak gönderildikleri de olmuştur. Velyaminov-Zernov'un 85 nolu yarlığında “... *sizin elçilerinize saygı ve hürmet gösterip almaşuva karaçi kulları olan Mehmed Şah Bey'i çıkarıp çapkun elçiler ile gönderilmiştir...*”²⁹⁶ ifadesine yer verilmiştir.

²⁸⁷ Şirin Bey Sarayı, Sefer Gazi Mirza Sarayı, Mehmet Şah Mirza Sarayı ve Arslan Mirza Sarayı örnek olarak gösterilebilir. Bkz: Özdem, a.g.e., s. 19.

²⁸⁸ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine*, s. 39; Fisher, a.g.e., s. 41.

²⁸⁹ Fisher, a.g.e., s. 41.

²⁹⁰ Fisher, a.g.e., s. 40.

²⁹¹ Bıyık, a.g.e., s. 54.

²⁹² İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, s. 87.

²⁹³ 106 Nolu yarlığı Kırım Giray Sultan (bin Selamet Giray Han), Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e göndermiştir. Ancak Zernov'un eserinin başta içindekiler kısmında yarlığın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderildiği yazılmıştır. Yarlığın içeriğini okuduğumuzda yarlığın Aleksey Mihayloviç'e gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yarlık için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 365.

²⁹⁴ Fisher, a.g.e., s. 41.

²⁹⁵ Zernov, 2017 b, s. 64.

²⁹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 322; Yarlık no:62 'de 1642'de Çarın elçisi ve sipahisi Aleksey Çubarov ve yazıcı İvan Baykav'ın bütün yoldaşları ile birlikte han huzuruna alındıkları belirtilmektedir. Tatlı söz söyleyip yakın kulumuz karacımız Can Temir Biy' i değişik tokuşa (alışuva) çıkarıp elçi ve sipahi olan İslam Mirza'ya muhabbet-name hattı verilerek Rus Çarı'na gönderildiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 273.

Karaçi beyleri dış ilişkilerde de aktif hareket etmişlerdir²⁹⁷. Aynı zamanda karaçiler tercümanlık faaliyetlerinde de bulunmuşlardır²⁹⁸ Moskova, Lehistan ve Litvanya ile iletişim kurabilmişlerdir ancak Osmanlı Devleti ile sadece baş karaçi görüşebilmiştir²⁹⁹. Karaçi beyleri, Kırım Hanlığı'nın kuruluşundan Rusya'nın Kırım'ı ilhakına kadar hanlıkta siyasi, ekonomik ve askeri güç olarak aktif rol oynamışlardır. Kimin han olmasını istiyorlarsa onu desteklemişler ve Kırım tahtında nüfuzlarını hissettirmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti de karaçileri Kırım Hanlığı'na karşı denge unsuru olarak görmüştür. Kırım'da hanlık makamının yükselişi karşısında etkin bir güç olan karaçi beyleri Kırım tahtının da koruyucusudurlar. Karaçi beyleri, istekleri doğrultusunda gerek Kırım Hanlığı gerekse Osmanlı Devleti'nin etkisiyle hanlık içerisinde aktif rol oynamışlardır. Osmanlı padişahı, Kırım hanının arkasında durduğunda Kırım'da bulunan sultanlar ve kabile beylerinin etkileri kısıtlanmıştır. Karaçi beyleri, Kırım tahtında ve hanlıkta etkin bir güç olsa da Osmanlı Devleti tahta çıkan hanı desteklediğinde Kırım'daki güç unsurları istediği etkiyi gösterememiştir. Bununla birlikte Karaçi beyleri, Kırım hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında denge unsuru olmuştur³⁰⁰.

²⁹⁷ Önceki yazılan sözden dolayı Rus elçisi (yukarıdaki diyalog) ve yazıcı inat ettiği ahd-name-i hümayunu almadığı için sultanlar, karacılar, bütün Kırım askerleri; "...üzerimizde ant ve şart yokken Moskova memleketini yağmalayalım..." diyip sıkıştırıyorlar Yarlık no:62 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 273; Bugünden sonra Ben İslam Giray Han kalga ve nureddin sultanlar, başka sultanlar, kardeşlerimiz, oğlanlarımız, karacılarımız, biylerimiz, ağalar, mirzalar, Kırım yurdundaki bütün adamlarımız, Nogay Mirzaları, Mansur urugı (boy adı), cümle ulus halkı, Kadi ulusu, kardeşimiz Mihayloviç'in memleketini ve kalelerini yağmalamaz. Yarlık no: 104 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 355; Dostluk bu mudur ki ecdadı izamımızın kulları ve karacıları olan öz Tatarımız Or Mehmed Biy oğullarını hile ile aldatıp, bütün Mirzalara hat yazıp birkaç Kazak ile bir boyar (Rus soylularına verilen ünvan, büyük toprak sahibi) göndermişsiniz. Yarlık no: 114 için bkz: Veyaminov-Zernov, a.g.e., s. 395.

²⁹⁸ "Oğlumun esenliğini bildir" dediğin sebepli yarlık-ı şerifimle karacı tilmaç (tercüman) ve öz kişin gönderilip on beş gün süre vermişiz. Her ne sözün ve cevabın var ise on beş güne dek bize geri gönderip yetiştiresin. Yurt ahvali sözleriniz ve tutsak cevaplarınız ve hazine sebepli ahvalleriniz var ise adet üzere elçi ve çapkunlarınızı tedarik edip Kırım'da Han ağaçamız hazretlerine gönderip her ahval ve cevap sözlerinizi söyleşesiniz. Sizin çapkun elçileriniz Kırım'a gelince bütün askerimiz ile burada kışlarız. Size ne cevap ve sözü var ise karaçi tilmaç'a öz kişilerini koşup on beş günden kaldırmayıp (geçirmeyip) gönderesin. Yarlık no: 197 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 546.

²⁹⁹ Paşaoğlu, "Paşaoğlu, "Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı'ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı'nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri", s. 71.

³⁰⁰ İnalıcı, a.g.e., s. 16-26.

Tablo 4: Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım'da Beg - Ağa-Gazi-Şahların Yabancı Devletlere Gönderdikleri Bitikler³⁰¹

Bey	Görevi	Yıl	Gönderilen Kişi	Yarlık No
Ali Bey	İnayet Giray Hanın Veziri	1635	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	29
Can Timur Beg	Bahadır Giray Hanın Veziri	1637	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	34
Can Timur Beg	I.Bahadır Giray Hanın Yakın Kişisi	1640	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	52
Can Timur Beg	IV. Mehmed Giray Hanın Yakın Kişisi	1642	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	60, 61, 65
Muhammed Şah Beg	IV. Mehmed Giray Hanın Yakın Kişisi	1643	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	72, 73, 76, 84, 86,
Muhammed Şah Beg	IV. Mehmed Giray Hanın Yakın Kişisi	1644	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	93
Muhammed Şah Beg	III. İslam Giray Hanın Yakın Kişisi	27 Muharrem/Yıl Kaydı Yok	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	102
Muhammed Şah Beg	III. İslam Giray Hanın Yakın Kişisi	1646	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	108
Muhammed Şah Beg	III İslam Giray Han'ın yakın kişisi	1650	Rus Ç. Aleksey Mih.	128
Ağa	Görevi	Yıl	Gönderilen Kişi	
Bayram Ağa	I.Bahadır Giray Hanın Veziri	1640	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	51
Can Mirza Ağa	IV. Mehmed Giray Hanın Baş Haznedarı	1642	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	58
Ali Gazi Ağa	Fetih Giray Sultanın İşik Ağası	1643	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	77
Kayıt Ağa	IV. Mehmed Giray Hanın Baş Veziri	1643	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	85
Ali Gazi Ağa	Fetih Giray Sultanın Ulug İşik Ağası	1644	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	88
Sefer Gazi Ağa	III. İslam Giray Hanın Ulug Veziri	Tarihsiz	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	95
Arslan Ağa	III. İslam Giray Hanın Haznedarı	Tarihsiz	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	96
İslam Ağa	Kırım Giray Sultanın İşik Ağası	1644	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	97
Sefer Gazi Ağa	III. İslam Giray Hanın Ulug Ağası	Tarihsiz	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	98
Sefer Gazi Ağa	III. İslam Giray Hanın Ulug Ağası	1644/1645	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	101
İslam Ağa	Kırım Giray Sultanın İşik Ağası	Tarihsiz	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	103
Ramazan Ağa	III.İslam Giray Hanın İşik Ağası	1646	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	109
İslam Ağa	Kırım Giray Sultanın İşik Ağası	Tarihsiz	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	110
Sefer Gazi Ağa	III.İslam Giray Hanın Veziri	1648	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	116
İslam Ağa	Kırım Giray Sultanın Baş Ağası	1649	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	122
Zülfikar Ağa	-	1653/1654	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	159
Sefer Gazi Ağa	IV. Mehmed Giray Hanın Veziri	1662/1663	Rus Çarı Aleksey Mihayloviç	196
Gazi	Görevi	Yıl	Gönderilen Kişi	Yarlık No
Sefer Gazi	İslam Giray Sultanın İşik Ağası	1638	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	39
Sefer Gazi	İslam Giray Sultanın İşik Ağası	1639/1640	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	45
Şah	Görevi	Yıl	Gönderilen Kişi	Yarlık No
Muhammed Şah	I.Bahadır Giray Hanın Veziri	1639	Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç	44

³⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 1515-1666 ARASI KIRIM HANLIĞI'NDA DİPLOMATİK YAZIŞMALAR

Kırım Hanlığı'nda yazılan yarlık ve hatlar içerisinde hanlığın siyasî, ekonomik, askeri, sosyal ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Yarlık ve hatlar diplomatik yazışmalar olduklarından dolayı, hanlığın devletlerarası ilişkilerinde birinci elden kaynak hükmündedirler. Yarlıklardan anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığı'nın devlet yapısı Cengiz yasalarına dayanmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin de etkisi görülmektedir. Kırım Hanlığı'na dair diplomatik yazışmalar saray başta olmak üzere hanlıkla ilgili ve hanlığın devletlerarası ilişkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermesi bakımından dikkate değerdir. Çalışmanın kapsamını oluşturan Velyaminov-Zernov'un derlediği 378 belge, Kırım Hanlığı diplomatik yazışmalarının hacim bakımından en yoğun olanıdır³⁰².

3.1. Yarlıklar

Yarlık, Altın Orda Hanlığı ve Kırım Hanlığı'nın diplomasisi esnasında kullanmış olduğu terimdir³⁰³. Türkçeden Moğolcaya geçen *yarlık* kelimesi Türkçe ve Moğolcada *emir buyruk ve ferman* anlamlarına gelmektedir. Etimolojik olarak *yarlık*, üst rütbeden alt rütbeye verilen emir anlamına geldiği gelmektedir³⁰⁴. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* isimli eserinde *yarlık* sultanın mektubu ve emri olarak ifade edilmektedir³⁰⁵. Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *yarlıg*; yardım, yardım olarak belirtilmektedir³⁰⁶. Kemaloğlu ve Özyetgin'in *Altın Orda Hanlığı'na Ait Resmi Yazışmalar* isimli eserinde *yarlık*; han tarafından gönderilen emir, ferman isminde mektup türü olarak ifade edilmektedir³⁰⁷. Türkçe-Tatarca sözlükte ise *yarlık*, ferman olarak geçmektedir³⁰⁸. Çağatayca *lugatta* *yarlıg*; ferman, hat, *yarlık*, altun bilge, car, buyruğ, emir olarak belirtilmektedir³⁰⁹. Harezmi Altın Orda Türkçesi sözlüğünde *yarlık*; buyruk, emir, ferman olarak

³⁰² Arpacı ve Özyetgin, *Saray Protokolü*, s. 190.

³⁰³ Özyetgin, *Yarlık ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 73.

³⁰⁴ Clouston, a.g.e., s. 907.

³⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 366, 954.

³⁰⁶ Toparlı vd., a. g. s., s. 313.

³⁰⁷ Kemaloğlu ve Özyetgin, a.g.e., s. 146.

³⁰⁸ Ehmetyanov vd., a. g. s., s. 345.

³⁰⁹ Ünlü, a. g. s., s. 1234.

ifade edilmektedir³¹⁰. İbn-i Mühenna lughatında *yarlık*, *yarliy* olarak yazılmaktadır ve *yarliy*; yazma olarak belirtilmektedir³¹¹. Türkçe-Tatarca sözlükte ise *yarlık* (ярлык); yafta, etiket af (kağıdı) olarak geçmektedir³¹².

Moğollar yeryüzünde kendilerine denk kimseyi görmediklerinden dolayı başka devletlere göndermiş oldukları söz ve yazıları “...büyüğün küçüğe emri olarak ifade edip...” Moğol imparatorluğu divanından çıkan söz konusu yazıya *yarlık* demişlerdir ve Büyük Moğol İmparatorluğu’nun ardından Cengizogollarının kurmuş olduğu devletlerde *yarlık* yazma geleneği devam ettirilmiştir³¹³. Sözlü kültüre sahip olan Moğolların *yarlıklarını* yazıya dökme işlemi XIII. yüzyılda Uygurların etkisiyle gerçekleşmiştir. Çok sayıda Uygur, Moğol İmparatorluğu ve bakiyesi Altın Orda Hanlığı’nda kâtip olarak görev yapmıştır. Dolayısıyla Uygurlar, yapı ve üslup bakımından Moğol imparatorluğu ve Altın Orda Hanlığı *yarlıklarında* oldukça etkili olmuşlardır³¹⁴. Söz konusu *yarlık* meselesi Altın Orda bakiyesi olan Kırım Hanlığı’nda da yerini korumuş ve hanlığın diplomatik faaliyetlerinde özel bir yer edinmiştir. *Yarlıklar* önceki devletlerde olduğu gibi Kırım Hanlığı’nın da diplomatik, askerî, siyasî, dinî ve hukuk tarihinin aydınlatılması noktasında birinci el kaynak görevi görmektedirler. İdari, askerî, diplomatik ve dinî yazıların meydana getirdiği resmî belgelerde görülen idarî, hukukî ve diplomatik metinler dönemin ihtiyaçlarına ve kültürüne göre zaman içerisinde değişip gelişerek kendi içinde yazılma sebeplerine göre *yarlık*, *bitik*, *hükm-i hümayun*, *inayetname*, *emr-i âlî* gibi isimlerle ayrılmışlardır³¹⁵.

Yarlıklar içerik bakımından *diplomatik yarlık*, *tarhanlık yarlığı* ve *soyurgal* olmak üzere üçe ayrılmaktadır³¹⁶. Diplomasi gereği yabancı devletlere gönderilen *yarlıklara* ve emir niyetindeki iç yazışmalara *diplomatik yarlık* denilmektedir. *Tarhanlık yarlığı* hanın kendi seçtiği kişi veya kurumlara verilmekte olup her türlü vergi ve devlet hizmetlerinden muafiyet sağlayan, geniş mali imkân ve ayrıcalıklar tanıyan *yarlıklara tarhanlık yarlığı* denilmektedir³¹⁷. *Soyurgal yarlığı* ise

³¹⁰ Ünlü, a. g. s., s. 666.

³¹¹ Gül, a. g. s., s. 257.

³¹² Fuat Ganiyev vd., **Tatarca-Türkçe Sözlük**, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova, 1997, s. 449.

³¹³ İlyas Kemaloğlu, “Yarlık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, 2013, s. 334.

³¹⁴ Kemaloğlu, “Yarlık”, s. 334.

³¹⁵ Fatih Bakırcı, **Yarlık Ve İnayetnameler-Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı Ve Hocalar Dönemi’ne Ait Belgeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2023, s. 19.

³¹⁶ Banu Başer, “Diplomasi Dili Olarak Türkçe: Kırım Diplomatik Yarlıkları”, **Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 1 (13), 2018, s. 392; Menzil geçiş güzergahı üzerinde yolcu, kervan, haberci, ve orduların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan askerî, sosyal, ticarî ve hayır amaçlı kurumlardan biridir. Menzil yarlığı ise Kırım Hanı’ndan menzile diğer ismiyle menzilhaneye varan yarlıklardır. Çalışmada menzil yarlığına dair herhangi bir veriye rastlanmadığından dolayı başlık altında detaylı işlenmemiştir. Menzil yarlığı için bkz: Onur Birinci, **Pierre Ruffin’in Kırım Günlüğü Işığında Maksud Giray Han Dönemi (1767-1768)**, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024), s. 36; M. Hüdayi Şentürk, “Osmanlılarda Haberleşme Ve Menzil Teşkilatına Genel Bir Bakış”, Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler**, C. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 789.

³¹⁷ Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, s. 20; Kemaloğlu, “Yarlık”, s. 335.

Altın Orda Hanlığı'nda belli bir arazinin, han tarafından hizmetleri karşılığında kişi veya kurumlara verildiğini gösteren belgedir³¹⁸. Altın Orda Hanlığı'nda görülen soyurgal yarlığı Kırım Hanlığı'nda da bulunmaktadır³¹⁹. Genelde bir hükümdarın başka bir hükümdara emir mahiyetinde göndermiş olduğu mektuplar olmakla birlikte, mektubun *yarlık* olduğu açık şekilde ifade edilmektedir.

Tarhan ve Tarhanlık Yarlığı: Türk dili ve tarihi açısından önemli kaynaklardan olan yarlıklar niteliğine göre ikiye ayrılmaktadırlar. Söz konusu yarlıklardan birisi yabancı hükümdarlara gönderilen *diplomatik yarlıklardır*. İkinci tür olan yarlık ise *tarhanlık yarlığıdır*. *Tarhanlık yarlığı*³²⁰, han tarafından kime verilmekteyse o kişinin, her türlü vergi ve devlet hizmetinden muaf olmasını sağlamakta olup o kişiye çeşitli imkânlar vermektedir³²¹.

Tarhan kelimesinin kökeni konusunda araştırmacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kelimenin Yunanca *Tarcon* (*Tarchon*) ve Etrüskçe özel ad olan *Tarquin* (*kral*)'den geldiği iddialarının yanı sıra Çince *büyük bilici* manasına gelen *-ta(tar)*, *-ta(kan)* kökünden türetilmiş olduğu ve Hunlardan itibaren Türkler arasında ünvan olarak kullanıldığı belirtilmiştir³²². Nemeth, *tarhan* kelimesinin Türkçede *alpagut* gibi bir şeref ünvanı olduğunu, A. Alföldi ise *tarhan* kelimesini *tarkan* olarak yorumlamış ve Türk-Moğol devletlerinde *demircilik mesleği ile uğraşan asil ve imtiyazlı kişilere ait bir şeref ünvanı* olduğunu belirtmiştir³²³. *Tarhan* kelimesi Türkçeden Moğolcaya *dargan* olarak geçmiş ancak G. Doerfer, kelimenin makam olarak Moğollardaki anlamının Türklerdekinden farklı olduğunu, *hanın güvenini kazanmış*, yüksek rütbeli almış kişilere verilen ünvan olduğunu belirtmiştir³²⁴. *Dîvânü Lugâtî't-Türk*'te *bey* şeklinde geçen *Tarhan* (*Tarkan*) ünvanı, Uygurlarda *vekil*, *nazır*; Göktürklerde *yüksek asalet derecesi*; Oğuzlarda *başkumandan (sü-başı) sonra gelen kişi*; Hazarlarda *hükümdar* anlamlarında kullanılmıştır³²⁵. *Tarkan* (*tarhan*) kelimesine eski Türklerden itibaren, VIII-IX. yüzyılda Uygurlarda, VIII. yüzyılda

³¹⁸ Özyetgin, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, s. 145.

³¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

³²⁰ Hanlar tarafından şahıs veya kurumlara verilen; sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddi imkân ve imtiyazlar tanıyan yarlıklar, tarhanlık yarlıkları ismini alır ve bu belgelerle tarhan ünvanı resmi olarak onaylanır. Tarhan; Türk-Moğol devletlerinde devlete veya hükümdar sülalesine herhangi bir işte yararlılık sağlamasından hizmet gösterenlere verilen maddi ve manevi bazı imtiyazlar sağlayan, her türlü yükümlülük ve vergiden muafiyet öngören şeref rütbesidir. Bkz: Özyetgin, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar*, s. 146; Bakırcı, *Yarlık Ve İnayetnameler*, s. 31; Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, s. 1082; Kâşgarlı Mahmud'un eserine göre Arğu lehçesinde emir anlamına gelmektedir. Bkz: Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 860.

³²¹ Özyetgin, *Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 75; Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 20; İlyas Kamalov, "Yarlık", s. 335; Darhan (ДАРХАН); esnaf, zanaatkar; vergi ve resmî sorumluluklardan muaf kimse, dini sebeplerle ayrılan ve bu yüzden dokunulmaz olan alan veya yer. Bkz: Ferdinand D. Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 1. Baskı, Türk Hava Kurumu Basımevi İşletmeciliği, Ankara, 2003, s. 375.

³²² Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 19; Donuk, a.g.e., 45.

³²³ Donuk, a.g.e., s. 44-45; P. B. Golden, "Tarkhān", P. J. Bearman (Ed.), *Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)*, Brill, 2012. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7417.

³²⁴ Donuk, a.g.e., s. 46; Vladimirtsov, a.g.e., s. 175; Özyetgin, *Yarlık ve Bitikler Dil ve Üslûp*, s.177.

³²⁵ Doruk, a.g.e., s. 44.

Kırgız, Türkiş, Hazar ve Bulgarlarda, IX. yüzyılda Macarlarda, X. yüzyılda Oğuzlarda, XII. yüzyılda Kumanlarda, XIV-XV. yüzyılda Karakoyunlularda, XVI-XIX. yüzyıllarda Abbasilerde, Türk-Hint imparatorluğunda ve Osmanlı Devleti'nde yer verilmiştir³²⁶.

Clauson'a göre *tarhanlık* eski döneme ait büyük ve önemli ünvan olarak görülmektedir³²⁷. Tarhan kelimesi farklı devletlerde muhtelif anlamlar içermektedir³²⁸. Söz konusu imtiyaz belgeleri olan *tarhanlıklar* Moğol imparatoru Cengiz Han döneminden itibaren verilip Cengiz Han sonrası Türk-Moğol devletlerinde de verilmeye devam edildiği belirtilmektedir³²⁹. Moğol imparatorluğunda kağanın güvenini kazanan bireylere ve yüksek dereceli görevlilere *tarhanlık yarlığı* verilerek özel bir yapı kazandırılmıştır.

Moğollarda *tarhan* ünvanı kazanmış kişiler han ailesine denkmişçesine hanedandaki kişilerle evlenme ayrıcalığına sahip olmuşlardır. Aynı zamanda dokuz kereye mahsus olmak üzere suçlardan sorumlu tutulmamaktadırlar. *Soyurgal* adı altındaki tımar topraklarını işletme haklarına da sahiptirler. Tarhanların elde ettikleri ayrıcalıkları oğullarına devretme hakları bulunmaktadır. Fakat *tarhanlık yarlıklarının* iktidar değiştiğinde yeni iktidar tarafından tekrar onaylanması gerekmektedir³³⁰. *Tarhanlık yarlığı* geleneğinin en çok kullanıldığı yer Altın Orda Hanlığı olduğu belirtilmektedir. Altın Orda Hanlığı'nın kendi tebaası dışında Rus Ortodox kilisesine verdiği *tarhanlık yarlıklarının* da mevcut olduğu görülmektedir³³¹. Genel olarak ayrıcalıklar sağlamasından dolayı *tarhanlık* ismini alan yarlıklar Rus literatüründe *himayename* olarak isimlendirilmektedir³³². Altın Orda Hanlığı'ndan günümüze kalan tek yazılı belge olan yarlıklar içerisinde en eski tarihli ve bu sahaya ait ilk yazılı belge olma özelliği taşıyan 1381 tarihli Toktamış Han'ın Bik Hacı isimli kişiye vermiş olduğu *tarhanlık yarlığıdır*³³³. Kırım Hanlığı'nın resmi yazışma geleneğindeki yarlık ve bitigler arasında en eski tarihli olan ise, 7 Mart 1453'te ilk Kırım Hanı Hacı Giray Han tarafından Hâkim Yahya isimli bir şahsa verilen *tarhanlık yarlığıdır*. Hacı Giray Han'ın söz konusu *tarhanlık yarlığı* Altın Orda *tarhanlık* geleneğine uygun bir üslupla yazıldığı ifade edilmektedir³³⁴.

³²⁶ Donuk, a.g.e., s. 40.

³²⁷ Clauson, a.g.e., s. 399.

³²⁸ Donuk, a.g.e., s. 44.

³²⁹ Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, s. 154.

³³⁰ Ebu'l Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi: Türk'ün Soyağacı*, (Çev. Yunus Yiğit), 1. Baskı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2010, s. 134; Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında «Tarhan» Ünvanı Ve Tarihi Gelişmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 34, 1984, s. 81-90; Saadettin Gömeç, "Boyla ve Baga Ünvanı", *ODÜ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2010, s. 75; Hasan Abdullahoğlu, "Birinci Mengli Giray Han Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, 1934, s. 106.

³³¹ A. Melek Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 154.

³³² Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 21.

³³³ A. Melek Özyetgin, "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *Türkoloji Dergisi*, 13(1), 2000, s. 167.

³³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

Soyurgal ve Soyurgal Yarlığı: Bireylere belirli ayrıcalıklar kazandıran *tarhanlık yarlıklarının* yanı sıra Altın Orda diplomasisinde örneklerine rastlanılan *soyurgal yarlıklar* da mevcuttur³³⁵.

Soyurgal Türk-Moğol devletlerinde hizmetleri neticesinde bireylere verilen ve o bireye gelir getiren, miras bırakılabilen toprak ve tımandır. *Soyurgal yarlığı*, Altın Orda Hanlığı'nda belli bir arazinin, han tarafından hizmetleri karşılığında kişi veya kurumlara verildiğini gösteren belgedir³³⁶. Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *soyurgal*; *lütuf, ihsan, inayet*³³⁷ olarak tanımlanırken, Çağatayca lughatında *daimî ihsan, bahşış ve ikram*³³⁸, Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğünde ise *hediye, lütuf, ihsan, bağış* anlamına gelmektedir³³⁹. Eski Türkçe belgelerde çokça rastlanılan ve genel olarak teknik bir terim olarak karşılaşılan ve kökeninin Çince olduğu düşünülen *soyurga-* kelimesi ihsan etmek, ihsanda bulunmak fiilinden türemiştir. *Soyurgalın* kelime anlamı ise *ihsan* olarak belirtilmiştir. XIV. yüzyılda Orta Asya'da *soyurgal sistemi* sahip olunan toprak ve mülkiyeti karşılamaktadır. XV. yüzyılda ise *soyurgal* ifadesi arazi anlamında kullanılmıştır. Selçuklularda *soyurgal sistemi, ikta-i temlik* olarak ifade edilirken, Osmanlı devleti içerisinde *ikta, tımar* ve *dirlik* olarak uygulanmıştır. *Soyurgal sisteminin* en önemli özelliklerinden birisi de verilen imtiyazın nesilden nesle aktarılabilmesidir³⁴⁰. Aynı zamanda Altın Orda Hanlığı'nda *tarhan* ve *soyurgalın* birlikte yer aldığı *tarhanlık yarlıkları* da mevcuttur. Bununla birlikte Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da *tarhanlık* ve *soyurgal yarlıkları* bulunmaktadır³⁴¹.

Bitik: *Bitik* farklı konularda bilgi alıp vermek amacıyla hanların, padişahların birbirlerine veya farklı kişilere göndermiş oldukları, emir özelliği taşımayan diplomatik mektuplara denilmektedir. *Bitig* kelimesi *biti-* fiilinden türemiş olup Altın Orda, Kırım ve Kazan'da resmî yazışmalarda kullanılmıştır³⁴². *Bitig, Dîvânu Lugâti't-Türk'te; kitap, mektup, yazılı kâğıt* anlamına gelmektedir³⁴³. İbni Mühennâ Lughatında *biçik; yazma, mektup*³⁴⁴ şeklinde ifade edilirken, Harezmi Altın Ordu Türkçesi lughatında *bitig; yazı, kitap, mektup* olarak ifade edilmiş olup, *bitigçi; kâtip*,

³³⁵ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 25.

³³⁶ Özyetgin, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, s. 145.

³³⁷ Toparlı vd., a. g. s., s. 240;

³³⁸ Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, s. 1002.

³³⁹ Ünlü, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, s. 529.

³⁴⁰ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 26; Bakırcı, a.g.e., s. 27-28; Donuk, a.g.e., s. 46; Mehmet Ölmez, "Soyurgal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 388-389.

³⁴¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

³⁴² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVII; Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 27; Özyetgin, *Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 74; Clauson, a.g.e., s. 26; Kenan Azılı, "Eski Türklerde Mektup/Mektuplaşma Kavram Alanına Ait "Bitig"ler Üzerine Bazı Düşünceler", *Türkbilig*, S. 37, 2019, s. 12.

³⁴³ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 590

³⁴⁴ Gül, a. g. s., s. 85.

nasir, ferman yazan olarak tanımlanmıştır³⁴⁵. Çağatay Türkçesi sözlüğünde *bitig; yazı, belge, emir, buyruk, mektup, risale, bitik; mektup, senet* olarak açıklanmaktadır³⁴⁶. Kuzey Kıpçak Türkçesine rehberlik eden Codex Comanicus’a göre ise *bitik; kitap, defter, yazı* anlamına gelmektedir³⁴⁷. Yarlıklarda *mektup* anlamına gelen Arapça kökenli *hat* kelimesi ve Farsça kökenli *name* kelimesinin kullanımı da tercih edilmiştir³⁴⁸.

Bitik, yarlık gibi Türkçenin eski metinlerinden itibaren Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Osmanlı coğrafyalarında kullanılmıştır³⁴⁹. Altın Orda ve Kırım’dan Osmanlı Devleti’ne yazılan bütün mektuplar *bitik* dir. Çünkü Osmanlı Devleti her bakımdan Altın Orda ve Kırım Hanlığı karşısında güçlü bir devlettir. Bundan dolayı Altın Orda ve Kırım Hanlarının, Osmanlı Devleti’ne emir mahiyetinde yarlık göndermesinin imkânı yoktur³⁵⁰. Aynı zamanda Osmanlı hâkimiyeti altına giren Kırım Hanlığı, resmî yazışma geleneğinde üslûp ve dil bakımından Osmanlı Devleti’nden etkilendiği görülmektedir. Özellikle Kırım Hanlığının son dönemlerine doğru dilin daha süslü ve Osmanlı Türkçesi kelimelerin yoğun olması tespitimizi doğrular niteliktedir. Söz konusu etkileşimin Kırım Hanlığının diplomasi politikasının bir sonucu olduğu da kabul edilmektedir. Bitiklerin üslûbuna ait özellikler dönemi bakımından dikkate alınmalıdır. Devletlerarası yazışmalarda belli bir tarih aralığı bitikleri, yazı ve üslûp bakımından kalıplaşmış olup yüzyıllarca kullanılmıştır³⁵¹.

3.2. Kırım Hanlığı Yarlıklarının Şekil ve Yapısı

Genel olarak yarlıklar incelendiğinde şekil ve yapısına ait özellikler, yarlıkların yazıldıkları dönem, yazılış sebebi ve konusu ile ilgilidir. Devletlerin birbirine gönderdikleri yazışmalar, belli bir dönem boyunca yazı düzeni bozulmadan, üslûp kalıplaşmış olup çok fazla değişikliğe uğramadan yıllarca aynı yazı ve üslûp ile devam ettirilmiştir³⁵².

³⁴⁵ Ünlü, **Harezmi AltınOrdu Türkçesi Sözlüğü**, s. 103; Bitig kelimesinin Kıpçak Türkçesi sözlüğündeki anlamı için bkz: Toparlı vd., a.g.e., s. 33.

³⁴⁶ Ünlü, **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, s. 156.

³⁴⁷ Mustafa Argunşah ve Galip Güner, **Codex Comanicus**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2022, s. 441; Mektup ve tahrirat yerinde bir tabir olarak kullanılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uygur lehçesindeki bitki den kısaltılarak meydana gelmiştir. Bitik; yazı, hat, nüsha demektir. Bkz: Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü**, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 237; Donuk, a.g.e., s. 68; Mehmet İpşirli, “Bitik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, 1992, s. 225.

³⁴⁸ Velyaminov-zernov, a.g.e., s. XVII.

³⁴⁹ Özyetgin, **Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, s. 74; Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, s. 44.

³⁵⁰ Özyetgin, **Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, s. 75.

³⁵¹ Özyetgin, **Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, s. 77.

³⁵² Özyetgin, **Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, s. 77.

Yarlıklar söz konusu durum sebebiyle çok fazla değişikliğe uğramadan kendi içerisinde bölümlere ayrılarak değerlendirilebilir. Söz konusu çalışma içerisinde yer alan yarlıklar han, sultan, yarlıkları ve ağa-bey-gazi-şah bitikleri olup Rus Çarlığı ve Leh Krallığı'na gönderilmiştir. Aynı şekilde Rus Çarlığı'nın da Kırım Hanlığı'na göndermiş olduğu mektuplar bulunmaktadır. Yapı ve üslup bakımından belli bir dönemi kapsayan yarlıklar (1515-1666) incelenmiştir. Yarlıklar yukarıda da belirtildiği üzere belli bir tarih arasında oluşturulmuş olup, yazı düzeni ve üslubu kalıplaşarak çok fazla değişikliğe gidilmemiştir. Yarlıkların yapısı detaylı şekilde aşağıda değerlendirilmiştir.

Kural olarak her belge davet, temhid (önsöz, giriş, mukaddime) ve temcid (yüceltme, övme) ile başlamaktadır. Yarlık ve bitiklerde davet kısmının farklı uzunluklarda oldukları görülebilmekle birlikte en kısa hali hüve (هو)'dir. Yarlıklardaki davet ile Osmanlı yazışmalarında belgenin en başında görülen, Arapça olarak kaleme alınan davet kısmı farklı şekillerde dikkat çekmektedir. Kırım Hanlığı'ndan Osmanlı hükümdarlarına yazılan mektuplarda da farklı şekillerde davet bölümlerine rastlandığı Gökbilgin'in eserinde belirtilmektedir³⁵³. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ile yapılan yazışmaların hem davet hem de ünvan ve elkap kısımlarında Arapça ve Farsça tamlamalardan oluşmuş uzun cümleler yer almaktadır³⁵⁴. Söz konusu davet ile birlikte Tanrı'nın varlığı ve tekliği vurgulanarak yardımı ve desteğinin beklendiği belirtilmektedir. Söz konusu çalışmamızda yer alan yarlıklar içerisinde Rus Çarlığı ve Leh Krallarına yazılan belgelerde davet kısmını çoğunlukla *Hüve* ve *Hüve'l-mu'in* oluşturmaktadır. *Hüve* ve *Hüve'l-mu'in* dışında yarlıklarda *Hüve* ile başlayan farklı davet ifadelerine de yer verilmiştir³⁵⁵.

Kırım yarlıklarında Altın Orda yarlıklarının benzeri olan *sözüm*, *sözümüz* ifadesi ve aynı hizada yer alan hanın şeceresine atıf yapan tamgası yer almıştır. *Sözüm ya da sözümüz* kısmı belgelerde davet kısmından sonra gelmekte olup han ismiyle birlikte kalıp halindedir. Altın Orda resmî yazışma geleneğinde göze çarpan en önemli unsurlardan biri de belgenin giriş kısmında bulunan *sözüm-sözümüz* formülüdür. Kökü eskiye dayanan kalıp, saygı ve davet içeren bir ifadedir. Osmanlı-Türk diplomatikası uzmanı L. Fekete, *sözüm-sözümüz* formülünün Osmanlı belgelerindeki tuğraya denk gelen bir sembol olduğunu belirtmektedir³⁵⁶.

Yarlıkların başında *sözüm*, *sözümüz* ifadesiyle aynı hizada bulunan han ve sultanlara ait tamgalar yer almaktadır. Asya Hunlarından beri var olan *tamga* kelimesi bugün dilimizde *damga* olarak ifade edilmektedir. Eski Türklerde *tamga* *tamka* ve *damga* olarak ifade edilen kelime *el ile yapılan motif anlamı* taşımaktadır. Aynı zamanda *kişi imzası* ve *mührü* olarak ifade edilirken vergi

³⁵³ M. Tayyip Gökbilgin, **Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 54.

³⁵⁴ Banu Başer, "Diplomasi Dili Olarak Türkçe: Kırım Diplomatik Yarlıkları", s. 396.

³⁵⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

³⁵⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

anlamında da kullanılmıştır³⁵⁷. Damga kelimesi MÖ Asya Hunlarında *Hun hükümdarlık mührü* anlamına gelmektedir. Orhun kitabelerinde *tamgacı*; *mühürdar*, *kâtip* olarak ifade edilmiştir. Uygur belgelerinde ise *tamgan* olarak geçmektedir. Oğuzlarda da görülen *tamgan* kelimesi dış işlerde görevli olan kimseler için kullanılmıştır³⁵⁸. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *tamga* hakan vb. damgası olarak belirtilmiştir³⁵⁹. *İbni Mühenna Lügati*'nda *tamya kibe*; işaretledi, damga vurdu anlamını taşımaktadır³⁶⁰ Harezmi ve Altın Orda Türkçesi sözlüğünde *tamga*; *damga*, *mühür*, *nişan* anlamıyla birlikte *gümrük* anlamına gelmekte olup *tamgaçı* ise *gümrükçü* olarak ifade edilmektedir³⁶¹. Çağatay Türkçesi sözlüğünde *tamga*; *damga*, *tamgacı*; *damgacı* anlamına gelmektedir³⁶² Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *tamga*; *damga*, *mühür* olarak belirtilmektedir³⁶³.

Tamganın kullanıldığı yere göre *gök tamga*, *altın tamga* veya *altın bilga (nişan)*, *al tamga* ve *kara tamga* gibi çeşitli türleri bulunmaktadır³⁶⁴. Türk ve Moğollarda yarlık denilen fermenlara nişan ve alâmet olarak *damga* vurulmuştur³⁶⁵. *Tamga* Altın Orda Hanlığı'nda, Kırım Hanlığı'nda ve Kazan Hanlığı'nda *mühür*, *tamga*, *nişan* ismini almaktadır. *Tamga*, Altın Orda sahasının yarlık ve bitiklerinde resmîyeti onaylayan kûfi hattıyla yazılı, belli büyüklüklerde dört köşeli olarak kırmızı mürekkeple basılmıştır³⁶⁶. Kırım ve Kazan coğrafyasında da bu geleneğin sürdürüldüğü görülmektedir. XV ve XVI. yüzyıllarda Kırım yarlıklarının baş tarafında bulunan *altın tamga* dinî bir ibare ile hanın isminin içerisinde bulunduğu altın bir yazıdan oluşup genel olarak malî yarlıklarda kullanılmaktadır³⁶⁷. Aynı zamanda Türk devletlerinde bir ülkenin ele geçirilmesi kararlaştırıldığında kumandana sefer emri ve izni olarak altın *tamgalı* menşur (berat) verilmektedir. Altın yıldız veya yıldızlı mürekkeple basıldığından dolayı altın *tamga* ismini almaktadır ve

³⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Damga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 454; Tamga ve Tamgacı için bkz: Özyetgin, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, s. 145; A. Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav Yayınları, Ankara, 2004, s. 26.

³⁵⁸ Donuk, a.g.e., s. 84; Dorfer mal vergisi için satış vergisi. Muhtemelen toprağın ürününden alınan ondalık olarak ifade etmektedir. Bkz: Gerhard Doerfer, "Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen", *Academia Der Wissenschaften Und Der Literatur Veröffentlichungen Der Orientalischen Kommission*, 21(4), Franz Steiner Verlag GmbH Wiesbaden, 1975, s. 80.

³⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 184; ol bitig tamga.la.dı : o, sultanın mührünü yazıya vurdu. Bkz: Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 489.

³⁶⁰ İşaretledi; kızgın demirle hayvana damga vurdu; damgaladı anlamına gelmektedir. Bkz: Gül, a. g. s., 231.

³⁶¹ Ünlü, *Harezmi Altın Ordu Türkçesi Sözlüğü*, s. 563.

³⁶² Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, s. 1074.

³⁶³ Toparlı vd. a. g. s., 260.

³⁶⁴ Halaçoğlu, a. g. m., s. 454.

³⁶⁵ Halaçoğlu, a. g. m., s. 454; Moğol kabileleri hayvanlar üzerindeki mülkiyetlerini belirtmek için de kendilerine özgü nişan-damga (tamağa) kullanmışlardır. Bkz: Vladimirtsov, a.g.e., s. 91.

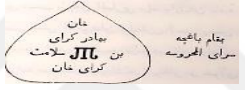
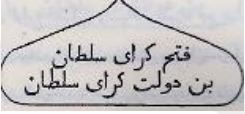
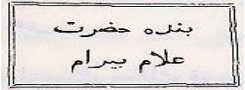
³⁶⁶ Altın Orda resmî yazışmalarında kırmızı mürekkeple vesikanın tasdiki için vurulan, kare biçiminde kûfi yazıyla hanın adını ve ünvanını içeren tamga. Altın Orda'da resmî hüküm ve yazışmalarda kullanılan bir tür devlet mührü. Bkz: Özyetgin ve Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, s. 143.

³⁶⁷ Halaçoğlu, a. g. m., s. 454.

yalnızca hükümdarda ve baş vezirde bulunmaktadır³⁶⁸. Resmî yazılarda ise genelde kırmızı mühür kullanıldığından dolayı buna al tamga denilmektedir. *Al tamga* dört köşeli olup yarlığın alt kısmında bulunmaktadır. Aynı mühür siyah olarak basılırsa buna da *kara tamga* denir ve resmi olmayan yazışmalarda yarlıkların arka kısmında bulunduğu belirtilmektedir³⁶⁹.

Genellikle Altın Orda hanlarının sikkelerinde Altın Orda Hanlığı'nın *tamgası* veya *amblemi* olarak kabul edilen *kırık özengi*³⁷⁰ yer alırken I. Hacı Giray'dan itibaren Kırım hanları *kırık özengi* yerine *tarak tamga* kullanmaya başlamışlardır³⁷¹. Aynı zamanda tarak tamga XIX. yüzyıldan sonra Kırım Tatar Türklerinin millî kimliğinin de aslî sembolü olarak tercih edilmiştir. Moğol ve Çin yazışma geleneği tesirinde kalan Altın Orda Hanlığı ve Kırım Hanlığı vesikalarında XV. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'nin etkisi görülmeye başlanmıştır³⁷². 1917'de belirlenen Kırım Tatar millî bayrağında ise, Türklüğü temsil eden gök mavisi bayrağın sol üst köşesinde sarı (altın) *tarak tamga* yer almıştır³⁷³.

Tablo 5: Yarlık Başlangıcındaki Han, Sultan, Ağa-Bey- Gazi-Şah Tamgaları³⁷⁴

Han	
Sultan	
Ağa, Bey, Gazi, Şah	

Kırım Hanlığı yarlıklarının giriş bölümünde dua, hanın ünvanı ve elkâbı ile yarlığın gönderildiği muhatabın konumuna göre elkâbı ve ünvanı yer almıştır. Söz konusu *elkap* kısmında az da olsa üslûp farklılıkları bulunmaktadır. Dua, yarlığa giriş kısmında yarlık başında hükümdar ünvanından önce yazılabildiği gibi hükümdarın ismi ve ünvanından sonra da yazıldığı görülmektedir³⁷⁵. Yarlıklar içerisinde hükümdarın ismi yazıya göre daha büyük ve belirgin yazıldığı görülmektedir. Başlangıçtaki dua kısmının ardından hükümdarın ünvanı ve elkabı

³⁶⁸ Halaçoğlu, a. g. m., s. 454.

³⁶⁹ Halaçoğlu, a. g. m., s. 454.

³⁷⁰ Paraların içerisindeki kırık özengi şekli için bkz: Nurettin Ağat, *Altınordu (Cuçi Oğulları) Para Kataloğu*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s. 55-68.

³⁷¹ Kırımlı, a.g.e., s. 34; Kurat, *Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 229.

³⁷² Özyetgin, *Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 80.

³⁷³ Kırımlı, a.g.e., s. 36.

³⁷⁴ Örnek yarlık no: 16, 51, 75 tamgalar için bkz Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 62, 247, 305.

³⁷⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 107, 118.

gelmektedir. *Lakap* kelimesinin çoğulu olan *elkab*³⁷⁶, İslam devletlerinde çeşitli görevlilere ve dini grup mensuplarına verilen ünvan veya sıfatları anlatan özel bir anlam kazanmıştır³⁷⁷. Genel olarak *elkab* kısmında hükümdarların ünvanları detaylı olarak sıralanmaktadır³⁷⁸. Dönemine, yerine ve ifade ediliş biçimine göre farklılık gösteren *elkab* bölümünde idarî ve bürokratik görevi bulunan bir kişiden bahsedilebileceği gibi birkaç kişiyi de ifade edebilmektedir³⁷⁹.

Yarlıklarda ünvan ve elkap bölümünden sonra mektubun yazıldığı hükümdarın elkabı sıralanmaktadır. Yabancı devletlere yazılan Kırım belgelerinde ilk önce Kırım Hanı'nın elkabı ardından yabancı devletin hükümdarının elkabı yazılmaktadır³⁸⁰. Kırım Hanları, Osmanlı Devleti'nin hakimiyetini kabul etmeleriyle birlikte, 1515-1666 tarihleri arasında yabancı devletlere gönderdikleri belgelerde, kendilerini bağımsız bir hükümdar olarak vasıflandırıp kendilerine uygun gördükleri “...Uluğ Orda ve Uluğ Yurt'nın ve Deşt-i Kıpçak'nın ve taht-ı Kırım'nın ve sansız köb çerüvünin sağışsız Tatarının ve Tağ ara Çerkesnin ve Tat bile Tavgaçnın Uluğ Padişahı ve hem Uluğ Hanı bulgan emaretmeab eyâlet nisâb saadet iktisab azametlü ve rıf'atlı ve sehavetlü...” elkabını kullanmışlardır³⁸¹.

Elkap sonrasında kalıp halinde geçiş cümlesinin verilmesinin ardından nakil kısmı gelmektedir. Osmanlı belgelerinde bu kısımda “...tevkî-i refî-i hümayun vasıl olacak ma'lum ola ki...” şeklinde geçiş cümlesi bulunmaktadır. Fakat Kırım ve Kazan sahası belgelerinde Osmanlı belgelerinde görülen geçiş kalıbı yer almamaktadır. Zira Kırım belgelerinden olan bitiklerde *ma'ruz-ı bendegi oldur ki; ma'ruz olunan oldur ki* kalıpları nakil kısmına girerken tercih edilmiştir. Yarlıklarda yer alan nakil bölümüne girerken kullanılan kalıp ifadeler, “...ba'de's-selam i'lam-ı yarlık-ı mahabbet-fercam budur ki...”: (Yarlık no:2), “...i'lam-ı yarlık-ı şerif-i mahabbet oldur kim...”: (Yarlık no:3) şeklinde olup 1520 yılından sonraki yarlıkların genelinde görülmektedir.

Yarlıkların *nakil* veya *iblağ* bölümünde vesikanın, mektubun gönderiliş amacı yer almaktadır; Geçmiş uygulamalara sık sık değinilmiş, güncel gelişmelere ilişkin yazışmalar hatırlatılmış ve yeni talepleri içeren emir ve hükümler sıralanmıştır. Özellikle Rus çarlığına *tiyış*, *bölek* ve *hazine* konusunda eski defterlere uygun gönderiler yapması ve hanlığın yeni taleplerini dikkate alması uyarıları yapılmıştır. Yarlıklarda yer alan emir ve taleplere uyulmaması durumunda ilgili devlet

³⁷⁶ Lakaplar, ünvanlar, Tanrının sıfatları. Bkz: Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, s. 332; Ünlü, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, s. 169;

³⁷⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “Elkap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul, 1995, s. 51.

³⁷⁸ Özyetgin, *Türk Dili ve Kültürü*, s. 28.

³⁷⁹ Bakırcı, a.g.e., s. 49.

³⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XIX.

³⁸¹ Kurat, *Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 228-229; Yarlıkların hemen hemen hepsinde söz konusu elkap geçmekle birlikte bazı örnekler için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2, 9, 18, 19, 26.

yetkililerine karşı yapılabilecekler arasında savaş tehdidi de yer almıştır. *Talep* kısmında ise hüküm veya emir ifade edilmektedir. *Nakil ve talep* vesikanın yazıldığı yere göre değişebilmektedir³⁸².

Tekit, tehdit, teyit ve lanet bölümü *talep* kısmını desteklemektedir. *Talep* kısmını güçlendiren bu bölümde *şöyle bilesiz; bir türlü dahi etmiyesiz* kalıplarına yer verilmektedir. Emirlerle uymayan kişilere ağır tenkit, suçlama, lanet etme taleplerin ardından gelmektedir. Yarlıklar emir ve hüküm içerdiklerinden dolayı *tekit, tehdit, teyit ve lanet* kısmı hacimlidir. *Tekit, tehdit, teyit ve lanet* bölümü özellikle Kırım Hanlığı'ndan Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı'na gönderilen yarlıklarda görülmektedir. Ancak Altın Orda Hanlığı ve Kırım Hanları tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen mektuplar *bitik* niteliğinde olduğundan dolayı söz konusu bölüm bu mektuplarda yer almamaktadır. Söz dinlemeyip haddi aşanlara ise *azim belaya uğrarsız* şeklinde bir lanet kalıbına yer verilmektedir. Te'kit veya güven kalıbı ise *biti tahkik bilup itimad kılâsuz* şeklinde ifade edilmektedir³⁸³. Yarlıklarda genel olarak lanet ve tekit kısmı özellikle han, kalgay ve nureddin sultan yarlıklarında yer almaktadır. Ağa ve bey hatları daha çok *bitik* niteliğinde olduğundan dolayı yazdıkları hatlar mektuplaşma şeklindedir.

Tarih ve belgenin yazıldığı yer kısmı vesikanın son ve protokol aşamasında bulunmaktadır. Söz konusu bölümde Osmanlı Devleti belgeleri *tahriren fi* şeklinde Arapça ifadeyle başlamakta olup devamında hicrî yıl gelmektedir. Fakat Altın Orda, Kırım ve Kazan coğrafyasına ait olan belgelerde hicrî takvim yerine On İki Hayvanlı Türk takvimi tercih edilmiştir. Bu döneme ait belgelerin bir kısmında da hicrî ve Türk takviminin birlikte kullandığı belirtilmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti coğrafyasında tarih kısmında ay ve yıl söylenip, gün belirtilmediği ifade edilmektedir. Fakat genel olarak yarlık ve bitiklerde bazı istisnalar haricinde gün, ay ve yıl yazılmaktadır³⁸⁴. Kırım yarlıklarında tarih, hicri takvim olarak verilmiştir. Altın Orda yazışma geleneğinde çokça karşılaşılan On İki Hayvanlı Türk Takvimi söz konusu yarlıklarda bulunmamakla birlikte tarih kayıtları bazen Arapça ya da Farsça tamlama kalıpları halinde verilirken bazen yalnız Türkçe olarak verilmiştir. Çalışmamızın içerisinde yer alan yarlıklarda tarih kayıtları genelde *tahriren fi...* Arapça kalıbı ile başlamaktadır³⁸⁵. Türkçe tarih kayıtlarına *tarih bing elli üç senesi (yarlık no:75)*³⁸⁶ örnek olarak gösterilebilir. Bununla birlikte çalışmamızdaki yarlıklarda Rusça ve Türkçe ay adları ile de karşılaşılmaktadır. Genel olarak ilk önce yıl, sonra ay ve günün ifade edildiği tarih kayıtlarında bazen eksikliklerde görülmektedir. Kimi zaman ay verilmeden yılın verildiği de olmuştur. Yarlıklar içerisinde Ruslara özgü kullanılan ve Rus

³⁸² Özyetgin, *Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 79.

³⁸³ Jan Reychman ve Ananiasz Zajackowski, *Handbook Of Ottoman-Turkish Diplomats*, (Çev. Mehmet Fethi Atay), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1993, s. 170.

³⁸⁴ Özyetgin, *Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 79.

³⁸⁵ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 7, 34, 88.

³⁸⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 306.

kroniklerinde karşılaşılan takvim dünyanın yaradılışından itibaren başlatılan Eski Roma Takvimi'dir³⁸⁷.

Belgelerde tarih kısmının ardından belgenin yazıldığı yer belirtilmektedir³⁸⁸. Yer adı yarlıklarda tarihten sonra en alt kısımda mührün sağında veya solunda olabilmektedir. Tarih kaydında olduğu gibi yer kaydında da *be-makam*³⁸⁹ şeklinde Arapça-Farsça tamlamalar bulunmaktadır. Yarlıklar içerisinde yer kaydının olmadığı belgelerde bulunmaktadır. Yer kaydının olmadığı belgelere genel olarak ağa ve beylerin yazmış olduğu bitiklerinde rastlanılmaktadır. Kırım belgelerinde özellikle tarhanlık yarlıklarında 1520'den itibaren tarih ve yer kısmının yazılı olduğu son protokol kısmında değişiklik olmuştur. 1520 tarihine kadar belgelerde mevcut kapanış kısmı diğer satırlara benzer şekilde yazılmıştır. Fakat sonradan protokol kısmı arka sayfaya taşınmıştır. Saadet Giray Han'ın 1524 tarihli tarhanlık yarlığında *be makam* ifadesi ile başlamakta olan yer ismi tamamen sol tarafa getirilerek yazılmıştır. Söz konusu tarhanlık yarlığının sonunda *aqtaçı Ali Bey ötül tigürdi gâzî bahşi bitidim* ifadesi belgenin arka sayfasında yer almaktadır. Söz konusu biçim Sahip Giray Han döneminden sonra değişmeye başladığı belirtilmektedir³⁹⁰.

Kırım yarlıklarında, yarlığın sonunda hanlara ait yüzük mühürler yer almaktadır. Altın Orda Hanlığı'nın resmî yazışma geleneğinde bulunan kare tamgaların içerisinde kûfi yazıyla hanın isminin yer aldığı *al-altın* tamgaların kökeni eski Uygur bölgesine kadar uzanmaktadır. 1515-1666 yılları arasındaki han yarlıkları içerisinde kare tamga sadece iki belgede bulunmaktadır. Diğer 376 yarlıkta bulunan tamgalar badem şeklinde olup ortasında Kırım Hanlığına ait I. Hacı Giray döneminden itibaren kullanılan *tarak tamga* olan bir mühür tercih edilmiştir. Altın Orda Hanlığı'na ait tamgalarda ilk karede kelime-i tevhid gibi ilahî ifadeler ve hanın ismi bulunmaktadır. Altın Orda Hanlığı'nın sikkelerinde de görülen bu tamgalar yarlıkların hepsinde yer almamaktadır. Altın Orda Hanlığı'nın ardından gelen hanlıklarda XVI. yüzyıldan itibaren tercih edilen metal üzerine badem şekli verilerek ateş isinde işleme ile yapılan badem tamgalar Osmanlı mühürlerine benzetilmektedir³⁹¹. 1 nolu yarlıkta "...biz de bu altun birle yazgan altun nişanlı şartnamemizni..." ifadesine yer verilmiştir. Altın Orda sahasına ait olan *al tamgalıg altun nişanlıg* ifadesi Kırım Hanlığına ait yarlık ve bitiklerde de tercih edilmiştir. Resmî hüküm ve yazışmalarda *al tamga* yani kırmızı mürekkeple basılan dört köşe bir baskının bıraktığı iz olan tamga tercih edilmiştir. *Altın nişan* ise genel bir kural olup yarlığın başında hanın adının içerisinde bulunduğu yazıdır. Yarlık içerisinde altın yazıyla yazılan han ismi de *altın nişan* ifadesine dâhil olduğu ifade

³⁸⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XX.

³⁸⁸ Özyetgin, *Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, s. 80.

³⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 200.

³⁹⁰ István Vásáry, *Az Arany Horda Kancelláriájá*, Keleti Értkezések 3., Körös Csoma Társaság, Budapest, 1987, s. 69; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XX.

³⁹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XX-XXI.

edilmektedir³⁹². XVI. yüzyıldan sonra Kırım'da *nişan* kelimesi *mühür* anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Tamga ise XVI. yüzyıl belgelerinde yalnız 1524 tarihli Saadet Giray Han tarhanlık yarlığında yer almaktadır. XVI. yüzyılda Kırım'da *nişan* kelimesi yanında Osmanlı Devleti'nin tesiriyle Farsça kökenli bir kelime olan *mühür* de tercih edilmeye başlanmıştır. Kırım sahasında *mühür* ile ilgili belgeler ilk olarak 1550'den itibaren görülmeye başlanmıştır. Söz konusu mühürlerin yüzük mühür oldukları ifade edilmektedir³⁹³. Kırım yarlıklarının başlangıcında en çok dikkatimizi çeken badem şeklindeki mührün içerisinde hükümdarın adı ve soyunun bulunduğu şekildedir. Genel olarak yarlıklarda yer alan han ve sultan yarlıklarında görülen yüzük mühürler ağa ve bey bitiklerinin başlangıcında veya sonunda görülmemektedir.

Kırım belgeleri içerisinde Altın Orda Hanlığı yazışmalarında görülen *altun baysalı (payzalı) mühür* ifadesi yer almaktadır³⁹⁴. *Payza*³⁹⁵, Çince de *paiz*, Türk-Moğol devletlerine geçmekle birlikte bazı ayrıcalıklara ve haklara sahip olduğuna dair hükümdar adına verilen yazılı (demir, gümüş veya altından ya da ağaçtan) itimat levhasıdır. Moğol *payzaları* üç çeşittir; ilki posta teşkilatı kullanma yetkisi vermektedir. İkincisi yönetici ve askerlerin görevlerine dair olmakla birlikte üçüncüsü devriye gezen nöbetçi kişilere ve gece yolculuğunda bulunanlara verilmektedir³⁹⁶. Başta İlhanlılar olmak üzere Altın Orda Hanlığı'nda ve sonraki hanlıklar döneminde *payza* kelimesi görülmektedir. Altın Orda Hanlığı'nda han onayı olarak *altın nişan* ve *tamga* ile birlikte hana ait olan *payzalara* da yer verilmiştir. A. N. Samoyloviç, Altın Orda yarlıklarında yer alan *payza* teriminin farklı dönemlerdeki kullanılış biçimleriyle anlam ve içerik bakımından çeşitlendiğini; itimat levhası, dört köşe mühür, asma mührü olmak üzere yarlığı belirtmek için kullanıldığını ifade etmiştir³⁹⁷. Yarlıklarda geçmekte olan altın *mührün*, Altın Orda Hanlığı'ndaki *altun tamga* ile aynı amaca hizmet ettiğini söylemek mümkündür³⁹⁸.

³⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXI; Özyetgin, *Yarlık ve Bitiklerin Dil Üslûp İncelemesi*, s. 114, 116.

³⁹³ Vášáry, a.g.e., s. 49; Velyaminov-Zernov, s. XXI.

³⁹⁴ Altın baysa ifadesi için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s.104, 530.

³⁹⁵ Payza Çinceden Moğolcaya ve Moğolcadan Türkçeye geçmiştir. Bkz: Doerfer, a.g.e., s. 116. Çin'de Tang ve Sung hanedanı döneminde payza'nın kullanımının fazla olduğu dönem Çin'deki Moğol dönemi olan Yüan dönemidir. Bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 202-203; Hasan Ortekin, "Basma'ya Ve Baysa'ya Dair", *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C.2, 1932-39, s. 67; Cengizhan bu söylemleri onayladı ve bir Paiza (payza) yayınladı. Söz konusu payzanın verilmesiyle vergiden muaf olunduğundan bahsetmektedir. Bkz: Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, 1. Baskı, Facts On File Library Of World History, New York, 2004, s. 89; Yine payza için bkz: Vér, a. g. t., s. 46-47; David Morgan, *The Mongols*, 2. Baskı, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, s. 91-92; *Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu*, Semih Rifat (Ed.), 1. Baskı, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2006, s. 38-39.

³⁹⁶ Vér, a. g. t., s. 46-47; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1200-1220*, (Çev. Cemal Köprülü), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 318-320.

³⁹⁷ A.N. Samoyloviç, "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysa'ya Dair", *Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 2, 1939, s. 63-64.

³⁹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXII.

Tablo 6: Velyaminov-Zernov'un Eserindeki Yarlıklara Göre Kırım Hanlığı Yarlık Örneği³⁹⁹

Hüve (هو)
I. Giriş
- Tamga
-Sözüm veya Sözümüz
-Dua, Elkâb ve Ünvan
-Yarlık Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua
II. Metin
- Nakil veya İblâğ
- Emir veya Hüküm
- Te'kid, Tehdid, Te'yid ve Lanet
III. Sonuç
- Yarlığın Yazıldığı Tarih
- Yarlığın Yazıldığı Yer
- Yarlığın Sonunda Solda Tamga veya Mühür

3.2.1. Kırım Han Yarlıkları

Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan 378 adet belge Kırım Hanlığı'ndan Rus Çarlığı ve Lehistan Krallığı'na gönderilen diplomatik yazışmalardır. Yarlıklar kronolojik olarak verilmiştir. Ancak 1515-1666 yıllık süreci kapsayan yarlıklar içerisinde dil ve üslup bakımından farklılıklar da görülmektedir. İlgili dönem arası yarlıkları aşağıda incelenmiştir.

Hüve, Sözümüz ve Tamga: Belgenin en başında Osmanlı yazışma geleneğinde görülmekte olan *davet* bölümü farklı şekillerde yer almaktadır.

I. Mehmed Giray Han (1515-1523) dönemine ait tek yarlık bulunmaktadır. Söz konusu yarlığın davet kısmı:

-hüve'l-mu'izzu'l-mu'in

ile başlamaktadır. I. Devlet Giray Han (1551-1577)'a ait olan yarlık (yarlık no:2) ve II. Gazi Giray Han (1588-1596)'a ait yarlıklarda (yarlık no: 3, 4, 5):

-hüve

olarak yazılmıştır. Ancak III. Mehmed Giray Han (1623-1628) yarlığında ise *hüve* ile başlayan herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Canıbek Giray Han dönemi (1628-1635) yarlıklarındaki davet kısmına bakıldığında: *-hüve'l-ganiyyu'l-mugniyyu'l-fethü'l-mübin* (yarlık no: 10, 14),

³⁹⁹ Yarlıklar üzerinde çalışan dil uzmanlarınca üç kısma tasnif edilip incelenmiştir. Çalışmadaki yarlıkların incelenmesi bu minvalde yapılacaktır.

- hüve't-tevfikü'n-nasirü'l-mubin (yarlık no: 20),
- hüve'n-nasiru'l-azizu'l-muin (yarlık no: 22),
- hüve'l-ganiyyu'l-mugniyyul-mu'tiyyu'l-mu'in (yarlık no: 25),

şeklinde davet kısmının çeşitli olarak yazılabildiği görülmektedir. Ancak Canıbek Giray Han dönemi yarlıklarında görüldüğü üzere farklı davet ifadeleri bulunduğu gibi davet kısmının yazılmadığı yarlıklar da mevcuttur⁴⁰⁰.

İnayet Giray Han dönemi (1635-1637) yarlıklarını incelediğimizde davet olarak sadece bir tane yarlıkta *hüve* (yarlık no: 31) yazmaktadır. Yine İnayet Giray Han dönemine ait olup davet kısmının yazılmadığı yarlıklar bulunmaktadır⁴⁰¹. I. Bahadır Giray Han dönemi (1637-1641) yarlıklarını incelediğimizde davet kısmında:

- hüve'l-ganiyyu'l-mu'tiyyu'l-mu'in (yarlık no: 36, 37),
- hüve (yarlık no: 40, 46),
- hüve'l-mu'in (yarlık no: 48, 53)

yazmaktadır. Yine I. Bahadır Giray Han dönemine ait olup ancak davet bölümünün olmadığı yarlıklar da mevcuttur (yarlık no: 35, 41). IV. Mehmed Giray Han (1641-1644/1. Saltanat) dönemi han yarlıklarında:

- hüve'l-mu'in (yarlık no: 62),
- hüve'l-mugniyyu'l-mu'in (yarlık no: 66, 67),
- hüve (yarlık no: 71, 74, 89, 90)

yer almaktadır. IV. Mehmed Giray Han'ın 1. Saltanatı döneminde davet kısmının yer almadığı yarlıklar da mevcuttur (yarlık no: 69, 79). III. İslam Giray Han (1644-1654) dönemi yarlıklarında *hüve*⁴⁰², *hüve'l-mu'in* (yarlık no: 111) yer almaktadır. Yine davet bulunmayan yarlıklarda vardır⁴⁰³. III. İslam Giray Han'ın yarlıklarında davetin daha sade ve kısa olduğu dikkat çekmektedir. IV. Mehmed Giray Han (1654-1666/2. Saltanat dönemi) yarlıklarında yer alan *hüve*⁴⁰⁴ bulunmaktadır. Davetin yer almadığı yarlıklar da bulunmaktadır (yarlık no: 183, 190). Genel olarak davet bölümünü değerlendirdiğimizde I. Mehmed Giray Han döneminden, III. İslam Giray Han dönemine kadar çeşitli ve daha uzundur. Ancak III. İslam Giray Han döneminden sonra ve IV. Mehmed Giray Han'ın 2. Saltanatı dönemi de dâhil olmak üzere davet daha sade ve kısa olarak yarlıklarda yer almaktadır.

⁴⁰⁰ Yarlık no: 12, 13, 15, 17, 18, 21, 23, 24 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁰¹ Yarlık no: 27, 30, 33 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁰² Yarlık no: 94, 112, 113, 114, 121, 133, 139, 145, 146, 152, 153, 156 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁰³ Yarlık no: 99, 104, 105, 118, 149 için bkz: Velyaminov-Zernov, 2-547.

⁴⁰⁴ Yarlık no: 160, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 178, 181, 184, 187, 192, 194 için bkz: Velyaminov-Zernov, 2-547.

Yarlıklarda yer alan *hüve* kısmından sonra hükümdarın ünvanının ve elkabının içerisinde bulunduğu *dua, hanın ünvanı ve elkabı olan bölüm*, hanın ismiyle birlikte klasik bir kalıp olan *sözüm* ya da *sözümüz* ifadesi ile başlamaktadır. *Dua, hanın ünvanı ve elkabı olan bölüm*, Altın Orda Hanlığı'na ait resmî belgeler ile Kırım Hanlığı yarlıklarında ortak ve en önemli kalıptır⁴⁰⁵. Yarlık başlangıcında içerisinde hanın soyunun yazılı olduğu badem şeklindeki yüzük mühürden (tamga) sonra tamganın tam hizasında ve hemen sol tarafında *sözüm* ya da *sözümüz* ifadesi de yer almaktadır. Örnek olarak “...Bahadır Giray Han ibn Selamet Giray Han sözümüz...” (yarlık no: 36). *Sözüm* kelimesinin badem şeklindeki yüzük mührün içerisinde de yer aldığı görülmektedir⁴⁰⁶. *Sözüm* ya da *sözümüz* kelimesinin bulunmadığı han yarlıkları da mevcuttur⁴⁰⁷. 1515-1666 arasında numarası verilen han yarlıkları haricindeki toplam 58 yarlıkta hanlar *sözüm* ya da *sözümüz* ifadesine yer vermişlerdir. Han yarlığı numaralarına baktığımızda *sözüm* ya da *sözümüz* kelimesinin bulunmadığı yarlıklar daha çok Canıbek Giray Han yarlıkları ve I. Bahadır Giray Han yarlıkları olmakla birlikte ilk kesintiye Canıbek Giray Han yarlıklarında rastlanmaktadır⁴⁰⁸.

Aynı zamanda yarlıklarda söz konusu giriş kısmında resmîyeti ifade eden hanlara ait yüzük mühürler bulunmaktadır. Çalışmada tamga, yüzük mühür⁴⁰⁹ anlam olarak aynı şeyi ifade etmekle birlikte sadece şekil, bulunduğu yer ve içerik bakımından bazı farklılıklar göstermektedir. Altın Orda Hanlığı'nda görülen kare tamgalar Velyaminov-Zernov'un eserinde bulunan Kırım yarlıklarında çok fazla yer almamaktadır. Han yarlıklarında kare tamga kullanılan ilk yarlık 1520 tarihli I. Mehmed Giray Han'a ait 1 nolu yarlık olup tamganın içerisinde “...Bismillahirrahmanirrahim, La ilaha illâ'llâh Muhammadün resulu'llah, el-Sultanü'l-a'zam, el-hakanü'l-akran Mehmed Giray Han ibn Mengli Giray Han...” ifadesiyle Kırım Hanlığı'na ait tarak tamga yer almıştır (yarlık no:1). Kare tamganın görüldüğü ikinci yarlık ise II. Gazi Giray Han'dan Leh Kralı III. Zygmunt'a gönderilen 4 nolu 1592 tarihli yarlıktır⁴¹⁰. Tamganın içerisinde “...Bismillahirrahmanirrahim, La ilahe illâ'llâh Muhammeden resulu'llah...” yazmakla birlikte yine içerisinde Kırım Hanlığı'na ait tarak tamga⁴¹¹ yer almaktadır (yarlık no: 4). Yüzük mühürler yarlıklarda genel olarak badem şeklinde mühür⁴¹² olarak ifade edilmiş olsa da yarlık başındaki ve sonundaki tamgalar (mühür) arasında dikkatimizi çeken bir ayrım bulunmaktadır. Yarlık başlangıcındaki tamga badem şeklinde olup, yarlık sonundaki *tarak tamganın*⁴¹² yer aldığı yüzük mühür başlangıçtaki tamganın şeklinden farklı olarak damla şeklindedir.

⁴⁰⁵ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XVIII.

⁴⁰⁶ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 5, 8.

⁴⁰⁷ Yarlık no: 8, 13, 18, 21, 23, 24, 27, 31, 35, 40, 41, 69, 71, 79, 104, 183 için bkz: 2-547.

⁴⁰⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 41.

⁴⁰⁹ Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan yüzük mühür ya da bademi mühür ve içerisindeki tarak tamga Kırımlı'nın eserinde ortasında tarak tamga bulunan madalyon olarak ifade edilmiş. Bkz: Kırımlı, a.g.e., s. 46.

⁴¹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2, 9.

⁴¹¹ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 24, 26.

⁴¹² Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 497, 530, 541.

Dua: Söz konusu yarlıklarda *dua, hanın ünvanı ve elkabı* formülü içerisinde hanların kendilerine özel elkaptan önce kullandıkları dua kısmı bulunan yarlıklar mevcuttur⁴¹³. Söz konusu sıralanan üç yarlık (yarlık no: 4, 111, 165)⁴¹⁴ Lehistan Krallığı'na diğerleri ise Rus Çarlığı'na gönderilmiştir. Yarlıklarda, elkaplardan önce kullanılan ve Rus Çarlığına gönderilen duaların çoğu “...*Tengri tebareke ve te’âlânın rahmi ve inayeti birle...*” şeklinde başlamakta olup Leh krallığı'na söz konusu dua ile sadece bir adet yarlık (yarlık no: 111) gönderilmiş ve diğer iki yarlık farklı dualar ile (yarlık no: 4, 165) başlamıştır. Aynı şekilde Rus Çarlığı'ndan Kırım Hanlığı'na gönderilen mektupların başlangıç kısmında “...*Tengri tebarake ve te’âlânın rahmi ve inayeti birle...*” ifadesi (yarlık no: 119, 131, 163, 164) yer almaktadır. Kırım hanları yarlıklarında ünvan ve elkap ifadelerinin öncesinde ve sonrasında Türkçe ve Arapça ifadeleri içeren çeşitli dua kalıpları bulunmaktadır. Han yarlıklarında elkâblardan önce kullanılan dualar şu şekildedir:

-“...Hamd-i sipas ve şükr-i bi kıyas ol hâlikî bîcûn ve râzîk-i halîfe-i rub-ı meskûn celle celâlühû ve te’âlâ ve amma nevâlû-hû ve tevâlî hazretlerine olsun. Taki tehiyyât-ı bî-had ve salavat-ı bî-’ad ol habîb-i Hûda Muhammed Mustafa aleyhi’t- tehiyyâtî ve’t-tanâ ve çâr-yâr-ı bâ-safâ ve âl i ashâb-ı bâ-vefâ rîdvânû’llâhi aleyhi’m ecma’in hazretlerine olsun...”⁴¹⁵.
-“... Tengri tebâreke ve te’âlinin rahmi ve inâyeti milen...”⁴¹⁶.
“...Hamd-i ferâvân ve şükr-i bi peyan ol hâlik-ı bî-çün ve râzîk-i rub’-ı meskûn celle şânu-hû va te’âlâ ve amma nevâlû-hû va tevâlî...”⁴¹⁷.

Hanın elkabından sonra isminin ardından tekrar bir dua gelmektedir; Tengri tebareke ve te’âlânın rahmi ve inayeti birlen ulug orda ve ulug yurtnın ve Deşt-i Kıpçak’nın ve taht-ı Kırım’nın ve tat birle Tavgaç’nın ve tag ara Çerkeç’nin ulug padişahı olan al-i hazret, ma’ali-ziynet, Hurşid-tal’at, Utarid-fitnat men İslam Giray Han “...*edâma’llahü te’âlâ ayyama devlete-hû ila yevmi’l-mizan...*”⁴¹⁸ gibi. Yarlıklarda elkaptan sonra gelen dualara dönemsel olarak bakıldığında I. Mehmed Giray Han dönemi (1515-1523) yarlığında (yarlık no: 1) elkaptan sonra dua yazılmamıştır. I. Devlet Giray Han döneminde (1551-1577) gönderilmiş olan yarlıkta (yarlık no:2) ilk kısmında *hüve, tamga, sözümüz* verilmiş ancak elkap ve elkaptan önce ve sonra gelen dua kısmı bulunmamaktadır. Bu durumda yarlıklarda söz konusu formül kısmında değişiklikler olabildiği görülmektedir. II. Gazi Giray Han döneminde (1588-1596) elkaptan sonra *Hak subhanehû ve te’âlânın uluv ve inayetleri* ile duası (yarlık no: 4) yazılmıştır. III. Mehmed Giray Han dönemi (1623-1628) yarlığında (yarlık no: 8) elkaptan sonra kullanmış olduğu dua “...*dâme fi hifzi rabbine’l-muste’an...*”’dır. Canıbek Giray Han dönemi (1628-1635) göndermiş olduğu yarlıklarda elkaptan sonra gelen dualara örnek olarak “...*dâme fi hifzi rabbine’l-müste’an fi’s-safari ve’l-hadari*

⁴¹³ Yarlık no: 1, 4, 8, 41, 99, 104, 105, 111, 112, 113, 114, 118, 121, 133, 139, 145, 149, 152, 153, 156, 160, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 178, 181, 183, 184, 187, 190, 192, 194 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴¹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 9, 180.

⁴¹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 20.

⁴¹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 347.

⁴¹⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 494.

⁴¹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 355.

ilâ yevmi'l-mizan...” (yarlık no:10) ve “...*edâma'llahü te'âla ayyama umra-hû ve devlete-hû ila yevmi'l-mizan...*” (yarlık no: 25) yer almıştır. Dolayısıyla yarlıklarda elkaptan sonra farklı dualara da yer verildiğinin göstergesidir. İneyet Giray Han dönemi (1635-1637) yarlıklarında elkaptan sonra yazılan “...*dâme fi hifzi rabbine'l-mennan...*”, I. Bahadır Giray Han dönemi (1637-1641) “...*dâme fi hifzi rabbina'l-muste'an...*”dır. Kırım hanlarının birbiriyle aynı duaları tercih edebildikleri gibi birbirinden farklı dualar tercih ettikleri görülmekle birlikte kendi yarlıkları özelinde de farklı duaları tercih ettikleri olmuştur⁴¹⁹. IV. Mehmed Giray Han ilk saltanat dönemi (1641-1644) kendi han yarlıklarının hiçbirinde elkaptan sonra dua yazmamıştır⁴²⁰. III. İslam Giray Han dönemi (1644-1654) “...*dâme umru-hû ve devletü-hû...*” (yarlık no: 99) elkap sonrası yazılan duadır. IV. Mehmed Giray Han'ın ikinci saltanat dönemi (1654-1666) “...*dâme devletü-hû ila yevmi'l-mizan hazretleri...*” (yarlık no: 160) elkaptan sonra yarlığında yazılan duadır. Kırım Hanlarının yarlıklarına genel olarak bakıldığında elkaptan, önce ve sonra duaların olduğu, hiç duanın olmadığı, farklı hanların farklı dualar yazabildiği gibi aynı duaları da yazabildiği görülmekle birlikte, hanlar kendi yarlıkları içerisinde de farklı dualar yazmayı tercih etmiştir.

Elkab: Giriş bölümü içerisinde Kırım hanlarının ünvan ve hâkimiyet coğrafyalarını ifade eden elkaplar bulunmaktadır. Elkap içerisinde *ünvan* kısmı genellikle yarlığı gönderen kişinin makamı ne ise (han, padişah, halife, kalgay, nureddin, ağa, bey) o yazılmaktadır⁴²¹. İlk han olarak I. Mehmed Giray Han dönemi (1515-1523) 1 nolu yarlıkta elkap olarak; “...*ulu ordanın ulu hanı, deşt-i Kıpçak, barça Mogol padişahı...*” elkabını tercih etmiştir. I. Mehmed Giray Han'dan sonra yarlıklarında “...*barça Moğol padişahı...*” ifadesini kullanan herhangi bir Kırım Hanı yoktur. Diğer yarlıklarda Kırım hanları genel olarak “...*Ulug Orda ulug yurtnın ve taht-ı Kırım'nın, Deşt-i Kıpçak'nın, sansız köp Tatar'nın, sağışsız Nogay'nın ve Tat bile Tavgaç'nın ve tag ara Çerkeç'nin ulu padişahı ve hem ulug hanı...*”⁴²² elkabını kullanmışlardır. Yarlıklarda “...*ulug orda, ulug yurtnın, taht-ı Kırım'nın, Deşt-i Kıpçak'nın, sansız köp Nogay'nın, sağışsız köp Tatar'nın, ve on (sağ) kolnın ve tag ara Çerkes'nin, Tat bile Tavgaç'nın, din-i İslam'nın ulug padişahı ve ulug hanı...*” gibi İslâmî ifadelerin bulunduğu elkaplar da mevcuttur⁴²³. Elkaplarda İslâmiyete vurgu yapan kelimeler Canıbek Giray Han (1628-1635) döneminde kullanılmaya başlanmıştır⁴²⁴. Hatta bazı elkaplarda ilerleyen dönemlerde sağ kol ve sol kol ifadesi geçmektedir. “...*Ulug Orda, Ulug yurtnın, taht-ı Kırım'nın ve sansız köp çerüvnin, sağışsız Nogay'nın ve Tat bile Tavgaç'nın, tav ara Çerkeç'nin ong kolnın ve sol kolnın ulu hanı ali-şanı...*” elkabı sağ ve sol kol⁴²⁵ kelimesinin geçtiği

⁴¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 20, 248.

⁴²⁰ Yarlık no: 62, 66, 67, 69, 71, 74, 79, 89, 90 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴²¹ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 20, 100, 118, 127, 260.

⁴²² Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 34, 535.

⁴²³ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 98, 100, 131, 224.

⁴²⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 85.

⁴²⁵ Sağ ve sol kol ayrımı Göktürkler için Çin kaynakları tarafından da yapıldığı ifade edilmektedir. Göktürk kağanı ordusunun başkomutanıdır. Onun altında bir küçük kağan ve oğulları ya da kardeşleri arasından seçilen ve alt bölgelerin yönetimi için kullanılan 2 Şad ve 2 Yabgu olmak üzere dört alt kağan bulunmaktadır. Bir sağ ve bir sol Şad ve yine bir sağ ve bir sol yabgu bulunmakla birlikte hepsi ordunun bir bölümünü idare etmektedirler. Sağ ve sol

elkaba örnektir. Elkaplarda sağ kol ve sol kol ifadesi I. Bahadır Giray Han (1637-1641) döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır⁴²⁶. Söz konusu elkabın, I. Bahadır Giray Han'ın Rusların Karadeniz'in kuzeyindeki ilerleyişine paralel olarak Kırım Hanlığı'nın Altın Orda Hanlığı'nın mirasına sahip çıkmasına atıf yaptığı bir ifade olabileceği düşünülebilir. Yine farklı bir ekleme yapılan elkap örneği olarak "...Ulug Orda, Ulug yurtu, Deşt-i Kıpçak, taht-ı Kırım, sansız köp Tatar, sağışsız Nogay, tag ara Çerkeç'nin ve tat bile Tavgaç'nın sağ ve sol kolnın, yüz on bin tümenin ulug padişahı...", elkabı içerisinde "...yüz on bin tümen..." ifadesinin elkaplarda geçmeye başladığı dönem yine I. Bahadır Giray Han (1637-1641) dönemine denk gelmektedir⁴²⁷. Genel olarak yarlıklarda 1515-1666 arasındaki yarlıklarda geçen bütün elkaplar yukarıda verilen elkaplar çerçevesinde yer almaktadır. 1515-1666 yılları arasında Kırım hanlarının yarlıklarında hâkimiyet alanlarını ifade etmek için kullandıkları elkâblar şu şekildedir:

"...Ulu ordanın ulu hanı Deşt-i Kıpçak, barça Moğol padişahı Mehmed Giray Han..."⁴²⁸.

"... Bi'l- kuvveti'l-ehadiyya ve'l-mu'cizati'l-Muhammediyye, Ulug Ordu ulug hanı Gazi Giray Han..."⁴²⁹

"...Ulug orda, ulug yurdunun, Deşt-i Kıpçak'ın ve Taht-ı Kırım'ın ve sansız köp Tatar'ın ve sağışsız Nogay'ın, Tat Bila Tavgaç, Tag ara Çerkeç'in ulug padişahı olan ulug Mehmed Giray Han..."⁴³⁰

"...Ulug orda ulug yurdun, taht-ı Kırım'ın, Deşt-i Kıpçak'ın, Sansız köp Tatar'ın ve sağışsız Nogay'nın, tat bile Tavgaç'ın ve Tag ara Çerkes'in ulug padişahı olan sa'adetli ve rif'atlı ve nusretli Canıbek Giray Han..."⁴³¹

"...Ulug orda ve ulug yurtnın, taht-ı Kırım'ın ve Deşt-i Kıpçak'ın sansız köp Tatar'ın ve sağışsız Nogay'ın ve tav ara Çerkes'in ve tat bile Tavgaç'ın ve barça köp din-i Mübin ve İslam güzinnin ulug padişahı ve ulug Kırım hanı sa'adetli ve şeca'atlı ve sehavetli ve adaletli ve mehabetli İniyet Giray Han..."⁴³².

"...Ulug orda ulug yurtnın ve Deşt-i Kıpçak'ın ve taht-ı Kırım'ın ve sansız köp çerüvin ve sağışsız Nogay'ın ve tat bile Tavgaç'ın ve tav ara Çerkeç'in ulug hanı azimuş-şanı Bahadır Giray Han..."⁴³³.

"... Ulug Orda, ulug yurtnın, taht-ı Kırım'ın, Deşt-i Kıpçak'ın, sansız köp çerüvin (asker), sağışsız Nogay'ın, Tat-milen Tavgaç'ın, Tag ara Çerkeç'nin ulug han-ı azimuş-şanı Mehmed Giray Han..."⁴³⁴.

"...Tanrı tebareke ve te'âlânın rahmi inayeti milen ulug orda ve ulug yurtnın ve Deşt-i Kıpçak'nın ve taht-ı Kırım'ın ve tag ara Çerkes'in ve tat bile Tavgaç'ın ulug padişahı olan ali-hazret, vala-rütbet Utarid-fitnat İslam Giray Han..."⁴³⁵.

kol ayrımı Moğollarda da bulunmaktadır. Moğollarda, Türklerin aksine sağ kanat batı ile birleştirilmektedir. Moğol İmparatorluğu bakiyesi olan Altın Orda Hanlığı Devleti teşkilatında da sağ kol yani batı "Ak Orda", sol kol ise doğuyu yani Gök Orda'yı simgelemektedir. Bkz: Ekrem Gül, "Babürname'de Geçen Askerî Terimler Üzerine", **Belleten**, 62(1), 2014, s. 27.

⁴²⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 252.

⁴²⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 260.

⁴²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2.

⁴²⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 9.

⁴³⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 20-21.

⁴³¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 41.

⁴³² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 131.

⁴³³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 238.

⁴³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 273.

⁴³⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 355.

Hitap: Kırım Han yarlıklarında *dua, hanın ünvanı ve elkabı* bölümünden sonra yarlığın yazıldığı Rus Çarı ya da Leh Kralı'nın elkabının yazıldığı bölüm gelmektedir. Söz konusu eserin içerisinde yer alan Kırım yarlıklarında ilk olarak Kırım Hanı'nın hâkimiyet coğrafyasını belirten Arapça ve Türkçe kelimelerin karışık şekilde geçtiği bir kalıp ile verilmektedir. Ardından yarlığın hitap ettiği Rus Çarı ya da Leh Kralı'nın elkabı sıralanmaktadır⁴³⁶. Örnek olarak 1638'de Kırım Hanı I. Bahadır Giray Han'ın, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği yarlıkta elkap kısmı:

“...Bahadır Giray Han ibn Selamet Giray Han. Sözüümüz Ulug orda ve ulug yurtnın ve taht-ı Kırım'nın ve Deşt-i Kıpçak'nın ve sansız köp Tatar'nın ve sağışsız Nogay'nın ve tag ara Çerkeç'nin ve Tat bile Tavgaç'nın ve barça köp din-i Mübin ve İslam-ı güzinnin ulug padişahı ve ulug Kırım Hanı sa'adetlü ve şeca'atlü ve sehavetlü ve nusretlü Bahadır Giray Han dâme fi hifzi rabbina'l-musta'an fi's-safari va'l hadari ila yavmi'l-mizan hazretlerinden, ulug orda ve ulug yurtnın ve ulug Urus'nın ve köp ulusnın ve köp hristiyanın, kardeşim ulug padişah, han, hem ulug bey Mihayla Fyodoraviç barça Urus'nın padişahı ve köp memleketlerinin de olsa hükümdarına köpdin köp selam kılup...”⁴³⁷

şeklindedir. Yarlıklarda, elkap kısımlarının yazılış biçimleri devletlerin siyasi ilişkilerine göre değişebilmektedir. Kırım Hanlarının elkap kısmı bulunan yarlıklar haricinde bazen kendi elkaplarını bazen karşı tarafın elkabını yazmamakla birlikte hiç elkap yazmadan doğrudan konuya girilen yarlıklar da mevcuttur⁴³⁸.

Geçiş Cümlesi: Yarlıklarda, metin kısmına giriş yaparken kalıp bir ifadeden oluşan “... i'lam-ı yarlıg-ı mahabbet-fercam budur ki, i'lam-ı yarlıg-ı şerif-i mahabbet oldur kim ...”⁴³⁹ gibi geçiş cümleleri yazılmaktadır. Geçiş cümlelerinin bulunmadığı yarlıklarda mevcuttur⁴⁴⁰. Yarlıklarda yer alan geçiş cümleleri şu şekildedir:

“...i'lâm-ı yarlıg-ı muhabbet-fercâm budur ki...”⁴⁴¹
“...i'lâm-ı yarlıg-ı şerîf-i muhabbet-i hâkânî oldur kim...”⁴⁴²
“... i'lâm-ı yarlıg-ı şerîf-i hânî ve ifhâm-ı tebliğ-i belîğ-i hâkânî oldur ki...”⁴⁴³
“... i'lâm-ı yarlıg-ı şerîf-i nusret-encâm-ı hânî oldur ki...”⁴⁴⁴

⁴³⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XIX.

⁴³⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 190.

⁴³⁸ Açıklama sırasına uygun olarak örnek Kırım hanlarının kendi elkaplarının bulunmadığı yarlıklar için yarlık no: 2, 3, 18, 21, 27, 35, 40, 69, 79, 89, 94, 99, 105, 113, 114, 118, 121, 133, 139, 152, 153, 156, 160, 168, 172, 173, 184, Yabancı devletin hükümdarının elkabını yazmadığı yarlıklar için yarlık no: 3, 5, 18, 20, 25, 27, 31, 35, 40, 53, 66, 67, 79, 89, 94, 111, 133, 139, 145, 153, 165, hiç elkap yazılmayan yarlıklar için yarlık no: 3, 18, 27, 31, 35, 40, 79, 89, 94, 133, 139, 153 bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2- 547.

⁴³⁹ Han yarlıklarındaki geçiş cümleleri için yarlık no: 2, 3, 5, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 20, 22, 24, 25, 30, 36, 37, 41, 46, 48, 53, 62, 69, 71, 74, 89, 90, 94, 99, 104, 105, 111, 113, 114, 118, 121, 133, 139, 145, 146, 149, 152, 153, 156, 160, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 178, 181, 183, 184, 187, 190, 192, 194 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁴⁰ Geçiş cümlesinin bulunmadığı yarlıklar için yarlık no: 1, 4, 14, 18, 21, 23, 27, 31, 33, 35, 40, 66, 67, 79, 112 bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁴¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 5.

⁴⁴² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 13.

⁴⁴³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 26.

⁴⁴⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 41.

“...i’lâm-ı yarlığı şerîf-i hânî ve ifhâm-ı tebliğ-i ahd-nâme-i münif oldur ki...”⁴⁴⁵

“...i’lâm-ı yarlığ-ı şerîf ve peyâm-ı belîği münif oldur ki...”⁴⁴⁶

“...i’lâm-ı yarlığ-ı şerîf-i vâcibu’t-teşrîf-i hânî oldur ki...”⁴⁴⁷

Nakil (İbلاغ), Emir ve Hükümler: Eserde yer alan yarlıklardaki geçiş cümlelerinden sonra *nakil* denilen bölümde yarlıkların neden yazıldığına dair bilgi verilmektedir. Han yarlıklarının, Rus Çarlığı ve Leh Krallığına gönderilme amaçları genel olarak siyasî, ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayıdır. *Nakil* bölümünü oluşturan hususlar; Kırım Hanlığı’ndan Rus Çarlığı’na ve Leh Krallığı’na gönderilmiş olan yarlıklar, Rus Çarlığı varsa Leh Krallığı’ndan Kırım Hanlığına gönderilen cevaplar, gönderilmesi istenilen hazine ve vergiler ile ilgili meseleler, bölek defterleri, sınır ihlalleri, elçi sayılarındaki problemler, elçilerin ağırlanması meselesi, iki yurt arası dost kalma şartları, anlaşmalar, seferler, kazak meseleleri hakkında bilgi vermektedir. *Talep* bölümünde ise yukarıdaki söz konusu sorunlar hakkında verilen hüküm ve emirler yer almaktadır. *Tekit ve teyit, tehdit, lanet* yarlık formatının ikinci kısmının son bölümüdür⁴⁴⁸. Yarlıklarda *tekit ve teyit, tehdit, lanet* bölümü oldukça hacimlidir. Han yarlıklarının hepsinde “...şöyle bilesiz; bir türlü dahi etmiyesiz...” şeklinde ifadelere yer verilmektedir⁴⁴⁹. Kırım Hanlığı’nda diplomatik ilişkilerin problemli olduğu dönemlerde *tekit ve teyit, tehdit, lanet* bölümü çokça vurgulanmıştır.

Tarih, Yer, Tamga: Yarlıkların üçüncü yani protokol bölümünde yarlığın yazıldığı *tarih, yer* ve yarlığın sonunda sol alt köşede hanın isminin yazılı olduğu yüzük mühür içerisinde yer alan tarak tamga bulunmaktadır. Kırım yarlıklarının hepsinde tarih kaydı hicri takvim olarak yazılmıştır. Tarih kayıtları bazen Arapça⁴⁵⁰ ve Farsça tamlama kalıpları halinde bazen de Türkçe olarak gösterilmiştir. Bunlar haricinde Kırım yarlıklarında Rusça⁴⁵¹ ve Türkçe⁴⁵² ay isimleri de yer almaktadır.

Kırım Han yarlıklarında *tarih* bölümünden sonra yarlığın biten satırlarından ayrı şekilde en alt kısımda yüzük mührün sağında veya solunda *yer* kaydı bulunmaktadır⁴⁵³. Yer kayıtları Canıbek Giray Han dönemine kadar yüzük mührün sağ tarafında yer almıştır. Ancak Canıbek Giray Han

⁴⁴⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 85.

⁴⁴⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 104.

⁴⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 131.

⁴⁴⁸ İlgili konu örneği 399. Dipnotta yer almaktadır.

⁴⁴⁹ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 34.

⁴⁵⁰ Arapça kalıplar genel olarak tahriren fi kalıbı ile başlamaktadır. Örnek olarak tahriren fi 24 şehri zilkade sene 981 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 7; Türkçe verilen tarih kaydı örneği tahriren min altmış üç için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 466.

⁴⁵¹ Rusça ay örneği Dekabr için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 866.

⁴⁵² Türkçe ay örneği için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 402. Türkçe ay ismi yer alan yarlık örneği III. İslam Giray Han dönemine denk gelip Gazi Giray sultanın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç’e göndermiş olduğu 115 nolu yarlığın tarih kaydı kısmında yer almaktadır.

⁴⁵³ Örnek olarak bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 200, 256.

döneminden itibaren yer kaydı yarlık sonundaki yüzük mührün sol tarafında da yer almaya başlamıştır⁴⁵⁴. Yer kayıtlarında sıkça yer alan Bahçesaray, hanlığın merkezi ve han sarayının bulunduğu yerdir. Ancak Kırım hanlarının yönetim merkezi Bahçesaray⁴⁵⁵ olsa dahi hanların Bahçesaray dışında bulunduğu durumlar da olmuştur. Böyle durumlarda han tarafından gönderilen yarlıklarda yazım yeri olarak ikamet edilen yerin adı yazılmıştır. Yarlıklarda yer kaydı verilirken söz konusu yerin yazılmasıyla ilgili dönem arasına (1515-1666) ilişkin yarlıklarda detaylı bilgi mevcut değildir. Yarlıklarda bulunan bir diğer yer kaydı Ferahkirman'dır. Ferahkirman günümüzdeki ismi Perekop'tur. Kırım Yarımadası'nı ana kara ile bağlayan Ferahkirman'ın bir diğer ismi Or Kapı'dır⁴⁵⁶. Kañçal-Ferrari'ye göre 1633'te Leiden'de neşredilen bir seyahatnamede, hanın sarayları ve ikamet ettikleri yerler ifade edilirken asıl konakladığı yer Bahçesaray olmakla birlikte Alma ve Eski Kırım'a yer verilmektedir. Yine Kañçal-Ferrari'ye göre Alma Saray'ı ilk olarak dönem kaynaklarında I. Sahip Giray Han döneminde (1532-1551) karşımıza çıkmaktadır⁴⁵⁷. 1515-1666 tarihleri arasında ise ilk olarak Alma Saray'a, I. Devlet Giray Han dönemindeki (1551-1577) tek han yarlığı olan 2 nolu yarlıktaki yer kaydında rastlanılmıştır⁴⁵⁸. Han yarlığı gönderilen bir diğer yer 1538'de Osmanlı Devleti vilayeti olan Jana'dır. Jana, Taman yarımadasında bir Çerkez coğrafyasıdır. Kırım hanlarının Taman yarımadasına giderek onları tabi hale getirdikleri bir coğrafyadır. I. Devlet Giray Han döneminde (1551-1577) bir Çerkez seferi olduğundan dolayı yarlık Jana'dan gönderilmiştir⁴⁵⁹. I. Bahadır Giray Han döneminde (1637-1641) ise Yalancak adı verilen yerden (41 nolu) Rus Çarı Mihail Fedoroviç'e yarlık gönderilmiştir. Yalancak; yalın, çıplak yer anlamını taşımaktadır⁴⁶⁰.

⁴⁵⁴ Yarlık sonlarında bulunan yer kaydının ilk defa yüzük mührün sol tarafında görülmesi Canıbek Giray Han dönemine denk gelmektedir. İlk defa yüzük mührün solunda yer alan Han yarlığı için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 82.

⁴⁵⁵ Yücel Öztürk, **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe**, s. 151.

⁴⁵⁶ Ferahkirman için bkz: Hammer-Purgstall, a.g.e., s. 127.

⁴⁵⁷ Kañçal-Ferrari, **Hansaray**, s. 50-51.

⁴⁵⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 7.

⁴⁵⁹ Kırımî, a.g.e., s. 120-121; **Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap Ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)**, Osmanlı Yer Adları II, haz. Ahmet Özkılınç vd., T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2013, s. 3.

⁴⁶⁰ Zernov, **2017 b**, s. 1129.

Tablo 7: Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre Kırım Han Yarlıklarının Yazıldığı Yerler⁴⁶¹

Han İsmi ve Dönemi	Yarlığın Yazıldığı Yer	Yarlık No
I.Mehmed Giray (1515-1623)	Ferahkırman	1
I.Devlet Giray Han (1551-1577)	Almasaray	2
II. Gazi Giray Han (1588-1596)	Bagçasaray	3
	Alma Saray	4, 5
III.Mehmed Giray Han 1623-1628	Bagçasaray	8
Canıbek Giray Han 1628-1635	Bagçasaray	10, 12, 15, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25
İnayet Giray Han 1635-1637	Bagçasaray	27, 33
	Be-makam Sahra-yı Jana	30
I.Bahadır Giray Han 1637-1641	Bagçasaray	35, 36, 37, 40, 46, 48, 53
	Be makam-ı Yalancak	41
IV.Mehmed Giray Han 1641-1644/ I. Saltanat	Bagçasaray	62, 66, 67, 69, 71, 74, 79, 89, 90
III. İslam Giray Han 1644-1654	Bagçasaray	94, 99, 105, 111, 112, 113, 114, 118, 139, 145, 146, 149, 156
	Taht-gahımız Kırım	104
	Be-makam-ı nehr-i Alma	152, 153
IV.Mehmed Giray Han 1654-1666/ 2. Saltanat	Bagçasaray	160, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 178, 181, 183, 184, 187, 190, 192, 194

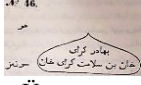
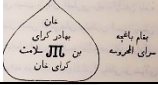
Son olarak yarlıkların sol alt köşesinde hanın isminin yazılı olduğu yüzük mühür içerisinde yer alan *tarak tamga* bulunmaktadır. Tüm yarlıklar içerisinde *tarak tamga* sadece han yarlıklarında yer almaktadır. Kalgay, nureddin sultan yarlıkları, ağa ve bey bitiklerinin hiçbirinde *tarak tamga* bulunmamaktadır. Yarlık sonunda yüzük mühür ve tarak tamganın basılmadığı han yarlığı 8 nolu III. Mehmed Giray Han yarlığıdır⁴⁶². Sadece tarak tamganın bulunmadığı yüzük mühür 21 nolu yarlık olan Canıbek Giray Han yarlığıdır⁴⁶³.

⁴⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁶² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 24; Yarlık sonunda yüzük mührün ve tarak tamganın birlikte yer almadığı Han yarlıkları için yarlık no: 8, 23, 71, 104, 173 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁶³ Yarlık sonunda yüzük mühür içerisinde tarak tamga bulunmayan han yarlıkları için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 98.

Tablo 8: Kırım Han Yarlığı Örneği⁴⁶⁴

Hüve (هو)	
I. Giriş	
-Tamga	
-Sözüm veya Sözümüz	
-Dua ve Hanın Elkâbı ve Ünvanı	
-Yarlık Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua	
II. Metin	
-Nakil veya İblağ	
-Emir ve Hüküm	
-Te'kit, Tehdit, Te'yit ve Lanet	
III. Sonuç	
-Yarlığın Yazıldığı Tarih	
-Yarlığın Yazıldığı Yer	
-Yarlığın Sonunda Sol Alt Köşede, Hanın Adının ve Şeceresinin Yazılı Olduğu Tarak Tamga	

3.2.2. Kırım Sultan Yarlıkları

Yarlıklarda yer alan Kırım kalgay ve nureddin sultanların göndermiş olduğu yarlıkların formatı Kırım Hanı'nın yarlık formatı ile benzer özellikler göstermektedir. Kırım sultanlarının göndermiş oldukları yarlıklar dönemsel olarak incelenmiştir. 16, 32, 63, 106 nolu sultan yarlıklarının başlangıç kısmında, yarlığın sağ üst köşesindeki yüzük mühür bulunmamaktadır. Bununla birlikte yarlığın sonundaki yüzük mührün bulunmadığı sadece bir örnek (120 nolu) sultan yarlığı mevcuttur. Ancak çalışmamıza konu olan dönemde (1515-1666) arasında kare tamga veya mührün belgenin başında veya sonunda yer aldığı herhangi bir sultan yarlığı bulunmamaktadır. Dolayısıyla çalışmamızı ilgilendiren dönem arası (1515-1666) 197 belge içerisinde tarihi belirtilmemiş altı adet sultan yarlığı da mevcuttur⁴⁶⁵.

Sultan yarlıklarına baktığımızda, han yarlığı ile benzer özellikler taşımaktadır. Sultan yarlıklarında yarlık *hüve* ile başlamaktadır. Ardından sultanın soyunun yazıldığı *badem şeklindeki yüzük mühür* yarlığın sağ üst köşesinde yer almaktadır. Hemen mührün hizasında *sözüm* ya da *sözümüz* ifadesi yer almaktadır. Birinci bölümde ilk olarak Kırım'ın hâkimiyet coğrafyasının ifade edildiği *han elkabı ve hanın ismi, duası* yazmaktadır. Ardından yarlığı yazan sultanın Kırım Hanı'nın kardeşi *kalgay* veya *nureddin* sultan olduğu ifade edildikten sonra ismi belirtilip, sultanın duası zikredilmektedir.

⁴⁶⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁶⁵ 7, 9, 151, 158, 162, 174 nolu yarlıklar için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e. s. 2-547.

Kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarında Kırım hanın elkâbıyla birlikte adının yazılması sonrası bazı dua ifadelerine yer verilmiştir. Yarlıklarda geçen ve hana yönelik yazılan dualar şu şekildedir:

“...dâme devletü-hû muabbedeten ilâ yevmi’l-mizân...”⁴⁶⁶
“...edâma’llahû te’âlâ umra-hû ve nasara evliyâ u-hû ilâ yevmi’l-mizan...”⁴⁶⁷
“...hullidat hilâfetu-hû ilâ yevmi’l-va’di ve’l-mizan...”⁴⁶⁸
“...hullidat hilâfetu-hû ilâ yevmi’l-haşrî ve’l-mizan...”⁴⁶⁹
“...edâma’llâhu te’âlâ ayyama davlata-hû yevmi’l-mizan...”⁴⁷⁰
“...edâma’llâhu te’âlâ eyyâma devlete-hû ve arkâna izzeti-hû mensûret ilâ yevmi’l-mev-ûdi
eyyâma devlete-hû ve arkânâ izzete-hû mensûrat ilâ yevmi’l-mêv’ûdi...”⁴⁷¹

Sultan duasından sonra karşı taraftaki yabancı devletin hükümdarının elkabı ve ismi gelmektedir. Yabancı devletin hükümdarına hal hatır sorulduktan sonra *i’lâm-ı yarlığ-ı şerif-i sultânî budur ki*⁴⁷², gibi geçiş cümlesi ile nakil bölümüne giriş yapılmaktadır. Kırım hanın veliahtı olan kalgay sultanlar XVII. yüzyılın ortalarına kadar protokolde Rus çarı ile aynı mertebede sayılmış ve yarlıklarında Rus Çarı’na hitaben “...*ilâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum*...” ifadelerini kullanmışlardır. Ancak IV. Mehmed Giray Han döneminde Rus çarlığının elde ettiği siyasi güç⁴⁷³ ve baskıları sonucunda kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarında kullandığı “...*ilâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum*...” ifadesi kaldırılmış ve kalgay sultanların protokolde Rus Çarı’ndan daha düşük seviyede oldukları da kabul edilmiştir⁴⁷⁴. 1642 yılından itibaren kalgay ve nureddin sultanlar yarlıklarında, Rus çarlarına hitap ederken “...*ilâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum*...” ifadesi yerine “...*ilâm-ı yarlığ-ı şerif-i sultânî oldur ki*...” ifadesini kullanmaya başlamışlardır⁴⁷⁵. IV. Mehmed Giray döneminde kalgay Fetih Giray Sultan tarafından Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’e gönderilen 1642 tarihli yarlıkta, Rus Çarı’nın “...*ilâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum*...” ibaresinin kaldırılmasını istemesi ve bu talebin kalgay sultan tarafından kabul edilmesi şu şekilde ifade edilmiştir:

“... Han-ı a’zamlık ismi şerifimizni lâyükımızça âlem-penâh dep yazmaysız ve hem i’lâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum dep yazasız” deyü i’lâm kılıpsız biz mahabbet-namelerimizde yazdığımız ecdad-ı ‘izam ve aba-ı kiramımız zamanından berü yazıla kelgen kâ’ide üzerinedir nihayet mertebe şimdi bunları i’lâm ve tilek etkeniniz sebebi hatrınız körüp eslâf-ı kiramımızdan ziyade dost ve kardeş ve mahabbet bolur için kâ’ide-i kadim bolgan i’lâm-ı yarlığ-ı şerif ve buyurdum edâların ferâgat eyledik ol hususda hatrınız hoş dutup daim dostluk ve

⁴⁶⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 266.

⁴⁶⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 288.

⁴⁶⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 305.

⁴⁶⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 334.

⁴⁷⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 452.

⁴⁷¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 546.

⁴⁷² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 277.

⁴⁷³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.**, II. Kısım, s. 154-155.

⁴⁷⁴ Arpacı ve Özyetgin, Saray Protokolü, s. 203.

⁴⁷⁵ Bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 281.

mahabbetlikde bolğaysız ve lakin bu âlem-penâh hususu için elçileriniz köp ‘inad itdiler ol
bolaçak iş degüldür bizden burunğılar etmegen işni şimdi biz etmek ve kâ’ide-i kadimni buzmak
ol layık degüldür ve hem ‘aybdir ol husus için ohşavsız teklif kılmağaysız...”⁴⁷⁶

Nakil bölümünde ilk olarak Kırım Hanı’nın daha önce göndermiş olduğu elçi ve yarlıktan bahsedilip Kırım hanının istekleri dile getirilmektedir. Ardından yarlığı gönderen sultanın karşı devletin hükümdarından isteği sırasıyla yer almaktadır. Dolayısıyla Kırım sultanlarının bir han gibi karşı devletin hükümdarına yarlık gönderebildiği görülmektedir. Sadece kalgay ve nureddin sultanlar değil Kırım hanlığında hanın yakın kişisi olan kadınlar da yabancı devletlerin hükümdarlarına yarlık gönderebilmişlerdir. Kırım Hanlığı’nda kadınların göndermiş olduğu yarlıklara örnek olarak eserin mülahakat (ekler) bölümünde tarihi belirtilmemiş olan 109 belge içerisinde 309 nolu yarlık yer almaktadır⁴⁷⁷. Sultan yarlığı formatının sonunda yine hanın isteğinin yerine getirilmesinin istenmesinin ardından sultanın da bu isteği tekrar ettiği ve karşı taraftan beklentilerine yer verilmektedir. Aynı şekilde yarlık sonunda han yarlıklarında olduğu gibi tarih kaydı verilip sol taraftaki yüzük mührün içerisinde sultanın soyu yazmaktadır. Sultan yarlıklarının sonundaki mührün içerisinde Kırım’ın tarak tamgasının bulunmaması sultan yarlıklarını han yarlıklarından ayıran unsurlardandır. Aynı han yarlığında olduğu gibi sultan yarlığının da sonunda yüzük mührün sağında veya solunda son olarak *yer* kaydına yer verilmektedir⁴⁷⁸.”

⁴⁷⁶ Yarlık no 63 için bkz. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 276-280

⁴⁷⁷ İnayet Giray Han’ın kız kardeşi Behice Cihan Hatice Devran’ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’e gönderdiği tarih kaydı bulunmayan yarlık için mülahakat (ekler) bölümüne bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 791.

⁴⁷⁸ Örnek sultan yarlığı için bkz: Fetih Giray Sultan’dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’e gönderilen 81 nolu yarlık için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 314-316. Aynı zamanda 81 nolu yarlıkta başlangıç ve bitiş kısmındaki yüzük mührün içerisinde Fetih Giray Sultan yazmaktadır. Ancak eserin içindekiler kısmında Fetih Giray Sultan, Han olarak yazılmıştır. Asıl olan belgenin içerisinde verilen bilgi olduğundan dolayı Fetih Giray’ın sultan olduğu çıkarımı tarafımızca yapılmıştır. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXX, 314, 316.

Tablo 9: Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre Kırım Sultan Yarlıklarının Yazıldığı Yerler⁴⁷⁹

Han Adı ve Dönemi	Yarlığı Gönderen Sultanın Adı	Yarlığın Yazıldığı Yer	Yarlık No
I.Mehmed Giray Han 1515-1523	-	-	-
I.Devlet Giray Han 1551-1577	-	-	-
III.Mehmed Giray Han 1623-1628	Devlet Giray Sultan	Kağılgay Saray	11
Canıbek Giray Han 1628-1635	Devlet Giray Sultan	Akmescid Saray	16
	Mehmed Giray Sultan	Ordusaray	19
İnayet Giray Han 1635-1637	Hisam Giray Sultan	Akmescid	28,32
I.Bahadır Giray Han 1637-1641	İslam Giray Sultan	Salgır Ton Saray	42
		Ordusaray	43,56
		Akmescid	49
	Kırım Giray Sultan	Kaçısaray	47
		Bagçasaray	50,54
	Baht Giray Sultan	Bagçasaray	57
IV.Mehmed Giray Han 1641-1644/ I.Saltanat	Fetih Giray Sultan	Akmescid	63,68,75,82,91
		Ordusaray	87
	Gazi Giray Sultan	Ferahkirman	64
		Kaçısaray	80, 83, 92
III.İslam Giray Han 1644-1654	Gazi Giray Sultan	Kaçısaray	100, 115, 125, 134, 135, 136, 138, 140
		Kadisaray	107
		Akmescid	142, 150, 155, 157
		Ferahkirman	147
	Kırım Giray Sultan	Akmescid	106, 124, 137, 141
		Aksaray	120, 126
	Adil Giray Sultan	Kaçısaray	143, 151
		Ferahkirman	148
IV.Mehmed Giray Han 1654-1666/ 2.Saltanat	Gazi Giray Sultan	Nehr-i leb-i Sangır	154
		Akmescid	161, 170, 171, 174, 188
		Aksaray	169, 179, 193, 195
		Nehr-i Özi-yi Sahra-yı Heyhat	176
	Adil Giray Sultan	Kaçısaray	175, 177, 180, 185, 186, 189

⁴⁷⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

Tablo 10: Kırım Sultan Yarlığı Örneği⁴⁸⁰

Hüve (هو)
I. Giriş
-Tamga
-Sözüm veya Sözümüz
-Dua ve Sultanın Elkâbı ve Ünvanı
-Yarlık Gönderilen Muhatabın Adı ve Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua
II. Metin
-Nakil veya İbلاغ
-Emir ve Hüküm
-Te'kit, Tehdit, Te'yit ve Lanet
III. Sonuç
-Yarlığın Yazıldığı Tarih
-Yarlığın Yazıldığı Yer
-Yarlığın Sonunda Solda, Sultanın Adı ve Şeceresinin Bulunduğu Tamga

3.2.3. Kırım Ağa-Bey-Gazi-Şah Bitikleri

Yarlıklarda han, sultan yarlıkları haricinde ağa ve bey bitikleri de bulunmaktadır. Ağa ve beylerin yabancı devletlere göndermiş olduğu hatlar daha çok mektuplaşma şeklinde yani *bitik* niteliğindedir. Ağa ve beylerin bitikleri han ve sultan yarlıkları formatına benzer ancak bazı farklılıklar bulunmaktadır. Ağa ve bey bitiklerinin başlangıcında tamga, sözüm ya da sözümüz ifadeleri bulunmamaktadır. Duanın ardından bitiklerinin başlangıcında hâkimiyet coğrafyasını gösteren hanın elkâbı, hanın ismi, duası, ağaların kendi ünvanı ardından yabancı devlet hükümdarının elkabı, ismi yazılıp selam gönderilmektedir. Yarlıklarda 1515-1666 yılları arasındaki ağa ve beylerin diplomatik yazışmalarda kendileri için kullandıkları bazı ünvan ve elkâblar şu şekildedir:

“...kagılğay Fetih Giray Sultan adâma’llahû umra-hû ve devlete-hû ilâ yevmi’l-haşri ve’l-mîzân hazretlerinin ulug eşik ağası men Ali Gazi Ağa’dan...”⁴⁸¹

“...Mehmed Giray Han dâme fi hifzi rabbine’l-muste’an fi’s-safari va’l-hadari ila yevmi’l-mizan yakın olan kişisi Muhammed Şah Bey...”⁴⁸²

“...İslam Giray Han dâme devletü-hû mu’abbedeten ila yevmi’l-mizan hazretlerinin ulug hazinedarı Arslan Ağa hazretinden...”⁴⁸³

Nakil (ibلاغ) kısmına geçiş yaparken bazı yarlıklarda geçiş cümlesi kullanılmıştır, bazılarında ise kullanılmamıştır. Kırım devlet ricalinin diplomatik yazışmalarında geçiş cümleleri han, kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarından farklı olarak kullanılmıştır. 1515-1666 yılları arasında Kırım

⁴⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 305-306.

⁴⁸¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 329.

⁴⁸² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 297-298.

⁴⁸³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 342.

devlet adamlarının yazışmalarında kullandıkları geçiş cümleleri muhatabın konumuna göre değişmekle birlikte genel olarak şu şekildedir:

“...köpdin köp selâm aytıp...”⁴⁸⁴

“...nedir haliniz yahşı mısız, hoş mısız dep köp selâm arz kılğanımızdan sonra...”⁴⁸⁵

“...köpdin köp selâm kılup hâliniz ve hâtırınız sorganımızdan sonra şulay ma'lûmları bolgay kim...”⁴⁸⁶

“...huzur-ı şerîf ve hubûr-ı latîflerine envâ muhabbeti müstemil ed'ıye-i hâlısa ithâf ve ihdâ kılındıktan sonra inhâ-yı muhlis-i hayr-cûyları budur ki...”⁴⁸⁷

“...barça Urus'nın padişahı ve hükümdarı hazretlerine baş urup dua ve alkış etkenimizden sonra ma'luminız ola ki...”⁴⁸⁸

Asıl metine giriş yapıldığında örnek olarak 29 nolu yarlıkta Ali Beg (vezir) Rus Çarı I. Mihail Federoviç'e gönderdiği yarlıkta: “...biz kulunuzun size hizmet etmesini buyuruyorsunuz. Sahibimiz İnayet Giray Han'a nasıl hizmet ediyorsak siz sahibimize de önceki ağalardan fazla hizmet ve kulluk etmeye çalışacağız öyle bilesiniz...” ifadelerine yer vermektedir. Nakil iblağ kısmında işlenen konular yine yurt ahvali, tutsaklar ile ilgili cevaplar, hazine sebepli ahvaller, elçi ve çapkunlar ile ilgili meseleler gündeme getirilmiştir. Ağa ve bey yarlıkları karşı tarafa hitap ederken bir han ve bir sultan gibi hüküm verir şekilde değildir. Han yarlığı formatının metin bölümündeki tekid, tehdit, lanet bölümü ağa ve bey bitiklerinde genel olarak bulunmamaktadır. Son bölümde ise yer, tarih bilgileri belirtilmiş ve üzerinde *bende-i hazret-i alâm* ifadesinin yer aldığı isim ve soy bilgisi yazılı olan kare veya dikdörtgen şeklinde mühürler yer almıştır.

Rus Çarlığı'na İnayet Giray Han (1635-1637), I. Bahadır Giray Han (1637-1641), IV. Mehmed Giray Han (1641-1644/ I. Saltanatı), III. İslam Giray Han (1644-1654), IV. Mehmed Giray Han'ın 1654-1666/ 2. Saltanat) dönemlerinde ağa ve bey bitikleri gönderilmiştir⁴⁸⁹. 1515-1666 arasındaki ağa ve bey bitiklerini dönemselsel olarak incelediğimizde ilk defa İnayet Giray Han döneminde (1635-1637) yabancı bir devletin (Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç) hükümdarına bitik gönderilmiştir. Ağa ve beylerin yoğun olarak bitik göndermeye başladığı dönem ise IV. Mehmed Giray Han'ın I. Saltanat dönemidir (1641-1644).

⁴⁸⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 247.

⁴⁸⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 267.

⁴⁸⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 329.

⁴⁸⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 341.

⁴⁸⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 345.

⁴⁸⁹ Bitik no: 29, 34, 39, 44, 45, 51, 52, 58, 60, 61, 65, 72, 73, 76, 77, 84, 85, 86, 88, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 108, 109, 110, 116, 122, 128, 159, 196 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

Tablo 11: Kırım Ağa-Bey-Gazi-Şah Bitik Örneği⁴⁹⁰

Hüve (هو)

I. Giriş

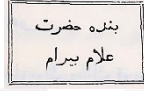
- Dua,
- Hanın Elkâbı ve Ünvanı
- Bitik Gönderinin Ünvanı
- Bitik Gönderilen Muhatabın Makamına Göre Hitap, Elkâb ve Dua

II. Metin

- Nakil veya İbلاغ
- Talep ve Hükümler

III. Sonuç

- Bitiğin Yazıldığı Tarih
- Bitiğin Yazıldığı Yer
- Bitiğin Sonunda Vezir, Ağa ve Bey'in Adının Yazılı Olduğu Mühür

⁴⁹⁰ Bitik no: 51, 116 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 247-248, 402,403.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. YARLIKLARA GÖRE 1515-1666 TARİHLERİ ARASINDA KIRIM HANLIĞI'NIN DİPLOMATİK İLİŞKİLERİ

1502'de Altın Orda Hanlığı'nın yıkılmasının ardından karşılıklı çıkar ilişkisi sürdüren Kırım Hanlığı ve Moskova Rusyası'nın ittifakı uzun süreli olmamıştır. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti dönemin siyasetine yön verdiği gibi Moskova Rusyası ve Kırım Hanlığı ilişkilerini de etkilemiştir. Moskova Rusyası ve Kırım Hanlığı ilişkileri dönemin siyasetine uygun olarak şekillenmiştir. Aynı zamanda Altın Orda Hanlığı hem Kırım Hanlığı hem de Lehistan-Litvanya için ortak düşman özelliği taşımaktaydı.

Altın Orda Hanlığı'nın mağlup edilmesinin ardından 1505-1533'de Kırım Hanlığı ve Lehistan-Litvanya ilişkileri de artmıştır. Moskova Rusyası'nın Kazan Hanlığı'na yönelik saldırgan tutumu ve yayılmacı politikası Kırım Hanlığı'nın çıkarlarına olumsuz yansımıştır. Moskova Rusyası, batıda Lehistan'a doğuda ise Kazan Hanlığı'na karşı bir siyaset takip edip mücadele etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı'nı desteklemesinden ötürü Moskova Rusyası, Lehistan-Litvanya ve Kazan Hanlığı'na yönelik takip ettiği siyaseti Kırım Hanlığı'na uygulayamamıştır. Bundan dolayı Rus Çarları, Lehistan-Litvanya'ya ve Kazan Hanlığı'na karşı takip ettiği siyaseti devam ettirebilmesi için Kırım Hanlığı ile barış içerisinde ilişkilerini yürütmeyi tercih etmek zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda Moskova Rusyası Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı ile ciddi diplomasi siyaseti içerisinde olmuştur. Moskova Rusyası'nın Kırım'a karşı izlemiş olduğu ılımlı siyaset çabasını Kırım Hanları göstermemiştir. Çünkü Kırım Hanlığı'nın Moskova Rusyası'na yönelik akınları Kırımlılara oldukça fazla ganimetler gelmesini sağlamıştır⁴⁹¹.

Kırım, jeopolitik konumu, elverişli iklimi ve limanları ve devraldığı mirastan dolayı ticaret merkezi olmuştur. Asya kıtasından gelen ticaret yollarının kesişme noktası olan Kırım, Doğu Avrupa ve Akdeniz'e açılan ticari merkez konumunda olmuştur. Söz konusu coğrafya üzerinde kurulan Kırım Hanlığı için ticari faaliyetler önemli gelir kaynağı olmuştur. Sahip olduğu kaynaklar bakımından ve almış olduğu miras neticesinde bölgenin en önemli gücü haline gelmiştir. Kırım Hanlığı, yapmış olduğu devletlerarası iş birlikleri mücadeleler neticesinde söz konusu coğrafyada uzun süre ayakta kalabilmiştir. Kırım Hanlığı'nın ekonomisi sadece sarayın ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ancak Kırım yarımadasının ekonomik kontrolü hanlığın dışında kalmıştır. Kırım Hanlığı'nda verimli toprakların çoğu güçlü kabile beylerinin, vakıfların ve Osmanlı Devleti

⁴⁹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XIV.

memurlarının elinde olmuştur. Kırım hanlarının gelirleri ise idareleri altındaki kişilerden toplanan vergiler ve tuz tekeli olmuştur⁴⁹². Bunlar dışında Kırım Hanlığı'nın en önemli gelir kaynakları ise üretim, ticaret ve savaşlarda elde ettikleri ganimetlerden oluşmuştur. Akın ve savaşlarda esir edilen kişi fidye karşılığında serbest bırakılmıştır. Ayrıca Kırım Hanları'nın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıkları neticesinde Kırım Hanları'na çeşitli mukataalar ve Osmanlı Devleti idaresi altındaki bazı yerlerin gelirleri ayrılmıştır.⁴⁹³

Temel geçim kaynağı hayvancılık olan Kırım Hanlığı ticaretin yanı sıra tarım ve köle ticaretinden de gelir elde etmiştir. Kırırda buğday başta olmak üzere kuzey bozkırlarında tarımsal üretim yapılmış, kıyı bölgelerindeki şehir ve kasabalarda ticarî faaliyetler gelişmiştir. Ancak hanlığın ekonomik gelirlerinin çoğunluğu savaş ganimetlerinden oluşmaktadır. Buna bağlı olarak köle ticareti ile komşu hristiyan devletlerden toplanan yıllık vergilerden oluşmuştur.⁴⁹⁴

Kırım Hanlığı, bulunduğu coğrafya nedeniyle komşu devletlerle ilişkileri güçlü olduğu dönemlerde bölgesindeki siyasete yön vermiştir. Dolayısıyla Karadeniz'de stratejik bir yer olan Kırım Hanlığı, uzun yıllar boyunca Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı ile diplomatik faaliyetlerini sürdürmüştür. Kırım Hanlığı, söz konusu devletlerden ilgili durumlarda çeşitli vergiler almıştır. Osmanlı Devleti'nde kullanılan terimler Kırım Hanlığı'nın vergi terimleri üzerinde etkili olmuştur. Söz konusu terimler 1515-1666 arası yarlıklarda sıklıkla yer almıştır.

4.1. Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre Kırım Hanlığı'nda Vergi

Türk vergi sistemi ve kurumları belgelenebilen en eski Türk tarihi dönemine kadar gitmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıl Türk-İslam devletlerinde, devlet gelirlerinin önemli bir kısmını vergiler oluşturmaktadır. Vergi, ekonomik unsurları oluşturmalarının yanı sıra hâkimiyet sembollerinden birisidir. Türk-İslam devletlerinin, devletlerarası ilişkilerinde hâkimiyet altında olan devlet, siyasi olarak kendisinden daha güçlü olan devletlere kendi siyasi bağımsızlığının devam etmesi amacıyla yıllık olarak vergi ödeme mecburiyetindedir⁴⁹⁵. Yarlıklar incelendiğinde söz konusu verginin, Kırım Hanlığı'nda da mevcut olduğu görülmektedir. Kırım Hanlığı kuruluşundan itibaren Hristiyan ve kendine tabi devletlerden olan Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya gibi devletlerden yıllık vergi almıştır. Yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı ve Leh Krallığı'nı vergiye bağladığı ve düzenli olarak vergiyi takip etmek amacıyla tuttukları defterlerden anlaşılmaktadır. Yarlıklarda vergi genel olarak yıllık hazine olarak ifade edilmesinin yanı sıra

⁴⁹² Bıyık, a.g.e., s. 182; Baron De Tott, a.g.e., s. 157.

⁴⁹³ 1515-1666 tarihleri arası yarlıklar incelendiğinde neredeyse hepsi vergi konusuna yer vermektedir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547; Bıyık, a.g.e., s. 182-183.

⁴⁹⁴ Fırat Yaşa, **Bahçesaray (1650-1675)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2021, s. 166-175.

⁴⁹⁵ Elvina Er, "Kırım Hanlığı'nın Rus ve Lehistan-Litvanya Devletlerinden Yıllık Tahsil Ettiği Vergi: Hazine", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 3, 2021, s. 325-326.

alıcısına göre *ulug hazine, bölek, koltka, tiyiş* terimlerine de yer verilmiştir⁴⁹⁶. Kırım Hanlığı'nın, barış zamanlarında hâkimiyet altındaki devletlerden yıllık vergi ve tiyişleri eksiksiz alması, Rus Çarlığı'na kalabalık elçi gruplarının gönderilmesi, elçi gruplarına Rus Çarlığı tarafından hürmet gösterilip ihsanlar buyurulması ikili devlet ilişkilerinin barış halinde olması için mecburi olarak görülmüştür⁴⁹⁷. Kırım Hanlığı ekonomik olarak yıkılışına kadar dışa bağımlı kalmıştır. Dolayısıyla kanun-ı kadim gereğince alınan yıllık hazine, haraç, elçi ve diğer saray mensuplarının aldığı; kürk ve paralardan oluşan tiyiş ve esir ticareti Kırım Hanlığı'nın iktisadi yapısını meydana getirmiştir. Yarlıklarda, Kırım Hanlığı'nın savaş dönemlerindeki gelirlerinin önemli bir kısmı Rus Çarlığı ve Leh Krallığı sahalarından elde edilen ganimet ve esirlerden oluşmaktadır. Ele geçirilen esirlerden alınan fidyeler kanun-ı kadime uygun biçimde alınmaya devam edilmiştir⁴⁹⁸. Tüm bunların dışında Kırım Hanlığında söz konusu vergi, hediye ve paralar haricinde hanın en önemli gelir kalemini oluşturan unsurlardan birisi de tuzlalardır. Gelir elde edilen tuzlalar Ferahkirman, Gözleve ve Karasu'da yer almaktadır. Tuzlalarda çalışan ve her işi yapan görevliler bir kâtip ve bir eminden oluşmaktadır⁴⁹⁹.

Kırım Hanlığı, hazine vergisini 1512'den itibaren Leh Krallığı'ndan, 1518'den itibaren Rus Çarlığı'ndan almaya başlamıştır ve hazine vergisi barış antlaşmalarının sağlanmış olduğu devletten yıllık olarak aynı ya da nakdi olarak alınmıştır. Yarlıklarda 1515-1666'da Kırım Hanlığı'na ödenen hazine vergisinin “... siz kardeşimiz de iki yurt arasındaki dostluğun devam etmesi için kanun-ı kadim olan vergi ve hediyenizi gönderip dostlukta kararlı durasınız ...”⁵⁰⁰ ifadesinde olduğu gibi dostluk ve saldırmazlık garantisi olduğu vurgulanmıştır. Rus Çarlığı ya da Leh Krallığı'nın verecek olduğu vergi miktarı, alındığı bölgeye ve tâbilik derecesine göre alınmıştır. Leh Krallığı 1568'de Kırım Hanlığı'na sekiz yıl boyunca vergi vermeyi reddetmiştir ancak 1576'da tekrar başlamış ve verginin miktarı artırılmıştır⁵⁰¹. 1652'de Rus Çarı karşısında çaresiz kalan Leh Kralı II. Yan Kazimir (1648-1668) Kırım Hanlığı'nın, Moskova'ya karşı vereceği askeri desteği karşılığında vergi olarak 40.000 altın ödemeyi kabul etmiştir. Yarlıklarda IV. Mehmed Giray Han'ın 1654'de II. Yan Kazimir'e göndermiş olduğu yarlıkta:

“...Merhum kardeşimiz III. İslam Giray Han tarafından Leh tarafına Süleyman Ağa'yı gönderdiği, Lehin Kırım Hanlarından ayrılmayıp birlik edeceklerine ve Moskova üzerine asker çekip Hak te'âlâ nasip edip her ne zaman fethi nasip olursa Astrahan ve Kazan ve Terek ve Tura ve her ne kadar Müslüman vilayetleri ve Tatar ve Nogay'lar var ise siz kardeşimiz ve cümle Leh beğleri karışmayıp bizim olacağına ve kadimi peşkeşiniz her sene vakt-i zamanıyla Kamanıçe

⁴⁹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 365-375.

⁴⁹⁷ Arpacı ve Özyetgin, “Saray Protokolü”, s. 205.

⁴⁹⁸ Arpacı ve Özyetgin, “Saray Protokolü”, s. 205; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁴⁹⁹ Bıyık, a.g.e., s. 193.

⁵⁰⁰ Er, a. g. m., s. 328-329; Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan 1515-1666 arası yarlıkların neredeyse hepsinde dostluk şartı gereği hazine ve verginin eksiksiz teslim edilmesi istenmiştir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 340.

⁵⁰¹ Er, a. g. m., s. 331.

(Kamanise)⁵⁰²ye gönderip bu taraftan adam varıp getirip asla Kırım tarafına kötülük düşünmeyip kardeşlik ve dostluk edeceğinize siz kardeşimiz ve cümle Leh beğleri ve ruhbanları Süleyman Ağa'nın önünde ahd ü yemin edip; bunun üzerine ahd namenizi yazdırıp Kırım tarafına elçiniz Maryuş İstanişlav Yaslovski tayin oldundu da Hakkın emri ile İslam Giray Han vefat etti, lutf-ı Hak ile babamızın tahtı bize nasip oldu da "Sizinle dahi ahd ve yeminimiz budur" diye yeniden ahd ve yemin edip taraf-ı haniye göndermişsiniz. Gelip vasıl olup ve ahd-nameniz manzurumuz olup elçiniz ile lisanen ısmarladığınız cevaplarınızı arz edip, her ne kadar cevabınız oldu ise makbul-ı hümayunum olup bu taraftan dahi altun baysalu ahd-namemiz yazdırılıp gönderilmiştir..."⁵⁰³

ifadeleri yer almakta olup verilen peşkeşin her sene vaktinde verilmeye devam edilmesi istenmektedir. Rus Çarlığı'nın Kırım Hanlığı'na ödediği vergi miktarının tespit edilmesi Leh Krallığı'na göre daha zordur. Sebebi, bugün Rus Çarlığı ile Kırım Hanlığı arasındaki vergilendirmeye ilişkin bilgilerin yer aldığı elçilik raporlarındaki bilgiler içerisinde Kırım Hanlığı'na gönderilen verginin miktarı tam olarak kayıt altına alınmamıştır. Ayrıca vergilendirme ve diplomasi konusunda en önemli bilgi kaynağı olan Rus hazine kayıtlarının ve çeşitli belgelerin 1626'daki Moskova yangınında kaybolduğu ya da kasten yok edildiği belirtilmektedir⁵⁰⁴. Yarlıklarda yıllık vergi olan hazine *almaşuv vadesi*, *zamanı*, *almaşuv vakti* teslim edilmiştir. Söz konusu zaman dilimi değiş tokuş zamanı olarak ifade edilmektedir.

"...Kırım'da olan Rus elçisine altun baysalu ahd-name hattı verilip ve ulug elçimiz ile çıkarıp gönderip ve almaşuva asker ile Mehmed Şah Bey kardeşleri ile gönderilmeye çapkunumuz Aliş Beg gönderilmiştir. Ulug hazine, kolka ve mübarek badınızı çıkarıp, almaşuv yerine gönderip Mehmed Şah Bey'e teslim etmesini akalniçinize sağlam tenbih ediyordunuz. Şimdiden sonra kış olduğu ve asker kişilerin orada zorla tutulup bekletilmemesi istenmektedir. Her iki taraf içinde zor olduğu ifade edilmiştir..."⁵⁰⁵

"...Ahd-name-i hümayunda yazılan bütün sözümüzün üzerinde caymadan durup hazine, bölek ve bütün tiyışleri eksiksiz gönderiyordunuz. Ve almaşuv vadesi semen günü güzün evvel ayında serhad yeriniz ve çit kirmanınız Valuka'da hazır olmasını tayin kılıp şu süreye hilaf olmasın diyip buyuruyordunuz..."⁵⁰⁶

"...Bütün bölekler, koltkalar, bütün hazine ve tiyışler her yıl almaşuv zamanında hazır edilip ilerleyen günlerde çapkın ve haber gönderip eksiksiz defter mucebince gönderilmesi buyrulmuştur..."⁵⁰⁷

"...Almaşuv süresi güz ayının evvel gününde semen gününde Valuka denilen kirmanınıza gelsin diyerek göndermiştir. Siz de olsanız Almaşuv yerine hazineyi hazır ediyordunuz. Kış mevsimine kalarak geç göndermiyordunuz. Almaşuvun, kış vaktine kalması İki taraftan gelen asker kişiler için zor olduğu belirtilmektedir. Onun için almaşuv süresini acele ettiriyordunuz..."⁵⁰⁸

Rus Çarlığı'nda hazine vergisi aynı ya da nakdi olarak genelde güz ayları olan Eylül, Ekim, Kasım aylarında yılda bir defa olmak üzere ödenmiştir. Leh Krallığı ise hazineyi ilkbahar ve

⁵⁰² Kamanice: Ukraynca Kamianec Podilski Кам'янець-Подільський, Lehçe Kamieniec Podolski; Burası Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da teşkil ettiği en son eyaletlerden Kamanice'nin (Podolya) merkezidir. Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1-2.

⁵⁰³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 494-496.

⁵⁰⁴ Er, a. g. m., s. 331-332.

⁵⁰⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 497.

⁵⁰⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 812-814.

⁵⁰⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 274.

⁵⁰⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 298-299.

sonbahar olmak üzere iki farklı zaman diliminde ödemişlerdir. Yıllık vergi alınabildiği gibi iki ya da üç yıllık verginin ihtiyaç halinde Hristiyan devletlerden istendiği de olmuştur⁵⁰⁹.

“...Aynı şekilde Mihail Fedoroviç’in askerleri Kırım kale, şehir, memleketlerini çarpıp gittiklerinde Mihail Fedoroviç’in o kişileri öldürmesi için; alınan malları ve esirleri fidyesiz geri vermek için; ulug namede yazan ulug hazine, çok koltka, nukrat akça olarak iki yıllık hazinenin Kırım’ a gönderilmesi için...”⁵¹⁰.

Kırım Hanı, her iki memleketin elçilerinin de mevsim şartlarından dolayı güç durumlarla karşılaşmamaları amacıyla kış başlamadan elçilerin ve verginin gönderilmesi istenmiştir. “Can Timur Bey, Almaşuv zamanının ekim ayından bir ay önce olmasını istemiştir. Ekim ayında kış geldiği her iki tarafında elçi, hazine arabaları, askerinin ekim ayında zorlandığı belirtilmektedir”⁵¹¹. “...*Almaşuv süresi güz ayının iptidai gününde Valuka denilen kormanınıza gelsin...*” diyip yazıp gönderilmiştir. “...*Siz ulug padişah o sürede almaşuv yerine hazineyi hazır edip gönderiyordunuz. Kışa bırakmıyordunuz...*” İki taraftan gelen asker kişiler için kışa bırakılması durumunun askeri zorladığı belirtilmektedir⁵¹².

Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'ndaki etkisine bakarsak maliye alanında da kendini göstermiş XVII. yüzyılda yazılan yarlıklarda hanlığın vergi sisteminde kullandığı terminolojiye yansımıştır. Osmanlı Devleti vergi uygulamasının içersinde yer alan *harac*, *vergi*, *mübârek-bâd* ve *pişkeş* gibi terimler Kırım Hanlığı yarlıklarında da kullanılmıştır. Kırım Hanlığı yarlıklarında Osmanlı Devleti'nin etkisiyle hazine vergisi anlamına gelen *haraç* terimi kullanılmıştır⁵¹³. *Haraç*; Arapça *harc* kökünden gelmektedir. Anlamı ise; *topraktan çıkan şey* olarak ifade edilmektedir. İslâm öncesinde *haraç*; toprak, bina, hayvan, köle gibi unsurların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbiriyle ilişkili farklı anlamlara geldiği belirtilmektedir. Genel olarak milletin mal varlığından alınan vergi olup ilerleyen dönemlerde toprak vergisi için kullanıldığı belirtilmektedir⁵¹⁴. Osmanlı Devleti ve Türk İslâm devletlerinde *haraç* hâkimiyet altındaki devletlerin topraklarından, gelirlerinden, ya da gayrimüslim olan kişilerden birey başına alınan vergi türü olduğu belirtilmektedir.

Yarlıklarda *harac* Rus Çarlığı'ndan ya da Leh Krallığı'ndan alınan hazine karşılığında nakdî ve aynî olarak alınan vergidir⁵¹⁵. Muhammed Şah Bey'in Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1643 tarihli bitikte; “... *han hazretlerine hattınızda yazmışsınız ki bazı adamlar söz*

⁵⁰⁹ Er, a. g. m., s. 333.

⁵¹⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 198.

⁵¹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 284.

⁵¹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 301.

⁵¹³ Er, a. g. m., s. 350.

⁵¹⁴ Cengiz Kallek, “Haraç”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, İstanbul, 1997, s. 71.

⁵¹⁵ Er, a. g. m., s. 350.

arasında hazineye haraç diyor. Hanımız bu sözü duydu üzüldü onu söyleyen adamı makamından çıkarıp dünyanın cezasını verdi. Aklı başında olan adam bu sözü söylemez ...”⁵¹⁶. Muhammed Şah Bey’in gönderdiği yarlığa göre Rus Çarlığı’ndan alınan hazinenin haraç olarak adlandırılması Rus Çarlığı tarafından hoş karşılanmamıştır. Çünkü Kırım Hanlarının adet-i kadim üzerine seleflerinden itibaren almış oldukları ve kayıtlarının dahi tutulduğu hazinenin haraç olarak adlandırılması verginin yanlış adlandırılmasına ve amacının dışında ifade edilmesine neden olmuştur. Muhammed Şah Bey’in Rus Çarı’na göndermiş olduğu bitikte; Kırım Hanı’nın hazineye haraç diyen kişilere sert tepki vermesi ve cezalandırması haracın zorbalıkla bir kişiden ya da bir yerden alındığı anlamıyla ilgili olmasıdır.

Yarlıklar içerisinde yer alan bir diğer terim ise *bergü*, *bergi*, *vergü*, *vergi* terimidir. Ancak *vergü* terimi vergi adı olarak değil, yarlıklarda yer alan ve içeriği itibariyle hristiyan devletlerden alınan gelirleri ifade eden *uluğ hazine*, *koltka* ve *bölek* vergilerini tanımlayan ve tümünü kapsayan genel bir ifade olarak kullanılmıştır. Kırım Hanlığı yalnızca Lehistan Krallığına gönderilen yarlıklarda ödenecek vergi talebini belirtmek için *vergü ve hazine*, *vergü ve hedayenizi*, *kadimi vergi ve hedayenizi* ifadeleri kullanılmıştır⁵¹⁷. Canıbek Giray Han’ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’e gönderdiği 1628 tarihli yarlıkta “... ağalar, vezirler, Kırım beyleri, mirzalar, beyler, kalga sultan, nureddin sultan, Mehmed Giray Sultan, Mübarek Giray Sultan’a kardeşleri olan üç nureddin sultan’a padişahane vergiler verip göderesiniz ...”⁵¹⁸. Mehmed Giray Sultan’ın Leh Kralı IV. Vladislav’a gönderdiği 1634 tarihli yarlıkta “...varan ulug elçi başımıza saygı gösterip hedaye ve hazinemizi önceki adet üzere göderesiniz ...”⁵¹⁹ şeklinde hedaye terimi ifade edilmiştir. I. Bahadır Giray Han’ın Leh Kralı IV. Vladislav’a gönderdiği 1640 tarihli yarlıkta; Leh hükümdarı ile karşılıklı haklarının teslim edildiği ve dostluk edilmek istendiği üzerinde durulmaktadır. Bundan sonra ahd- name-i hümayun gereğince karadan ve denizden Leh kazağının zabt edilmesi istenmektedir. Ehli İslam’dan bir kişiye zarar gelmemesi ve alınan malları geri göndermek üzere ve kanun-ı kadim üzere dostluk için zamanından bir gün geciktirmeden on beş bin altın nakd, on beş bin altınlık çuka, kürk, *tokuzlama hedaye* vergilerinin eksiksiz gönderilmesi ahd-name de beyan kılındığı üzere gönderilmesi istenmektedir⁵²⁰.

Yarlıklarda yer alan ve Osmanlı etkisiyle Kırım Hanlığı terminolojisine giren terimlerinden bir diğeri de *pişkeştir*. Farsça *hedaye*, *armağan* olarak adlandırılan pişkeş Osmanlı Devleti’nde alt kademedeki kişilerin, başta padişah olmak üzere sadrazam, diğer devlet adamları ve şehzadelere

⁵¹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 321.

⁵¹⁷ Vergi ve 53, 54, 66, 94, 95, 203 nolu yarlıklar için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-553; Er, a. g. m., s. 350.

⁵¹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 27.

⁵¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 118-119.

⁵²⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 255.

sunulan hediyelerini ifade etmektedir⁵²¹. Kırım Hanlığı'nda *pişkeş* terimi Osmanlı Devleti'ne gelen bölgeyi ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Kırım Hanlığı yarlıklarında *pişkeş*, bölek ya da hediye anlamının dışında bazen hakimiyet altındaki devletlerin Kırım Hanı ve sultanlarına ödedikleri gelir için de *pişkeş* ve *hedaye* terimini kullanmıştır⁵²². III. İslam Giray Han'ın Leh Kralı IV. Vladislav'a gönderdiği 1646/1647 tarihli yarlıkta “... bundan önceki ecdadımız zamanında sizin seleflerinizle aralarındaki yemin sağlam olup sulh ve ahde aykırı bir durum olmayıp hedaye ve peşkeşleri gelip muhabbet ve meveddet üzere imişler ...”⁵²³ ifadesi yer almaktadır. XVII. yüzyılda Kırım Hanlığı'ndaki han ve sultanlara gönderilen ulug hazine, bölek, koltkaya mübarek bâd terimi de eklenmiştir. Faysal'a göre *mübarek-bâd*; mübarek olsun! anlamında dilek, temenni içeren söz, mektup veya hediye; bu niyetle yapılan ziyaret⁵²⁴ anlamına gelmektedir. Yarlıklarda Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'in Kalga Gazi Giray Sultan'a gönderdiği tarihi tespit edilemeyen yarlıkta:

“...Muhabbetlik böleklerimizi sipahilerimiz ile kardeşiniz Mehmed Giray Han'a ve siz kalga ve nureddin sultanlara ve biyimlerinize ve oğlanlarınız sultanlara ve hanilere ve yakın olan kişilerinize yarlıkaşımızın cümlesini söyleyip bekliyoruz. Mehmed Giray Han dileğince *mübarek-bad* Mehmed Giray Han'a ve siz kalga Gazi Giray Sultan'a da hanı azamlık böleklerimizi gönderdik...”⁵²⁵.

Yine IV. Mehmed Giray Han'ın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği 1654 tarihli yarlıkta;

“...Kırım'da olan Rus elçisine altun baysalı ahd-name hattı verilip ve ulug elçimiz ile çıkarıp gönderip ve almaşuva asker ile Mehmed Şah Bey kardeşleri ile gönderilmeye çapkunumuz Aliş Beg gönderilmiştir. Ulug hazine, kolka ve *mübarek badınızı* çıkarıp, almaşuv yerine gönderip Mehmed Şah Bey'e teslim etmesini akalniçinize sağlam tenbih ediyordunuz. Şimdiden sonra kış olduğu ve asker kişilerin orada zorla tutulup bekletilmemesi istenmektedir. Her iki taraf içinde zor olduğu ifade edilmiştir...”⁵²⁶

ifadeleri ile mübarek-bad terimine yer verilmiştir.

⁵²¹ Filiz Karaca, “Pişkeş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul, 2007, s. 294.

⁵²² Er, a. g. m., s. 350.

⁵²³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 381.

⁵²⁴ Zernov, 2017 b, s. 757.

⁵²⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 490.

⁵²⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 497.

Tablo 12: 1515-1666 Arasındaki Yarlıklarda Yer Alan Vergi Adları⁵²⁷

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi	Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
1	I.Mehmed Giray Han Dönemi (1515-1523)	Lehistan Krallığı	-Bölek	On beş ming bölek filorini, yüz akçada üç akça tamga tartnak
2	I.Devlet Giray Han Dönemi (1551-1577)			
3		Rus Çarlığı	-Uluğ Bey Hazinesi	-Culu bahası
4		Lehistan Krallığı	-Hazine -Bölek -Tiyiş -Filori	-Bölek hazinesi -Tiyiş, -Altmış bostaf çekmen bölek hazinesi, -Harçlık filori
5	II.Gazi Giray Han Dönemi (1588-1596)	Lehistan Krallığı	-Bölek -Tiyiş -Filori -Nukrat akçesi -Filori	-Adet olan bölek hazinesi -Hazine defterindeki kişilere bölek -Altmış bostaf çekmen bölek -Her yıl otuz defa nakit bölek hazinesi - Beş bin filori harçlık.
7	Toktamış Giray Han Dönemi (1607-1608)	Lehistan Krallığı		
6	I.Selamet Giray Han Dönemi (1608-1610)	Lehistan Krallığı	-Hazine	Hazinenin Kamanıçe'ye gönderilmesi istenmektedir.
8	III. Mehmed Giray Han Dönemi (1623-1628)	Rus Çarlığı		
10	Canıbek Giray Han Dönemi (1628-1635)	Rus Çarlığı	-Uluğ hazine -Bölek -Koltka -Padişahane vergiler	-Han, sultanlara verilen uluğ hazine, bölek, koltkanın eksiksiz olarak gönderilmesi istenmektedir. -Ağalara, vezirlere, Kırım beğlerine, mirzalarına, biyim ve beğçelere, kalgay Mehmed Giray Sultan, nureddin Mübarek Giray Sultan ve kardeşlerine padişahane vergilerinin gönderilmesi istenmektedir. -Şirin beğlerine ve Mankıt beğ ve bütün mirza kardeşlerine verilen vergiler istenmektedir.
11			-Vergi -Uluğ Hazine	- Vergilerin eksiksiz verilmesi istenmektedir. - Uluğ hazinenin her yıl kanun-î kadim üzere gönderilmesi talep edilmektedir.

⁵²⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

Tablo 12: Devamı

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi		Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
12			-Uluğ Hazine -Koltka -Nukrat akçe -Tiyiş	-Kanun-ı kadım üzere gönderilen uluğ hazinenin gönderilmesi istenmektedir. Uluğ hazinenin içerisinde keyiş (giysi), susar (post, kürk), sırt (üst giyim) bulunması istenmektedir. -On bin som nukrat akçe harçlık istenmektedir. -Üç adet iyi küpe istenmektedir. -Gelecek yılın hazinesinin altı ay önceden verilmesi istenmektedir. -İki uluğ hazine -on bin som nukrat akçe	-Mübarek Giray Sultan'a, dört biyime, dört bikeç'e, altı iç oğlanına, hoca hazretlerine, altı hadım ağasına yeniden tiyış istenmektedir. Mehmet Giray Sultan'a tiyışlerinin fazlasıyla verilmesi istenmektedir.
13			-Uluğ Hazine -Koltka nukrat -Bölek selam	-İki yıllık uluğ hazinenin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	
15			-Uluğ hazine -Koltka -Tiyiş -Yengil Bölek	-İki adet uluğ hazine -Ton ve esbab (elbise, giyecek) -Kiyiş -Susar -Sırt ton (üst giysi) -Teyin -Karın ton	Tiyiş; nureddin sultan Mehmed Giray ve Mübarek Giray sultana, biyimlere, beğçelere, Şirin beyi ve mirzalara, Mankıt beyi vemirzalarına, ulan künilere (han akrabası olan cariyeye), eşik ağasına, hazinedarbaşına, defterdara, divan yazıcısına, iktacı beğekapıcı başına ve yakın olan kişilere gönderilmektedir.
16			-Tiyiş -Uluğ hazine -Koltka	-Beş bin altın koltka	-Haremi hassa biyimlerine ve iç halkın ve ağaların tiyışleri istenmektedir.
17			-Uluğ hazine -Tiyiş -Koltka -Nukrat akçe	-Tiyiş olarak; keyiş, susar, teyin, karın -Küpe -Dört çakmaklı tüfek -Küçük kol tüfeği	Uluğ karaçi beylerinden Şirin beğine ve mirzalarına tiyışlerinin eksik gönderilmemesi istenmektedir. Ana biyime (hanın annesi) tiyışlerinin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.
18			-Tiyiş -Uluğ hazine -Nukrat akçe -Bölek -Bölek selam -Koltka	- Bir erkek bir dişi olmak üzere iki büyük samsun sabak -Bir ay balta - Bir sadak bölek -Başlık keyiş -İki yakalı sırt -İki yakalı karın -Üç yakasız sırt -Beş yakasız karın ton -Bir börk	-Mankıt mirzalarına adet-i kadim üzere gelen tiyışlerin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir. Sultanlara ve hanın yakın kişilerine tiyışlerin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.

Tablo 12: Devamı

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi	Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
19	Lehistan Krallığı	-Uluğ hazine	-Önceki adet üzere uluğ hazineden eksiksiz beş yıllık hazinenin gönderilmesi istenmektedir.	
20		-Tiyiş -Bölek		-Nureddin sultan ve ana biyime tiyişlerinin eksiksiz verilmesi istenmektedir.
21	Rus Çarlığı	-Bölek -Uluğ hazine -Uluğ bölek -Koltka -Tiyiş -Nukrat	-Uluğ hazinenin her yıl eksiksiz verilmesi istenmektedir. -Uluğ hazinede ton, keyiş, susar, sırt, karın ton, uzun ve bol ton istenmektedir. -Uluğ hazinenin Sentabr ayında gönderilmesi istenmektedir. -Kalpak -Çapkunlara verilen günlük ulufenin eksiksiz olarak verilmesi istenmektedir. -Yahşı (iyi) inci -Yirmi adet kara tilki -Adet üzere gönderilen nakd ve nukrat	-Hanın yakın kişilerine tiyişlerin eksiksiz gönderilmesi için defter oluşturulup gönderilmiştir.
23		-Bölek -Yarlıkaş (bağış, ihsan, hediyeye) -Tiyiş	-Tiyişlerin defter mucebince eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	-Canıbek Giray Han'a kardeşi kalgay Mehmed Giray Sultan'a ve nureddin Mübarek Giray Sultan'a ve biyimlere böleklerin, Kırım Hanı'na yakın olan kişilere de yarlıkaşlarının eksiksiz olarak verilmesi istenmektedir.
24		-Uluğ hazine -Tiyiş -Koltka	-Uluğ hazinenin her yıl hatasız verilmesi istenmektedir. -Uluğ hazine içerisinde yer alan keyiş ton, susar ton, kök teyin ton, karın ton, yengli yakalı, yengsiz yakasız tulum teyin, iyi ve uzun ton, başlık, sammur ton, üç yakalı sırt ton, beş yakalı karın ton, beş tulum sırt, sekiz tulum karın ton, iki çift börklük sammur, inci gibi tiyişlerin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	-Ana biyime -Uluğ biyime -Ortanca biyime -Küçük biyime -Uluğ begeç -Ortanca begeç -Has oğlanlara -İç oğlanlara -Ortanca oğlanlara -Küçük oğlanlara -Hâdim-i hareme tiyiş.
25		-Uluğ hazine -Pişkeş -Vergi (hazine vergi olarak geçmekte)	-Uluğ hazinenin her yıl gönderilmesi istenmektedir. -Kanun-ı kadim olan peşkeş ve hazinenin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	Canıbek Giray Han kendisine, ağalarına ve hizmetinde olanlara peşkeş ve hazinenin eksiksiz olarak gönderilmesini talep etmektedir.
26	Lehistan Krallığı	-Uluğ Hazine -Hediye	-Hazinenin kanun-ı kadime uygun olarak gönderilmesi istenmektedir.	-Kalgay Mehmed Giray Sultan, Kırım Hanı'na ve kendisine hazine ve hediyein eksiksiz gönderilmesini istemektedir.

Tablo 12: Devamı

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi		Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
29	İnayet Giray Han Dönemi (1635-1637)	Rus Çarlığı	-Uluğ Hazine -Koltka -Nukrat Akçe -Tiyiş -Yarlıkaş Tiyiş -Yarlıkaş Bölek -Bölek Selam -Kabe Harcı	-Üç yıllık hazinenin kusursuz gönderilmesi istenmektedir. -Üç yıllık tiyişin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir. -Kırım'da hacca gidecek olanlar için Kâbe harcı istenmektedir.	-Kırım Hanı'nın ölen ağası Ahmet Şah Bey ve İbrahim Paşa Bey'in yarlıkaş tiyiş ve böleği kanun-ı kadim üzere eksiksiz olarak gönderilmesi italep edilmektedir. -Hazine ve böleğin Kırım Hanı'na eksiksiz olarak gönderilmesi istenmektedir.
				-Yarlıkaşların adet ve kanun üzere gönderilmesi istenmektedir. -Uluğ hazine, bölek ve koltkanın her yıl eksiksiz olarak gönderilmesi istenmektedir. -Tiyiş zerdeva olarak istenmektedir. -Kırım'da hacca gidecek olan kişiler için Kabe harcı istenmektedir.	-Böri Mirza ve oğlu Yahya Mirza'ya zerdeva tiyiş gönderilmesi istenmektedir. -Kapı Ağası Mehmed Şah Ağa ve hazinedar başı Sefer Ağa'ya tiyiş istenmektedir.
30			-Hazine -Uluğ -Koltka -Bölek selam -Tiyiş	-İki yıllık uluğ hazine, bölek, koltka ve tiyişlerin Canıbek Giray Han dönemi defteri mucebince gönderilmesi talep edilmektedir.	-Begümlere -Begeçlere -Kumgançılara -Ağalara
31			Defter	Moskova ile yapılan barış antlaşmasında talep edilenlerin yazıldığı kayıtlar	İnayet Giray Han'a; sammur ton, düğme sim, kara tilki börk, börklük sammur, kırmızı çuka, zerdeva ton, cılkafa ton, sırt ton, karın ton, postav çuka, iki pot şirmahi. -Koltka İnayet Giray Han'a sammur, zerdeva, sırt ton, karın ton, tahta sırt, karın ton. Ana biyime; sammur, zerdeva, ton. Ulu biyime; sammur, ton, sırt. İkinci biyime; sammur, sırt ton, karın ton. Üçüncü biyime; sammur, sırt ton, karın ton, tahta sırt, tahta karın. Dördüncü biyim; sammur, sırt ton, karın ton, tahta sırt, tahta karın, sammur. Sultanlara; sammur, zerdeva, börk, ton, tahta sırt, tahta karın. Hani sultanlara; sammur, sırt ton, karın ton, tahta sırt, zerdeva.

Tablo 12: Devamı

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi		Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
32			-Uluğ Hazine -Koltka -Bölek selam -Nukrat akçe	-Çok miktarda koltka gönderilmesi istenmektedir. -Hazine, tiyış ve bölekler bir önceki sene gönderilen defter mucebince talep edilmektedir.	-Saadet Giray Sultan'a yardım için iki yıllık uluğ hazine istenmektedir. -Kalgay, nureddin sultan ve hizmetindekilere iki yıllık tiyışlerinin ve böleklerinin eksiksiz verilmesi istenmektedir.
33			-Bölek -Yarlıkaş	Canıbek Giray Han'ın mührünün olduğu defter mucebince bölek ve yarlıkaşlar talep edilmektedir.	-Saadet Giray Sultan ve biyimlerine bölek, hanın yakın kişilerine yeniden yarlıkaş istenmektedir.
34	I.Bahadır Giray Han Dönemi (1637-1641)	Rus Çarlığı	-Tiyış -Bölek Selam -Yarlıkaş -Nukrat Akçe -Yarlıkaş Tiyış -Uluğ hazine -Uluğ Koltka	Kanun-ı kadim üzere gönderilen yarlıkaş tiyış, bölek selam, yarlıkaş nukrat ve akçelerin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir. Bahadır Giray Han'ın veziri Can Timur Bey'in gönderdiği bitikte söz konusu taleplerin eksiksiz gönderilmesi halinde gönüllü olarak Rus Çarlığı'na hizmet edeceğini belirtmektedir. Talep edilen şeylerin eksiksiz gönderilmesi halinde iki padişah arasında dostluğun devam edeceği vurgulanmaktadır. Önceki gelen hazinelerde eksik yapılmadığından savaş olmadığı belirtilmektedir.	-Harem-i hassa biyimlerine, beğçelere ve kumgançılara tiyışlerinin eksiksiz verilmesi istenmektedir. -Bahadır Giray Han'a (tahtınız kutlu olsun anlamında) uluğ hazine, uluğ koltka ve bölek selam gönderilmesi istenmektedir. -Han kızlarının ve oğullarının tiyışlerinin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir. -Karaçi beğlerine eksiksiz tiyış talep edilmektedir.
35			Defter kaydında yer alan hazine ve tiyış	-Tilki börk -Sammur -Kırmızı çuka -Zerdeva -Sırt ton -Karin ton -Cılka kürk	-Ana biyim -Ulu biyim -Üçüncü biyim -Dördüncü biyim -Han oğulları sultanlar -Kapı ağası -Hazinedarbaşı -Dîvan kâtibi -İhtiyar ve emektar ağalar -Makamda olan ağalar -Kapıcıbaşı -Kilercibaşı -Mankıt beği tiyışı -Süleçoğlu Can Timur Bey tiyışı -Külügoğlu İbraş Bey tiyışı -Koltka namıyla gelen tiyış

Tablo 12: Devamı

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi		Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
36		Rus Çarlığı	-Bölek Selam -Hazine -Koltka	-I. Bahadır Giray Han Kırım tahtına yeni çıktığından dolayı Rus Çarlığı'ndan gelen elçide bölek selam var mı yok mu sorulmaktadır. -Hazine içerisinde gönderilmesi istenen her şeyin Kırım Hanlığı tarafından defter haline getirilip Karşı devlete gönderildiği ifade edilmektedir.	-Hazine içerisinde Kırım Hanı'nın kardeşlerine ana biyime, biyimlere, hanilere ve karaçilere tiyışlerinin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.
37			-Hazine -Koltka,	-İki yıllık hazinenin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	
38			-Nukrat akçe -Uluğ Hazine		-Nureddin ve kalgay sultanlara uluğ hazinenin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.
39		Rus Çarlığı	-Uluğ Hazine -Koltka -Bölek Selam -Tiyış	-Defterdeki tiyışlerin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	-Hazine, bölek selam, koltka, makamda olan bütün ağaların tiyışleri, ocakoğullarının ve kazakdaşlarının tiyışleri eksiksiz olarak olarak istenmektedir.
40			Defter	I. Bahadır Giray Han Döneminde Han sülalesine gelen tiyışlerin kayıtları yer almaktadır.	-Ana biyime; sammur, zerdeva, ton (elbise), -Ulu biyime; sammur, ton. -Biyimlere; sammur, sırt ton. -Hani sultanlara; zerdeva, ton. -Baş beğçe; zerdeva ton, karın ton, sırt ton. -Diğer beğçelere; zerdeva ton, sırt ton, karın ton. -Hadım ağa tiyışı; beğçe tiyışı gibi. -Kapı ağası; sammur, zerdeva, sırt ton, börk, iki yüz som nukrat. -Şirin beği tiyışı, Mankıt beği tiyışı; birer sammur ton, birer zerdeva ton, iki sırt ton, iki karın ton, dörder tahta sırt, beşer tahta karın, birer tilki börk. -İhtiyar ağa kulları; sammur, zerva ve sırt, karın ton, tilki börk. -Kapıcıbaşı ve kilercibaşına; sammur, zerdeva ve birer sırt ton, birer tilki börk.
41			-Hazine -Uluğ hazine, -Tiyış -Koltka, Nukrat akça -Bölek Selam -Yarlıkış Tiyışı	-İki yıllık hazinenin eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.	-Kalgay İslam Giray Sultan'a, nureddin Safa Giray Sultan'a defterde talep edilen uluğ hazine, koltka, mübarek bād, nukrat akçeleri ve bölek selamlarının eksiksiz gönderilmesi istenmektedir.

Tablo 12: Devamı

Yarlık Numarası ve Hanların Dönemi	Vergi Gönderen Devletler	Vergi Adı	Talep Edilen Vergilerin Detayları	Yarlıklara Göre Vergilerin Dağıtıldığı Kişiler
84	IV.Mehmed Giray Han Dönemi (1641-1644 I. Saltanat Dönemi)	Rus Çarlığı	-Hazineye haraç denilmesi istenmemektedir.	-Atıyla birlikte yirmi kişiye tiyiş istenmiştir (Kişiler tiyiş defterine atlarıyla kaydedilmiş). -İki yüz seksen som İvan Fos kablası için istenmiştir.
105	III. İslam Giray Han Dönemi (1644-1654)	Rus Çarlığı	-Uluğ Hazine -Bölek, -Balık Tiyiş, -Padişahane Yarlıkaş, -Koltka -Mübarek bâd	-Kalgay ve nureddin sultana; hazine ve bölek. -Biyimler, iç halk ve ağalara yarlıkaş. -Kırım Giray Sultan'ın sultanlık tiyişi. -Mehmed Giray Han zamanındaki tiyişi verilmemiş dört ağanın tiyişi. -Kalgay sultanın iki ağasına tiyiş. -Kırım Giray Sultan'ın biyimleri, iç halkı ve ağalarına tiyiş. -Nureddin sultan ve başka sultanların hanilerine, biyimlerine, makamlı makamsız ağalarına yarlıkaşlarının eksiksiz gönderilmesi istenmektedir. -Kapı ağası İslam Ağa için yüz som nukrat.
116		Soyurgal ⁵²⁸	-Kanun-ı kadim olarak gelen hazine ile birlikte gönderilmesi gereken soyurgalın alıkonulması ve eksik gönderilen soyurgalın talep edilmesi.	-Kırım Hanı'nın on iki ağasına ve kalgay sultanın altı yakın ağasına istenmektedir.
164	IV.Mehmed Giray Han Dönemi (1654-1666 2. Saltanat Dönemi)	Rus Çarlığı	-Uluğ Hazine -Tiyiş -Yarlıkaş -Bölek -Mübarek Ba'd -Nukrat -Koltka	-Hazineyi gönderirken içerisinde İslam Giray Han'a kadar gönderilen mübarek badın bulunduğu ifade edilmektedir. -Bir altını yüz altışar nukrata göre hesap ederek gönderilmiştir. (Bir altın yüz altı nukrata denk olacak şekilde).
165		Lehistan Krallığı	-Pişkeş	-Her sene vaktinde Kırım Hanı'na peşkeş ve hediye.
179		Rus Çarlığı	-Uluğ Hazine -Tiyiş -Uluğ Hazine	-Kırım Hanı'nın yarlığında istenilenlerin eksiksiz olarak gönderilmesi istenmektedir.
189			-Her sene eksiksiz olarak defter mucebince gönderilmesi istenmektedir.	-Uluğ hazine; han, kalgay ve nureddin sultana eksiksiz bir önceki yıla göre talep edilmektedir.

⁵²⁸ Soyurgal; bağış, ihsan, hediye bkz: Zernov, 2017 b, s. 914.

4.1.1. Hazine Ve Ulug Hazine

1515-1666 tarihli yarlıklar içerisinde en önemli vergi terimi ulug hazinedir. *Ulug*; büyük, yüce, yüksek, ileri gelen, *hazine*; antlaşmalar neticesinde Kırım Hanlığı hazinesine farklı devletler tarafından gönderilen altın, gümüş, kumaş, at gibi değerli eşyalar olmakla birlikte devletin resmî yazışmalarının bulunduğu arşivdir⁵²⁹. Ulug hazinenin alıcısı Kırım Hanı ve veliahtları olan sultanlardır. *Ulug hazine* teriminin, yarlıklarda sadece hazine olarak ifade edildiği yerlerde mevcuttur. Kırım Hanlığı'nda hazine; genel olarak Hristiyan ve tabi olan devletlerden aynî ve nakdî gelirlerin hepsini ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır⁵³⁰. “...*Bazı haramzadeler elçimize hazineyi, haraç diye yazmışsınız, aklı başında olan kişi bunu söylemez. Han hazretlerine bildirsel onların hakkından gelir. Dostluk arasında ulug hazine bilirler...*”⁵³¹.

4.1.2. Bölek

Bölek; Harezmi ve Altın Orda Türkçesi sözlüğüne göre ilki *böleg* olarak ifade edilen hediye, armağan ikincisi *bölek*; bölüm, kısım, hisse, pay Çağatay Türkçesi sözlüğünde; nasip, pay; bölük, bir alay, olarak ifade edilirken *bölek çık-* paylaşmak, üleşmek, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü'nde bölek; bölük, bölünmüş, bilek, Özyetgin'in eserine göre hediye, Faysal'ın dizinine göre sarılmış şey, hediye, armağan⁵³² anlamına gelmektedir.

Yarlıklarda *bölek* genel olarak *bölek hazinesini* ifade ederken kullanılmıştır. *Bölek*; Kırım Hanlığı'nda yıllık olarak gönderilen ulug hazineden sonra ikinci derecede kıymetli olan, han ve veliahtların aldığı değerli eşyalardan oluşan bir çeşit vergidir. Söz konusu yarlıklarda yer alan *çekmen bölek*⁵³³ terimi geçmektedir. *Çekmen bölek* terimi sözlük anlamına bakıldığında bölüğün çuha ve yünlü kumaştan oluştuğu anlamına gelmektedir. II. Gazi Giray Han'ın Leh Kralı III. Zygmunt'a gönderdiği 1592 tarihli yarlıkta “... *ve hatta kalgay sultan olan kardeşimiz Feth Giray Sultan'a dahî altmış bostaf*⁵³⁴ *çekmen bölek hazinesi bile gönderirler...*”⁵³⁵ ifadesi yer almaktadır. Yarlıklarda Canıbek Giray Han'ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1631 tarihli yarlıkta *sadak bölek* terimi geçmektedir. *Sadak*; ok torbası, okluk, tirkeş anlamlarına gelmektedir⁵³⁶.

⁵²⁹ Zernov, 2017 a., s. 440, 1047.

⁵³⁰ Er, a. g. m., s. 338.

⁵³¹ Hazineyi, haraçtan ayıran özellik hazine; resmî, uluslararası ve diplomatiktir. Hazine vergisi genel bir ifadeyi kapsamaktadır. Haraç ise daha çok ek vergi mahiyetindedir. Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 325.

⁵³² Ünlü, *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, s. 109; Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, s. 167; Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 36; Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslup İncelemesi*, s. 208; Zernov, 2017 b, s. 203.

⁵³³ Zernov, 2017 a., s. 253.

⁵³⁴ Endaze, arşın gibi kumaş için kullanılan ölçü birimi. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 202.

⁵³⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 11.

⁵³⁶ Zernov, 2017 b, s. 862.

Canıbek Giray Han'ın 1631 tarihli yarlığında “... *bir ay balta ve bir sadak bölek gönderdik mazur tutasınız ...*”⁵³⁷ ifadesinden anlaşılaçağı üzere savaş malzemelerinin de *bölek* olarak Kırım Hanlığı'na gönderildiğı sonucuna varılmaktadır. Kırım Hanlığı'na *bölek* gönderen memleket siyasi olarak Kırım Hanlığı'na bağılılığını göstermektedir. Hristiyan devletlerin Kırım Hanlığı'na göndermiş olduğı bölek; dostluk, kardeşlik, saygı göstergesidir. I. Bahadır Giray Han'ın Rus Çarı Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1638 tarihli yarlıkta “... *hazine, Azav Kirmanının anahtarını, kolkaları fazla olarak ve bölek selamı gönderilmesi şartı ile iki yurt arasındaki dost ve kardeşliğin devam edeceği ...*” ifadesi yer almaktadır⁵³⁸ . Antlaşmaları, Kırım Hanı'nın veliahtları da onaylamak zorunda olduğundan dolayı Rus ve Lehistan-Litvanya devletleri veliahtlara hazine ve bölek gönderme konusunda titiz davranmışlardır. XV. ve XVI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rus vesikalarında bölek teriminin karşılığı olarak *tokuzlama* terimi kullanılmıştır. Yarlıklarda yer alan I. Bahadır Giray Han döneminde Leh Kralı IV. Vladislav'a gönderilen 1640 tarihli yarlıkta; Leh hükümdarı ile karşılıklı haklarının teslim edildiğı ve dostluk edilmek istendiğı üzerinde durulmaktadır.

“...Bundan sonra ahd- name-i hümayun gereğince Karadan ve denizden Leh kazağının zabt edilmesi istenmektedir. Ehli İslam' dan bir kişiye zarar gelmemesi ve alınan malları geri göndermek üzere ve kanun-ı kadim üzere dostluk için zamanından bir gün geciktirmeden on beş bin altın nakd, on beş bin altınlık çuka, kürk, tokuzlama hediye (verilecek hediyeleri dokuzar şekilde tertip etmek) vergilerin eksiksiz gönderilmesi ahd-name de beyan kılındığı...”⁵³⁹ belirtilmektedir.

Yarlıklarda, Kırım Giray Sultan'dan Leh Kralı IV. Vladislav'a gönderilen 1640 tarihli yarlıkta; “...*Kanun-ı kadim üzere her yıl dostluk için bir gün geciktirmeden hazinemizi, tokuzlama hediye vergilerinin eksiksiksiz gönderilmesi...*” Han'ın ahd-namesinde beyan edildiğı belirtilmektedir. Kırım Giray, Han'ın ahd-namesi üzerine ahd ettiğini belirtmektedir⁵⁴⁰ ifadesi ile *tokuzlama* terimine yer verilmiştir. Kırım Hanlığı'nda *bölek*, *tokuzlama* ya da *tokuzlama hediye* vermek Eski Türk devletlerinde ve Altın Orda Hanlığı'ndaki hediyeleşme törenlerinde kıymet verilen geleneklerdendir⁵⁴¹. *Tokuzlama* ya da *tokuzlama hediyesi* tebaa tarafından hükümdara bağılılığı göstermek amacıyla tebaanın hediye dokuz parçaya ayırması ve bölüştürülmesidir⁵⁴². Kırım Hanlığı'nın diplomatik ilişkilerin ilk dönemlerinde Ruslardan ve Leh-Litvanya'dan aldığı *tokuzlama hediye* XV. yüzyılın bitimine yakın zaman diliminde *tokuzlama* ismi değışerek farklı vergi terimleriyle ifade edilmektedir. Sayı olarak artık dokuz değıl farklı sayılar ve eşyaların tercih edildiğı zikrolunmaktadır. Tokuzlama vergi teriminin sayı olarak değıştirilmesinin asıl sebebi

⁵³⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 82.

⁵³⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 192.

⁵³⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 255.

⁵⁴⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 259.

⁵⁴¹ Er, a. g. m., s. 340.

⁵⁴² Kırım Hanları, Altın Orda Hanlığı'nın bakıyesi olduğundan dolayı, dokuz kere dokuzun, Kırım Hanlığı'nın kızları için de kutsal sayı olarak kabul edilmiştir. Bkz: Hammer-Purgstall, a.g.e., s. 177.

hükümdara bağlılığın sembolü olan dokuz sayısından kurtulma çabasıdır. Dolayısıyla Ruslar tokuzlama vergi terimi yerine diplomatik ilişkilerinde söz konusu terimi ifade etmek amacıyla farklı önceden kullanılan *devyatnye pominki* yerine *podarki* terimini hediye olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Moskova XV. yüzyılın sonundan itibaren *podarki* terimini Kırım Hanı ve ailesine gönderdiği hediyeyi ifade etmek amacıyla kullanmıştır. Rus Çarlığı'nın diplomasi dilinde gerçekleştirmeye çalıştıkları vergi terimi isimlerindeki farklılıklar Kırım Hanlığı diplomatik diline de yansımıştır. XVI-XVII.yüzyıllarda önceki vergi terimlerine ek olarak ya da bizzat kendisinin yerine *hedaye* terimi tercih edilmeye başlanmıştır⁵⁴³. III. İslam Giray Han'dan Rus Çarı Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey)'e gönderilen yarlıkta “... *bu yıl gelen hazinede bu kadar hile yaptınız ve kendimize gelen beş on top sammurun içinde kürk edip giyilebilir bir sammur yok. İki pot balık tiyişi göndermişsiniz. Keçiboynuzu mudur nedir? Bir vilayetten bir vilayete padişahlar bu çeşit armağan ve hedaye gönderir mi? ...*”⁵⁴⁴ Kırım Hanlığı diplomasi dilindeki terim farklılıkları Leh Krallığı ile olan diplomatik yarlıklara da yansımıştır. Varan elçibaşına âdet-i kadîm üzere verilen *hedaye*, *hazine* verilmesi istenmektedir⁵⁴⁵. Yarlıklarda, bölüğün bir alt terimi olarak vergiyi teslim etme merasimiyle ilgi sembolik hediyeleşme adına *yengil bölek*⁵⁴⁶ ve *bölek selam* terimleri kullanılmıştır. *Yengil Bölek*, Rusça kaynaklarda *lohkiye pominki*; *hafif vergi* Lehçe kaynaklarda ise *darı* hediyeler olarak geçtiği belirtilmektedir⁵⁴⁷. Canıbek Giray Han'ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1630 tarihli yarlıkta Rus Çarı'nın Kırım Hanlığı'na *tilmaç* ile *yengil bölekler* gönderdiği ifadesine yer verilmiştir⁵⁴⁸. Hanlığa tabi olan Hristiyan devletlerin elçilerinden *ulug böleg*, ulaklarından ise kıymeti daha az olan *yengil bölek* getirmesi beklenmiştir. *Bölek selam*, ise tabî olan Hristiyan devletin Kırım Hanı'nın tahta çıkışını kutlamak ve dostluk ilişkilerinden memnuniyeti ifade etmek amacıyla Hristiyan hükümdar adına Kırım Hanı'na gönderilmiştir⁵⁴⁹. Bahadır Giray Han' a gönderilen ulug hazine, koltka, bölek gönderirken selam iletip “...*Tahtınız kutlu olsun...*”⁵⁵⁰. İfade edilen bilgilere göre alınan vergi İslâm hukukunda cizye denilse de Kırım Hanlığında cizye ismini almamıştır. Kırım Hanlığı'nda cizye karşılığında alınan yıllık hazine vergisi alıcılarına göre iki kısma ayrılmıştır. Han, kalgay, nureddin *ulug hazine*, *bölek*, *koltka* alırken, hanın yakın kişileri ve hizmetinde olanlar ise *tiyiş* almışlardır⁵⁵¹.

⁵⁴³ Er, a. g. m., s. 342.

⁵⁴⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 396.

⁵⁴⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 118.

⁵⁴⁶ Hafif ve pahalı olmayan hediye. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 1151.

⁵⁴⁷ Er, a. g. m., s. 342.

⁵⁴⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 61.

⁵⁴⁹ Er, a. g. m., s. 343.

⁵⁵⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 156.

⁵⁵¹ Er, a. g. m., s. 337-338.

4.1.3. Koltka

Kırım Hanı, kalgay ve nureddin sultanlar için gönderilip devlet hazinesine aktarılan hazine ve bölük dışında farklı bir vergi türü olarak koltka vergisi mevcuttur. Kırım Hanlığı vesikalarında *koltka*, *koltga*, *koltkay*, *kolga*, *kolka*, *kolıka* Ortak Türkçe’de oldukça fazla yer alan *kol-* istemek fiilinden meydana geldiği belirtilmektedir⁵⁵². Hazar Kağanlık döneminde ticaretin genişlemesiyle kullanılmaya başlanan *koltka* kelimesi XI. yüzyılda Türkçe yazılmış Musevî dini eserlerde *hediye*, *takaddüme* olarak ifade edildiği belirtilmektedir⁵⁵³. Altın Orda Hanlığı’nda kullanılan *koltka* kelimesi Kemaloğlu’na göre Altın Orda Hanlığı’ndaki hanların ve adamlarının Rus sahasında bulundukları sırada kendilerine verilen hediyedir. Bununla birlikte Altın Orda Hanları’nın kendi tebaasından aldığı söz konusu vergi de *koltka* olarak isimlendirildiği belirtilmektedir⁵⁵⁴. XIII. yüzyılda Mısır-Suriye coğrafyasında Kıpçak Türkçesinde yer alan *koltka* kelimesi günümüz Kırgızcasında hediye veya hizmet karşılığı olarak hediye istemek, hediye vermeye söz vermek ya da hediye karşılığında hediye vermek olarak nitelendirildiği ifade edilmiştir. Koltka Hacı Giray Han ve Mengli Giray Han’ın tarhanlık yarlıklarında *koluş koltka* kelimeleri birlikte kullanıldığı belirtilmektedir. Caferoğlu, *koluş*’u ödeme aracı olarak hayvanların tercih edildiği bir vergi çeşidi olduğunu belirtirken, Özyetgin, ise *koluş* kelimesinin uygar coğrafyasında çok tercih edilmediğini ifade etmiştir. Kırım Hanlığı vesikalarında *koluş koltka* kelimesinin yer alması dışında hanlığa tabi olan Hristiyanlardan aldığı vergi de *koltka* olarak nitelendirilmiştir⁵⁵⁵.

Koltka, Kırım Hanlığı’nda XVI. yüzyılın sonunda kalgay sultan için, XVII. yüzyılın ortalarında han, kalgay ve nureddin için alınmıştır. Aynı zamanda *koltka*; yarlıklarda, barış ve dostluk isteyen iki devlet arasında verilen vergilerdendir. Yine yarlıklarda *koltga* terimi ilk defa Canıbek Giray Han dönemindeki yarlıklarda kullanılmıştır. Kırım Hanlığı karşılıklı ilişkiler kurmak için istediği iki ulug hazine ve koltkayı aldıklarını belirtmektedir⁵⁵⁶.

“...Canıbek Giray Han dostluğu devam ettirmek için atalarımızdan itibaren verile gelen hazine, bölük, koltka eksiltmeden verilmeye devam edilsin. Ağalar, vezirler, Kırım beyleri, mirzalar, beyler, kalga sultan, nureddin sultan, Mehmed Giray Sultan, Mübarek Giray Sultan’a kardeşleri olan üç nureddin sultana padişahane vergiler verip göderesiniz...”⁵⁵⁷.

⁵⁵² Ali Akar, “Lehçe Oluşma Şartları Ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S. 28, 2010, s. 17; Clauson, a.g.e., s. 616.

⁵⁵³ Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, **Türkiyat Mecmuâsı**, C. 4, 2010, s. 1-44; Abdullah Battal Taymas, “Kazan Yurdu’nda Bulunmuş Tarihî Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 27(1), 2012, s. 203.

⁵⁵⁴ Er, a. g. m., s. 344; Kemaloğlu, **Altın Orda Ve Rusya**, s. 155; Ötemiş Hacı, a.g.e., s. 35.

⁵⁵⁵ Er, a. g. m., s. 344.

⁵⁵⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 52.

⁵⁵⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 27.

Canıbek Giray Han'ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1628-1629 tarihli yarlıkta; tabî olan Hristiyan devletlerin gönderdiği koltka vergisi naktî olabildiği gibi "... *Özi*' den kazakları çıkarmak ve *Polskay Korol vilayetine yağmalama amaçlı saldırma düşünüldüğünden dolayı iki ulug hazine ve koltka nukratı istenmektedir ...*"⁵⁵⁸ ifadesiyle koltkanın kimi zaman da kıymetli hayvan kürkü ve kumaş⁵⁵⁹ olarak alındığı görülmektedir. XVII. yüzyıl belgelerinde *koltka nukratı* terimine oldukça fazla yer verilmesi koltka'nın *gümüş para* ile ödenebildiği anlamını taşımaktadır⁵⁶⁰. Bununla birlikte *Koltka nukratı* vergisinin Kırım Hanlığı yarlıklarında da yer aldığı görülmektedir.

4.1.4. Tiyiş

Yarlıklarda yer alan Kırım Hanlığı'nın Rus Çarları'ndan almış olduğu vergi türlerinden birisi de *tiyiş-tiş*'tir⁵⁶¹. *Tiyiş-tiş*, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te *tîş-tîş*; *diş*, Harezmi ve Altınordu Türkçesi sözlüğünde; *tiş*; *diş*, Kırım Tatarca-Türkçe-Rusça lügatında *tiş*; *diş*, Codex Cumanicus'ta *tiş*; *diş*; Çağatayca lügatta ise *tiş*; *diş*, *çark*, *testere*, Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *tiş*; *diş*, Atasoy'un, *Kırım Hanlığına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar* eseri üzerine yaptığı çalışmada ise *tiyiş-tiş-tış-tıyış*; *diş*, hediye, Kırım Hanlığı'nda devlet görevlilerinin Hristiyan devletlerden kanun-ı kadîm ve karşılıklı anlaşmalar neticesinde alacak oldukları; değerli eşya, nadir bulunan balık veya mamut dişi, değişik hayvanların kürkü, söz konusu kürklerden elde edilmiş börk ya da içlik, dışlık elbise gibi hediyelerdir⁵⁶².

Tiyiş, Kırım Hanlığı'nda miras yolu ile kişi başına alınan vergi türüdür. Kırım Hanlığı'ndaki *tiyiş* vergisinin bir benzeri İslâm devlet hukukundaki vergilerden biri olan *ikta* sistemidir. XV. yüzyılda İktâ sisteminin devamı niteliğinde *tiyül* terimi ve alakalı terimler, Timurluların fetihleri sonucunda İran ve Güney Kafkasya sahasındaki Türk devletlerinde yaygınlaşmıştır⁵⁶³. Er'in belirttiği göre Altın Orda Hanlığı sahasında Kıpçak özellikleri taşıyan idari ve hukuki bir terim olan *tiyiş* teriminin yanında Çağatay Hanlığı'nın ardıllarında Moğolca'nın etkisiyle *tiyül* teriminin de kullanılmaya başlandığı ve *tiyül* teriminin en eski hali ve Türkçe bir isim olan *tiyiş*, Kırım Hanlığı ve Deşt-i Kıpçak sahasında etkisini gösterirken *tiyül* terimi ise Timurluların etkisiyle İran ve Güney Kafkasya sahasında kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir⁵⁶⁴. Kırım Hanlığı'na tabi Hristiyan

⁵⁵⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 37.

⁵⁵⁹ Er, a. g. m., s. 345.

⁵⁶⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s; 37; Er, a. g. m., s. 345.

⁵⁶¹ Serkan Acar, "Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 15 (60), Trabzon, 2018, s. 34-45.

⁵⁶² Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 878; Ünlü, *Harezmi ve Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, s. 596; Muzafarov, a. g. s., s.346; Argunşah ve Güner, a. g. s. s. 684; Ünlü, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, s. 1136; Toparlı vd., a. g. s., s. 277; Zernov, 2017 b, s. 1019.

⁵⁶³ Er, a. g. m., s. 347.

⁵⁶⁴ Er, a. g. m., s. 348.

devletten alınacak olan *tiyiş* vergisi gönderilmeden önce Kırım Hanlığı'na bir yazıcı gönderilip, *tiyiş* alacak olan kişilerin listesinden oluşan bir defter hazırlanmaktadır. Hazine ve *tiyiş* defteri olarak ifade edilen defterde *ulug hazine*, *bölek*, *koltka* haricinde Kırım Hanı'nın *tiyiş* almasını istediği kişiler, alıcılara neler gönderilceği ve miktarları kaydedilmektedir⁵⁶⁵. Oluşturulan hazine ve *tiyiş* defterinin bir örneği Rus Çarlığı ya da Leh Krallığı'na gönderilirken bir örneği de Kırım Hanlığı sarayının hazinesinde muhafaza edildiği belirtilmektedir. Kırım Hanlığı'na olan hizmetleri neticesinde *tiyiş* alan kişilerin sayısı hanın değişmesi ile birlikte değişiklik gösterdiği ifade edilmektedir⁵⁶⁶. *Ti yiş* vergisinin zaman içerisindeki kullanışlılığına göre geçirmiş olduğu değişimi Kırım Hanlığı yarlıklarından, hazine defterlerinden, Rus kaynaklarından görebilmek mümkündür. Ruslar kendi itibarını artırmak amacıyla vergi terimi olan *tiyiş*i uygulama bakımından değişikliğe gitmese de terminoloji anlamında farklılığa gitmiştir. XVII. yüzyıl Rus belgelerinde pominki terimine ek olarak asıl amacı hizmet karşılığı olarak verilen vergiye *Jalovaniye* denildiği belirtilmektedir⁵⁶⁷.

1521'de Kırım Hanı I. Mehmed Giray ve Kazan Hanı olan kardeşi Sahib Giray, Moskova'ya karşı gerçekleştirmiş oldukları sefer neticesinde Rus Knezi III. Vasiliy'i her yıl *tiyiş* vergisi vermeye mecbur etmişlerdir. III. Vasiliy, selefleri gibi Kırım Hanlığı'na vergi ödemeyi kabul ettiğine dair yemin etmiştir⁵⁶⁸. Miras yolu ile kişi başına alınan *tiyiş* ilk defa Canibek Giray Han döneminden itibaren isim farklılığına giderek *yarlıkaş tiyiş* ya da *yarlıkaş* olarak hizmet karşılığında alınmaya başlanmıştır⁵⁶⁹. “... Hatta çapkunumuz Osman Bey ile on bin som koltka dileyip, hatta siz kardeşimizden emek eden kişilerinize *tiyiş* dileyen defter gönderiyordunuz ...”⁵⁷⁰ Rus Çarlığı, Çar Deli Petro dönemine kadar Kırım Hanlığı'na *tiyiş* vergisi göndermeyi gelenek haline getirmiştir. Söz konusu *tiyiş* içerisinde genellikle; kıymetli kürklere yer verilip han, kalgay, nureddin ve Kırım Hanlığı'nın önemli mirzalarına gönderilmiştir. Rusça; *vcyhod* olarak bilinen yıllık *tiyiş* vergisi vermekle Moskova Rusyası aynı Altın Orda Hanlığı'na olduğu gibi bakıyesi olan Kırım Hanlığı'na bağlılığını göstermiştir⁵⁷¹. III. Vasiliy ve IV. İvan Kırım askerlerinin Moskova'yı yağmalamasını engellemenin koşulu olarak vergi vermeyi kabul etmek olduğunu ileri sürmüşlerdir⁵⁷². Yarlıklarda sıklıkla yer verilen *tiyiş* vergisi ödenilmediği durumlarda Kırım askerleri, Rus Çarlığı sınırlarına seferler gerçekleştirip yağmalamalar yapmışlardır. *Ti yiş*lerin

⁵⁶⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 160-189.

⁵⁶⁶ Er, a. g. m., s. 348.

⁵⁶⁷ Er, a. g. m., s. 349.

⁵⁶⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XIV-XV.

⁵⁶⁹ Er, a. g. m., s. 349.

⁵⁷⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 52.

⁵⁷¹ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 230-231; Mehmet Arpacı, **Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2023, s. 34.

⁵⁷² Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 231.

ödenmesi konusu Kırım Hanlığı tarafından titizlikle takip edilmiş, *hazine* ve *tiyiş* defterleri oluşturulmuştur⁵⁷³. *Tiyyiş Defterleri* Kırım Hanlığı açısından sosyal ve kültürel önemi bulunmaktadır. *Tiyyiş* defterlerinde Hıristiyan devletten talep edilen kürk ve diğer eşyaları detaylı bir şekilde yazdığından dolayı o dönemin giyimi eşyalar ve saraya dair bilgi vermektedir⁵⁷⁴. Hatta İneyet Giray Han döneminde Moskova ile gerçekleştirilen yeni barış antlaşmasında talep edilenlerin yer aldığı 1635 tarihine dair kayıtlar bulunmaktadır⁵⁷⁵. Yarlıklarda I. Bahadır Giray Han döneminde *hazine* ve *tiyyiş* kayıtlarına dair 1638 tarihli bir defter yer almaktadır⁵⁷⁶. I. Bahadır Giray Han dönemine ait defterde:

“...Ana biyim *tiyyişi*, ulu biyim *tiyyişi*, üçüncü biyim *tiyyişi*, dördüncü biyim *tiyyişi*, Han oğlu sultan *tiyyişi*, hanileri içeren sultanlar *tiyyişi*, han kardeşi iki sultan *tiyyişi*, üçüncü begim *tiyyişi*, dördüncü begim *tiyyişi*, dört nefer hadim-i harem mitlihi dört beğec *tiyyişi* gibi *tiyyiş*, dört nefer iç oğlanlarına dahi mitli-hi dört nefer hadim ağalar *tiyyişi* gibi *tiyyiş*, kapıağası *tiyyişi*, haznedarbaşı *tiyyişi*, divan kâtibi *tiyyişi*, ihtiyar ve emekdar ağa kulların esami ve *tiyyişleri*, ağa *tiyyişi*, kapıcıbaşı, kilercibaşı, balcı başı *tiyyişi*, Mankıt beği *tiyyişi*, beg *tiyyişi*, karın ton ve başlık *tiyyişi*, ana biyim kalga sultan *tiyyişi*, ulu biyim-i kalga sultan *tiyyişi*, ikinci biyim-i kalga sultan *tiyyişi*, baş beğec-i kalga sultan, ikinci beğec-i kalga sultan, hadim aga-i kalga sultan kardeşinin bir oğluna, bir kızına, atalık, ağa, haznedar, iktacısına *tiyyiş*, kalga sultan oğluna *tiyyiş*, kalga sultanın iki kızına hani *tiyyişi*, kalga sultanın kazakdaşlarına yeniden *tiyyiş*, kalga sultanın kapı ağası *tiyyişi*, kalga sultanın haznedar başı *tiyyişi*, kalga sultanın iktacı bey *tiyyişi*, kalga sultanın mansıblı ağalarına *tiyyiş*, kalga sultanın balcıbaşı, kullar ağası, *hazine* kâtibi, kapıcılar kethüdası, sarraçbaşı, çaşnigirbaşı *tiyyişi*, nureddin sultanın validesi *tiyyişi*, nureddin sultanın ulu biyim *tiyyişi*, nureddin sultanın ikinci biyim *tiyyişi*, nureddin sultanın oğluna *tiyyiş*, nureddin sultanın kızı hani sultana *tiyyiş*, nureddin sultanın atalığına, ağasına, iktacısına, haznedarına, nureddin sultanın mansıblı ağalarına *tiyyiş*, nureddin sultanın haznedarbaşına *tiyyiş*, nureddin sultan ile gelen kazakdaş kullarına *tiyyiş*, Kırım Giray Sultan’a biyimlerine, ağalarına ve kullarına ve kazakdaşlarına yeniden *tiyyiş*, ana biyim Kırım Giray Sultan *tiyyişi*, ulu biyim Kırım Giray Sultan *tiyyişi*, ikinci biyim Kırım Giray Sultan *tiyyişi*, hani sultan *tiyyişi*, Kırım Giray sultanın atalık, aga, haznedarı ve iktacısına *tiyyiş*, Kırım Giray Sultan’ın mansıblı ağalarına *tiyyiş*, Kırım atalık ve emildeşine *tiyyiş*...”⁵⁷⁷ kişilerin *tiyyiş* aldığı kaydedilmiştir.

Kırım Hanlığı, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Rus Çarlığı’nın vermediği *hazine* ve *tiyyişi*, altın karşılığında *kabala* denilen borç senedi üzerinden imzalamışlardır. Söz konusu *kabala* ile ilk borçlandırma I. Bahadır Giray Han döneminde Rus elçisi İvan Fostav’ın imzaladığı borç senedidir.

“...Bundan sonra elçiniz İvan Fostav ile iki yıllık hazinemiz gelip kanun-ı kadim üzere elçinizi huzurumuza alıp, önceki gibi saygı gösterip hazinemizden çok eksik geldiği için ve hatta “kalga sultan ve nureddin sultanların kapılarında olan makamlı kulların adet ve kanun üzere gelen *tiyyişlerin* padişahımız göndermedi diyip” bahane edip saygısızlıklar görüp; sonra kendi gücü ile açıklama yapıp gizlemeyip *hazine* ve *tiyyişlerin* tamamını verip kalan bin dokuz yüz altına dahi

⁵⁷³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 137, 160, 204.

⁵⁷⁴ Mehmet Arpacı, “*Tiyyiş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı’nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji*”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 17 (33), Kırklareli, 2023, s. 136.

⁵⁷⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 137-147.

⁵⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 160-190.

⁵⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 160-190.

kabala verip sorumluluğunu İvan Fostav üzerine aldı. O bin dokuz yüz altını İvan Fostav göndermezse kendi sözü ve yemini ile karar kılmıştık...”⁵⁷⁸.

I. Bahadır Giray Han döneminde ilk olarak Rus elçisi İvan Fostav eksik gönderilen hazine ve tiyış karşılığında borç senedi ile borçlandırılmıştır. Ancak IV. Mehmed Giray Han döneminde Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’e gönderilen yarlıkta Rus elçisinin, Kırım Hanlığı’na gönderilmiş olan kabala akçelerini kendi harcına kattığı konusunda Rus Çarı’na şikâyetle bulunmaktadır. IV. Mehmed Giray’ın ilk saltanatı dönemine denk gelen söz konusu tarih kaydı bulunmayan yarlıkta “...Ve şimdi onda olan kabala akçalarını elçiniz kendi gücü ve kendi harcına alıp göndermiyor fakir reayamıza zarar olduğu için onları eksiksiz elçi kulumuz ile gönderiyordunuz...”⁵⁷⁹ ifadesine yer verilmiştir. Rus Çarlığı elçilerinin Kırım Hanlığı’na karşı göstermiş olduğu tutum ve davranışlar Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki ilişkilerin diplomatik ve siyasi ilişkileri göstermesi açısından önemlidir. Yarlıklarda, III. İslam Giray Han’ın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç’e gönderdiği 1648 tarihli yarlıkta:

“...Muhabbet name hattınız geldi Bahadır Giray Han defteri ile bir yıllık hazinemizi geçen sene varan hazine üzere verelim demişsiniz. Biz de onun üzerinde ahd ve yemin edip bir yıllık hazineni kabul ettik. Hiçbir zamanda Kırım padişahları kendi zamanlarında ağalarına çıkan tiyışlerden feragat ettiği var mıdır? Bahadır Giray Han defteri dediniz hile ettiniz tiyışlerde eksiklik yapılmış. Gönderdiğiniz sammurların içinde giyilir sammur yok. İki pot balık tiyışı göndermişsiniz. Keçiboyunuz mudur nedir? Bir vilayetten bir vilayete padişahlar bu çeşit armağan ve hediye gönderir mi ? Bu kadar zamandır kalga olduk, han olduk nice hazineler aldık; bu gönderdiğiniz hazinede olan sammur gibi, balık tiyışı gibi görülmemiş. Bizim şart ve ahdimiz böyle değildi. Ahdinizde durmadınız ve ahdi siz bozdunuz. Öyle olsa dahi biz dostluğu bitirmeyip kanun-ı kadim üzere çapkunumuz Polat Aga ile kuşçı ve arabacılarınızı gönderdik...”⁵⁸⁰

ifadesine yer verilmiştir. Söz konusu yarlıkta tiyışlerde eksiklik yapılp, gönderilen tiyışlerin de kusurlu olduğu belirtilmektedir. Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasında *tiyışin* eksik ve kusurlu gönderilmesi dışarıdan bakıldığında küçük bir ayrıntı gibi gözükse de Kırım Hanlığı’nın üzerinde titizlikle durmuş olduğu vergi alma konusu açısından çok büyük hakaret ve tabiliğe ters düşen bir durum olarak nitelendirilmiştir. III. İslam Giray Han yarlığında *tiyış* konusu sadece ekonomi açısından değil Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkilerin zayıflamaya başladığını göstermesi açısından da göze çarpmaktadır.

⁵⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 239.

⁵⁷⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 812-814.

⁵⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 395-399.

Tablo 13: Velyaminov-Zernov'un Eserinde Yer Alan Kürklerin Yıllara Göre Değerleri⁵⁸¹

Yıl	Kürkün Çeşitleri	Değeri
1667	Sammur kürk	60 Guruş
1668	Sammur kürk	20 Guruş
1668	Sammur kürk	130 Guruş
1669	Sammur içli kürk	140 Guruş
1669	Meşin çuka sammur içli kürk	600 Guruş
1669	Sammur kürk	50 Guruş
1670	Samur içli kürk	130 Guruş
1670	Samur kürk	50 Guruş
1666	Tilki kürk	25 Guruş
1667	Çuka kürk	1605 Akçe
1668	Mor çuka taraflı as kürk	20 Guruş
1669	Çakal içli çuka kürk	9 Guruş
1669	Çuka kaplatmalı kürk	25 Guruş
1669	Çuka tilki içli kürk	144 Akçe
1669	Çuka kürk	10 Guruş
1669	Meşin çuka kürk	50 Guruş
1668	Tilki kürk	9 Guruş
1670	Kırmızı kadife tilki kürk	50 Guruş
1668	Sincap	160 Akçe
		1830 Akçe
1685	Sincap	500 Akçe
1707	Sincap	1025 Akçe

4.1.5. Velyaminov-Zernov'un Eserinde Yer Alan Paralar

Kırım Hanlığı ticari liman şehirlerine sahip olduğundan dolayı akçe ve kuruş başta olmak üzere ticaret yapmak amacıyla Kırım Hanlığı'na gelen yabancı tüccarların kullandığı paralarda Kırım Hanlığı sicil kayıtlarında yer aldığı belirtilmektedir. Kırım Hanlığı'nın bastırdığı para biriminin en büyük para 6 akçe olmakla birlikte ticari ilişkilerde kullanılmıştır⁵⁸². Her iki memleket arasında gidip gelen tüccarlar zorluk görmediğinden ve yüz akçede üç akçe tamga verip ondan

⁵⁸¹ Velyaminov-Zernov'un eserinde yer alan kürk isimlerinin değeri söz konusu eserde yer almadığından dolayı Ömer Bıyık'ın incelemiş olduğu kürk çeşitleri ve değerlerinden yararlanılarak ilgili kürk çeşitleri ve değerlerinin yıllara göre dağılımlarından yararlanılmıştır. Bkz: Bıyık, a.g.e., s. 228-229; Kırım Hanları ilk olarak 1441-1442 tarihli olmakla birlikte Osmanlı Devleti'ne ait belgelerde Kırım Hanlığı'na ait gümüş parayı; kefevi akçe ya da kefevi olarak adlandırılmıştır. Söz konusu akçe, Kırım ve Kefe'de kullanılmış olup vergiler buna göre alınmıştır. Sancak veya eyalet bütçelerinden yapılan bütün harcamalar buna göre yapılmıştır. Kefe'vi akçe; Kefe, Kırım ve söz konusu bölgede ticaretle ilgilenen tüccarlar vasıtası ile Bursa'ya da götürülmüştür. Kefe'nin kuzey sahası ile kurmuş olduğu önemli bağlantılardan birisi de deri ve kürk ticaretidir. Tilki, kunduz, sansar, zerdeva, koyun ve büyükbaş hayvan derisi Kefe'nin en önemli ithal ve ihraç ürünlerinden olmuştur. Bkz: Yücel Öztürk, **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)**, s. 362, 495.

⁵⁸² Fırat Yaşa, **67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadiasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal Ve Ekonomik Hayat**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2014, s. 37.

başka *tamga tartnak*⁵⁸³ vermedikleri belirtilmektedir⁵⁸⁴. Yarlıkların genelinde *akçe* parası oldukça fazla geçmektedir. Her ne kadar büyük alışverişlerde kullanılmadığı belirtilse de yarlıklarda sıklıkla zikredilmesi Kırım Hanlığı içerisinde yoğun biçimde *akçe* kullanımının olduğu göstermektedir. Yarlıklarda, *akçenin* aynı zamanda *nukrat akçe* olarak geçtiği yarlıklar da mevcuttur. *Nukrat akçe; gümüş para, gümüş sikke* anlamına gelmektedir. 1628-1629 Canıbek Giray Han yarlığında Or hisarı ve Özi hisarını yaptırmak için koltka ve on bin som *nukrat akçe* harçlık olarak istenmektedir⁵⁸⁵. Dolayısıyla Kırım Hanları, yabancı devletlerin paralarının Kırım Hanlığı'na girmesine ve kullanılmasına engel olmamışlardır. Yarlıklarda Osmanlı parası olan altın ve gümüş (sim) de geçmektedir. 1640 tarihli I. Bahadır Giray Han yarlığında kanun-ı kadim üzere dostluk için zamanından bir gün geciktirmeden on beş bin altın nakd, on beş bin altınlık çuka, kürk, tokuzlama hediye vergilerin eksiksiz gönderilmesi ahd-name de beyan kılındığı belirtilmektedir⁵⁸⁶. IV. Mehmed Giray Han'ın yakın kişisi Muhammed Şah Bey'in Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1643 tarihli bitikte; "...kardeşimiz Adil Şah Mirza'dan elçiniz İvan Fos kendi evinin harcı için otuz altı som alıp kabla vermişti ..."587 yazmaktadır. Bunlar haricinde Hollanda, İspanya, Venedik, Fransa gibi ülkelerin paraları Kırım Hanlığı'nda kullanılmıştır. İncelenen Kırım Han yarlıkları neticesinde yabancı bir para birimi olan *filori* kullanıldığı da görülmektedir. *Filori*; İtalya'da basılan ve Floransa'nın arması olan bir zambak resmini taşıyan altın sikkedir⁵⁸⁸. Filori, Kırım Han yarlıklarında genel olarak Kırım ve Leh Krallığı arasındaki alışverişlerde kullanılmıştır. Rus Çarlığı'na gönderilen herhangi bir yarlakta *filori* terimi geçmemektedir. "... Söylenen yıl on beş bin bölek filorini İleh ve Lipka bu iki yurttan istiyoruz. Kızıl yumurta bayramınızdan yedi hafta sonra olan Pentakuşa bayramınızda gönderin ..."589.

4.2. Kırım Hanlığı Ve Lehistan Krallığı İlişkileri (1515-1666)

Altın Orda Hanlığı'nın mağlup edilmesinin ardından 1505-1533'de Kırım Hanlığı ve Lehistan-Litvanya ilişkileri de artmıştır. IX ve X. yüzyıldan itibaren siyasi bir yapı oluşturan ve etnik olarak Slavların bir koluna mensup olan Lehler, bilinen ilk kralları Mieszko döneminde Katolik inancını benimsemişlerdir. Lehler, komşuları Almanlar ile mücadeleleri esnasında Avrupa'da seslerini duyurmaya başlamışlardır ve 1384 yılından itibaren Jagiellon Hanedanlığı ile

⁵⁸³ Damga vergisi ve kantar vergisi bkz: Zernov, 2017 b, s.981.

⁵⁸⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 4.

⁵⁸⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 37; Rodos'ta ikamet eden Canıbek Giray Han'a beratla Sakız Adası mukataasından tahsis edilen günlük bin beş yüz akçeden olmak üzere bin kırk beş senesi Recep, Şaban, Ramazan aylarında alınan üç aylık yevmiye bedeli olan yüz otuz beş bin akçeyi hanın vekili Mirza Bey bin Ali'nin İzmir ve Sakız Mukataatı emini Mustafa Çelebi'den tamamen teslim aldığına dair arşiv belgesi için bkz: BOA,TS.MA.e 1044/64 (30 Ramazan 1045/ 8 Mart 1636)

⁵⁸⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 255.

⁵⁸⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 321.

⁵⁸⁸ Zernov, 2017 b, s. 387.

⁵⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 3-4.

gücünü giderek artırmışlardır⁵⁹⁰. Rus Çarları, Lehistan-Litvanya'ya ve Kazan Hanlığı'na karşı takip ettiği siyaseti devam ettirebilmek için Kırım Hanlığı ile barış içerisinde ilişkilerini yürütmeyi tercih etmek zorunda kalmışlardır.

I. Mehmed Giray Han (1514-1523): Günümüze ulaşan yarlıklar içinde ilk olarak ilişkiler, Kırım Hanı I. Mehmed Giray Han (1514-1523)'ın, Leh Kralı'na gönderdiği 1520 tarihli yarlık ile başlamaktadır. I. Mehmed Giray Han, yarlığında Kırım Hanlığı ile Leh memleketinin dostluk, kardeşlik ve barış ilişkilerinin Toktamış Han ile Hacı Giray Han dönemlerinde başlamış olduğunu ve her dosta dost düşmana düşman olduklarını ifade etmektedir. I. Mehmed Giray Han, Kırım Hanlığı ve Leh Krallığı arasındaki ilişkilerin dostane olarak devam etmesi için Kırım elçisi Evliya Mirza Tet, Orda Biy, Han'ın güvenilir nökeri İbrahim Bey, Kırım'a gelen Leh elçisi Pan Anikiy Kornastay, Agustın Garibaldiz önünde, Jigmund Korol (Leh Kralı)'ın dostuna dost ve düşmanına düşman olacağına dair Kur'an üzerine şart kılmıştır. Kırım Hanı, Leh Kralı'na kardeşim şeklinde hitap ederek Kırım Hanı'nın düşmanı Şeyh Ahmed Han'ın nökerleri ile birlikte tutup ölene kadar Leh memleketinden çıkarmamasını istemiştir. I. Mehmed Giray Han, Kırım ile Leh Krallığı arasındaki elçilerin iki aydan fazla bekletilmeden gidip gelmesini istemiştir. I. Mehmed Giray Han, Lehistan ve Litvanya'dan Kızıl Yumurta Bayramı⁵⁹¹'ndan yedi hafta sonra gerçekleşecek olan Pentakuşt Bayramı⁵⁹²'nda on beş bin bölek flori⁵⁹³'yi göndermelerini istemiştir. I. Mehmed Giray Han aynı şekilde Leh Kralı'nında kendi yurdu için Kırım Hanlığı'ndan bir şartname talep edebileceğini belirtmiştir. Kırım Hanı:

“...İleh (Leh) yurdu ile Lipka (Litvanya)⁵⁹⁴ yurdu bizim için birdir. Kim İleh yurdunun; Lublin, İlav, Kamaniçe, Podolya, Mejibuji⁵⁹⁵, İhimelnik⁵⁹⁶, Laticav⁵⁹⁷, Zemkon, Buçaçi⁵⁹⁸, Belt, Sokal,

⁵⁹⁰ Hacer Topaktaş, **Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri (1788-1793)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 15.

⁵⁹¹ Kızıl Yumurta Bayramı, Paskalya'ya denk düşer. Bkz: Mehmet Naci Önal, “ Unutulmuş Bir Gelenek: Küfür Akşamı Törenleri”, **Milli Folklor**, 15(60), 2003, s. 129.

⁵⁹² İsa'nın göğe yükselmesi kutlandıktan on gün sonra Pentekost veya Whitsunday denilen, kutsal ruhun kilise üzerine inişi kutlanmaktadır. Yılın bundan sonraki yarısı genellikle Pentekost'tan sonraki Pazarlar yani vasıfsız günler olarak nitelendirilmiştir. Bkz: Mehmet Katar, “Hristiyanlıkta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Kutlama ve Anma Devrelerinin) Oluşması”, **Dini Araştırmalar**, 3(8), 2000, s. 38.

⁵⁹³ Flori; İtalya'da basılan ve Floransa'nın arması olan bir zambak resmini taşıyan altın sikke. Bkz: Zernov, **2017 b** s. 387; Yarlık ve hatlarda ifade edilen para birimlerinden bir tanesi de floridir. Venedik altın dukası olarak bilinen flori, Kırım- Lehistan arasındaki diplomatik ilişkilerde tercih edilmiştir. Kırım Hanlığı güçlü olduğu zamanlarda Lehistan'dan yıllık haracını flori cinsinden tercih etmiştir. Flori XVIII. Yüzyılda dahi Kırım ticaretinde tercih edilen para birimi olmuştur. Yarlıklarda yer alan altın sikkeler; Osmanlı'ya ait eşrefi (şerefi, kızıl-kırmızı altın) ya da Venedik dukası olan yarlıklarda sarı altın olarak geçen floridir. Flori Osmanlı Devleti'nde de kullanılmıştır ve 1 flori altın 40 akçeye denk düşmektedir. 1585 tarihinde Osmanlı akçesi değer kaybedince 1 flori altın 110 akçeye denk düşmüştür. Bkz: Ayşe Melek Özyetgin ve Mehmet Arpacı, “Kırım Hanlığına Ait Yarlıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **5. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi**, 2018, s. 777-778.

⁵⁹⁴ 1569'da Zygmunt Agust'un vârişsiz ölümü, Lehistan-Litvanya'yı daha sıkı bağlarla bir araya getirip bütünleştirmiştir. Birlik birçok açıdan tek devlet konumuna gelmiştir. Bkz: Hacer Topaktaş, “Osmanlı-Lehistan-Kırım üçgeninde Diplomasi: Şah Mirza'nın Varşova Temsilciliği (1746-1747)”, **Bilig**, S. 68, 2014, s. 246.

⁵⁹⁵ Mejibuji; Lehçe Międzybóź; Ukraynca Medzhybizh Меджибіж; Kamaniçe eyaletine bağlandığında kaza merkezi olmuştur. Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1.

⁵⁹⁶ İhimelnik; Lehçe Chmielnik, Ukraynca Khmilnyk Хмільник. Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1.

⁵⁹⁷ Laticav; Lehçe Latyczów, Ukraynca Leticiv Летичів. Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1.

Premisle⁵⁹⁹, Kolma, İskala⁶⁰⁰ hatta bunlardan başka kirman⁶⁰¹larına, sala⁶⁰²larına bütün memleketinize kim düşman olursa bize de düşmandır. Eğer Lipka (Litvanya) Leh Krallığı ve Kırım Hanlığı'na karşı düşmanlık yaparsa biz de onlara düşman oluruz...⁶⁰³

şu şekilde ifade etmiştir. I. Mehmed Giray Han döneminde, Kırım ve Leh tüccarları iki memleket arasında rahatça gidip gelirken yüz akçede üç akçe tamga⁶⁰⁴ verip başka kantar vergisi vermedikleri belirtilmektedir. I. Mehmed Giray Han, iki yurt arasında barış olduğu müddetçe Kırım Hanlığı kontrolünde olan hiç kimsenin Leh memleketine zarar vermeyeceğini vurgulamaktadır. Söz konusu yarlık şart name özelliği taşımaktadır ve *altunlu şart name* olarak ifade edilip üzerine altun nişan basılıp Leh memleketine gönderildiği belirtilmektedir⁶⁰⁵. I. Mehmed Giray Han döneminde savaş zamanlarında Rus-Leh taraflarına gerçekleştirilen yağmalar barış zamanlarında ise Rus-Leh'ten alınan yıllık vergiler Kırım Hanlığı açısından hayati önem taşımaktadır⁶⁰⁶. I. Mehmed Giray Han'dan sonra 1523'te Kırım'da iç karışıklıklar meydana gelmeye başlamıştır. I. Mehmed Giray Han'ın, Gazi Giray'dan yaşça daha büyük olan kardeşi I. Saadet Giray (1524-1532) han olarak Kırım tahtına geçmiştir⁶⁰⁷. 1523'te Nogay Ordası, Kırım'a sefer düzenlediğinden dolayı Kırım'ın, Rusya'ya karşı olan saldırgan tutumuna engel olmuştur. Ruslar Kırım Hanlığı'nın içerisinde bulunduğu karışık durumdan faydalanarak kendilerine destek olabilecek taraftar aramaya başlamış ve kendi siyasetlerini uygulamaya çalışmışlardır. XVI. yüzyılın ilk yarısı Kırım Hanlığı açısından siyasi ve askerî açıdan zirve dönemi olarak kabul edilmektedir⁶⁰⁸. I. Sahib Giray (1532-1551) Han döneminde Kırım askerleri, Moskova'ya, Lehistan-Litvanya üzerine, Macaristan-Boğdan yurtlarına sürekli seferler düzenleyerek çokça ganimet elde etmeye devam etmişlerdir⁶⁰⁹. Bu sırada Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeler ve devletlerarası ilişkiler sebebiyle Osmanlı-Lehistan ilişkilerine dostane bir boyut kazanmıştır. 1538'de Osmanlı Devleti'nin Boğdan'a yapmış olduğu seferin zaferle sonuçlanması neticesinde Bender, Bucak, Turla arasındaki stepleri ve Özi Kalesi'ni ele geçirmiş ve

⁵⁹⁸ Buçac – Buçaş; Lehçe Buczacz, Ukraynca Bucac Бучач. Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1.

⁵⁹⁹ Premisle; Lehçe Przemysl (Günümüzde Polonya'nın Ukrayna sınırında tarihi bir şehirdir.) Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1.

⁶⁰⁰ İskala; Ukraynca Skala Podilska Скала-Подільська. Ekler kısmında harita için bkz: ek 1, harita 1.

⁶⁰¹ Hisar, büyük kale, şehir, ticaret merkezi, Pazar yeri, mağaza, market. Bkz. Zernov, 2017 b, s. 629.

⁶⁰² Köy. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 868.

⁶⁰³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-5.

⁶⁰⁴ Damga vergisi, mühür vergisi. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 981.

⁶⁰⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-5.

⁶⁰⁶ Arpacı, a. g. t., s. 34.

⁶⁰⁷ Kurat, *Türk Kavimleri Ve Devletleri*, s. 231.

⁶⁰⁸ Arpacı, *Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)*, s. 12.

⁶⁰⁹ Giray, a.g.e., s. 149.

burada sağlam bir güç haline gelmiştir. 1542’de alınan kararlar neticesinde ise Osmanlı-Lehistan sınırı belirlenmiştir⁶¹⁰.

I. Devlet Giray Han (1551-1577): I. Devlet Giray Han (1551-1577)⁶¹¹ döneminde Rusya, yönünü batıya çevirerek Livonya topraklarını ele geçirmek istemiştir. Ruslara karşıt olarak Lehistan-Litvanya⁶¹² birliği de savaşta yer almıştır. IV. İvan’ın orduları Livonya’ya oldukça zarar verip pek çok kaleyi ele geçirmekle birlikte 1563’te Lehistan-Litvanya kuvvetlerini dağıtarak Litvanya’dan Polotsk’u almıştır⁶¹³. Bu sırada Eflak ile Boğdan Voyvodaları’nın, Lehistan ile belli aralıklarla meydana gelen tehlikeli ilişkileri Osmanlı Devleti’nin de harekete geçmesine neden olmaktadır. 1569’da Lehistan için yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu süreç içerisinde Lehistan’ın bundan sonraki zaman zarfında resmî olarak ismi Lehistan-Litvanya birliği olarak ifade edilmiştir. 1572’de vefat eden Leh Kralı Zygmunt’un tahtı boş kalınca Lehistan içerisinde taht çekişmeleri başlamıştır. Rus Çarlığı’nın Lehistan üzerine doğrudan asker göndermesi nedeniyle, Osmanlı Sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa direkt olarak Lehistan’ın içişleri ile ilgilenmeye başlamıştır⁶¹⁴. Aynı zamanda 1573’te Lehistan Avrupa’da hiçbir devletin uygulamadığı bir sistem ile kralların tahta çıkması geleneğini başlatmıştır. Söz konusu durumda Lehistan’da kral tahta çıkacağı zaman geçmişi çok eskilere giden Lehistan meclisi *Sejm*’de kralın tüm Leh boyarlarının oyunu alması gerekmektedir⁶¹⁵. Söz konusu durum Lehistan-Litvanya’nın arasındaki ilişkilerin siyasi ve diplomatik olarak aralarındaki bağın kuvvetlenmesi ve Lehistan-Litvanya birliği’nin kurulduğu anlamına gelmektedir. Lehistan’ın kral seçiminde uygulamış olduğu politika Avrupa devletlerinin rekabet noktası haline gelerek, Lehistan’da süreklilik gösteren hareketlilik durumuna neden olmuştur. Lehistan’ın 1573’te uygulamaya başladığı sistem 1795 yılına kadar devam etmiştir⁶¹⁶ Osmanlı Devleti için Lehistan, Habsburg ve Ruslara karşı tampon bölge niteliği taşımaktaydı. Lehistan tahtına Osmanlı Devleti’ne karşıt bir kral geçmesi Eflak, Boğdan ve

⁶¹⁰ Mehmet İnbaşı, “Osmanlı-Lehistan Harplerinde Sefer Yolu Ve Tuna Nehrinin Stratejik Önemi”, **Balkanlarda İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 2011, s. 481.

⁶¹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XI; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 8; Feridun M. Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, 9. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2023, s. 269.

⁶¹² 1569 yılı Lehistan için farklı bir sürece geçiş aşamasıdır. 1569 tarihi Lehistan ve Litvanya’nın birleştiği tarih olmakla birlikte Osmanlı tarihi kaynaklarında devletin ismi Lehistan iken 1569’dan sonra artık resmî olarak Lehistan-Litvanya Birliği olarak yer alacaktır. Bkz: Topaktaş, **Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri**, s. 17.

⁶¹³ Akif Altuğ, **Rusya Osmanlı İlişkileri (1792-1815)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015, s. xli.

⁶¹⁴ Erhan Afyoncu, “Sokullu Mehmed Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 37, İstanbul, 2009, s. 356.

⁶¹⁵ Topaktaş, **Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri**, s. 17; Almut Bues, “The Formation of the Polish-Lithuanian Monarchy in the Sixteenth Century”, **The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500-1795**, Richard Butterwick (Ed.), New York: Palgrave, 2001, s. 63-68; Mahmut Halef Cevrioğlu, “Lehistan Elçisi Mikolaj Bieganowski’nin İstanbul’a Getirdiği Mektuplar (1654)”, **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, 1(2), Tekirdağ, 2018, s. 46.

⁶¹⁶ Topaktaş, **Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri**, s. 17.

Erdel'in tehlike altına girmesi anlamına geldiğinden ötürü sadrazam Sokullu Mehmed Paşa Lehistan tahtına Leh beylerinden birisinin geçmesini istemiştir. Ancak Fransa Kralı'nın da Lehistan tahtına kardeşi Henry'nin geçmesini istemesi ve yaptığı baskı nedeniyle Lehistan tahtına Henry geçmiştir. 1574'de Fransa tahtına geçmek için Lehistan tahtından inen Henry'den sonra Lehistan tahtı tekrar boş kalınca Osmanlı sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın etkisiyle Erdel Voyvodası Stephan Lehistan tahtına çıkarılmıştır. Böylece Lehistan'da Osmanlı Devleti'nin nüfuzu oldukça sağlam hale gelmiştir⁶¹⁷. Bu sırada Kırım Hanı I. Devlet Giray Han 1574 tarihli yarlığında⁶¹⁸; Leh Kralı'nın dostluk yeminini bozduğunu ifade etmektedir. Kırım Hanı ile Leh Kralı arasındaki anlaşmaya göre su kazağı⁶¹⁹ ve tuz kazağından⁶²⁰ zarar gelmemesi ve bir sini altın gönderilmesi halinde iki yurt arasındaki ilişkiler iyi olacağı kararlaştırılmıştır. Ancak Özü Kazağı⁶²¹ sabah aydınlığı ile Kırım'a gelip Osmanlı Devleti'nin tüccarlarına zarar vermiştir. Osmanlı Devleti'nin gönderdiği kadırgayı bayrakları ile birlikte ele geçirmiş kadırgada bulunan kişileri öldürmüş ve Kırım Hanlığı'ndan çokça kadın ve erkeği esir edip ve birçok yılki alıp gitmiştir. Kırım Hanı I. Devlet Giray Han, Leh Kralı'na birlikte hareket edip Moskova beyinin gayretsizliğinden faydalanarak Moskova üzerine gitmeyi teklif etmektedir. Leh Kralı'ndan, Kırım Hanlığı ile dostluğuna devam etmek istediği halde Özü'den Kazağı'nı geri çekip, Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti sınırlarına zarar vermemesi için ahd name göndermesi ve vermiş oldukları zararı karşılayarak kalan hazinenin gönderilmesi istenmiştir. Eğer Leh Kralı Kırım Hanlığı'na dost

⁶¹⁷ Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", s. 356.

⁶¹⁸ Velyaminov-Zernov'un eserinde 2 nolu Devlet Giray Han yarlıkın Üsküp haznedarı ve Korol Beglerine gönderildiği belirtilmektedir. Ancak İlk Osmanlı kroniklerinde Üsküp şehrinin fetih tarihi belirtilmediği ifade edilmektedir. Ancak Batılı tarihçiler Üsküp'ün 6 Ocak 1392'de Osmanlı hâkimiyeti altına alındığını belirtmektedirler. Üsküp şehri Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en önemli uç merkezlerinden birisi olmuştur ve 1912'ye kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalmıştır. Bkz: Mehmet İnbaşı, "Üsküp", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 42, İstanbul, 2012, s. 377-380; Cihan Yemişçi, "XVII. Yüzyılda Üsküp'ün Sosyo-Ekonomik Tarihine Kaynak Olarak Düvel-i Ecnebiyye Defterleri ve Bazı Örnek Belgeler", **Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2, 2019, s. 392.

⁶¹⁹ Su ve nehir üzerinde bulunan Kazaklar bkz: Zernov, **2017 b**, s. 924.

⁶²⁰ Yakalanan balıkların uzun süre saklanabilmesi ve ticaretinin yapılabilmesi için tuzlanması gerekmektedir. Kazaklar arasında tuz ticareti önem kazanmıştı. Ancak Ukrayna, tuzu olmaması nedeniyle dışa bağımlıydı. Her ne kadar gerekli olan tuz Lehistan'dan karşılsa da Kazaklar daha çok tuz açısından zengin olan Kırım'dan tuz getirmektedirler. Bkz: Ayşegül Öztürk Çilingir, "Orta Çağda Kırım Ve Çevresinin Önemi Üzerine", **Karadeniz Araştırmaları**, 64, 2019, s. 625.

⁶²¹ I. Devlet Giray Han yarlığı içerisinde yer alan bilgilerden dolayı ve özellikle Özi Kazağı meselesinden dolayı yarlığın Leh Krallığı'na gittiği sonucuna varılmaktadır. Altın Orda Hanlığı, İlhanlı Devleti, Moskova ve Lehistan krallıklarında muhafız kıtaları olarak oluşturulmuş, yağma ve çapullarıyla ün salmış Kazaklar mevcuttur. Kazaklar adlarını kazmak, gezmek, kesmek fiillerinden almıştır. Bkz: Özdem, a.g.e., s. 89; Orta Dnyeper (Özi) Lehistan-Litvanya kontrolüne geçince Özi'de bulunan Kazaklar (Zaparog, Özi, Ukrayna isimlerini alırlar) Leh kralı'nın tebaası olmuşlar ve Kırım Tatar Türklerine karşı sınır bekçiliği yapmışlardır. Ten Kazakları (Doğuda Don-Ten üzerinde olan Don-Ten Kazağı) Moskova'dan güç alırken Özi Kazakları Leh Kralı tarafından silahlandırılıp desteklenmişlerdir. Bazı Leh beyleri kazak toplulukları ile birlikte Osmalı coğrafyasına, Kırım Hanlığı'na ve Or Kapısı'na kadar gelip yılki, davar, esir almaya başlamışlardır. Belli bir müddet sonra kazaklar hücumbotlar (şayka) ile Özi Nehri boyunca aşağıya inerek Karadeniz kıyılarına akınlar yapmaya başlamışlardır. Özi ve Ten Kazakları bazen birlikte hareket edip Osmanlı şehir ve kasabalarını yağmalamışlardır. 1516'da Akkırman'ı kuşatıp, 1524'te Kırım'a ilk seferlerini düzenleyen Kazaklar 1545'te Özi sahasını yağmalamışlardır ve 1559'da Çerkeslerle birlikte Azak Kalesi'ni kuşatmışlardır. XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Karadeniz'de etkili olmaya başlayan Kazaklar XVII. yüzyıl ortasına kadar yoğun olarak kendilerini hissettirmiş ve zarar vermişlerdir. Bkz: Giray, a.g.e., s. 170-171; Yücel Öztürk, "Osmanlı-Lehistan İlişkilerinde Savaş, Diplomasi, Ticaret", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 14(55), 2017, s. 225-252.

olmayı istemez ise Kırım Hanı'nın Rus Çarı ile anlaşarak Leh memleketi ile düşman olacağını vurgulamıştır. I. Devlet Giray Han, "... *kime de verse Tanrı verir* ..." ⁶²² sözü ile Leh Krallığı'na minnet eylemediğini ifade etmiştir. Söz konusu durum Kırım Hanlığı'nın Leh Krallığı karşısındaki gücünü göstermektedir. I. Devlet Giray Han'dan sonra Kırım tahtına kalgay makamında olan oğlu II. Mehmed Giray (1577-1584) ardından II. İslam Giray (1584-1588), II. Gazi Giray (1588-1596 ilk saltanat, 1596-1607 ikinci saltanat) geçmiştir.

II. Gazi Giray Han (1588-1596 ilk saltanat, 1596-1607 ikinci saltanat): II. Gazi Giray Han tahta geçtiğinde ilk olarak Nogay Mirzalarını kontrol altına almıştır ve ülke içerisindeki düzeni sağlamıştır. II. Gazi Giray Han İsveç ve Lehistan-Litvanya ile ittifak yaparak 1591'de Moskova üzerine sefere çıkmıştır ⁶²³. II. Gazi Giray Han 1592'de Leh Kralı III. Zygmunt'a iki adet yarlık göndermiştir. Şubat 1592 tarihli yarlıklarda; II. Gazi Giray Han, geçmiş krallar döneminde iki memleket arasında seyyar satıcılar, tüccarlar hatta başlarında altın taç olan kişiler dahi zarar görmeden gidip geldiklerini belirtmiştir. Yine söz konusu yarlıkta Ahust Kral öldükten sonra Leh memleketi on iki yıl kralsız kalınca Leh memleketi içerisindeki hırsız ve haramiler Özi suyuna gelmiş ve Kırım Tatarı Türklerin hayvan yetiştiricisini alıp yolkısını sürüp gitmişlerdir. Özi suyunda çok fazla Hristiyan, hırsız ve harami kazak bulunduğundan dolayı Osmanlı Devleti'ne ait Özi suyu boyunda olan Cankirman, Akkirman, Benderkirman arasında olan hayvan yetiştiricilerine ve tüccarlarına zarar verdiğini belirtmektedir. Zygmunt Kral'ın göndermiş olduğu bölük hazinenin Kırım Hanlığı tarafından dostluk ve muhabbet gereğince hoş görülüp kabul edilmiştir. Kırım Hanı II. Gazi Giray Han iki memleket arasında barışın devam etmesi şartı olarak her yıl Kırım Hanlığı'nın hazırlamış olduğu defter mucebince *bölek* hazine ile birlikte defterde yazılan kişilere *tiyişleri* gönderilmesi ve Özi suyundan Hristiyan, hırsız ve harami kazakların çıkarılmasını talep etmiştir. Eğer Beş Baş kazakları Leh memleketinin köylerini yağmalayıp Kırım Hanlığı'na esir getirirse alınan esirleri Leh memleketine geri gönderip Beş Baş ⁶²⁴ kazaklarının hakkından gelineceği belirtilmiştir. Yarlığa altın nişanlı mühür vurularak Kırım elçisi ile birlikte Leh Kralı'na gönderildiği ifade edilmiştir. Eğer Leh Kralı, Moskova üzerine sefere giderken Kırım Hanlığı'ndan asker isteyecek olursa, askere harçlık olarak flori gönderilmesi karşılığında Kırım'dan asker yardımı yapılacağı belirtilmiştir. Leh memleketine gönderilmiş olan Kırım elçisinin iki aydan fazla bekletilmeden Kırım Hanlığı'na geri gönderilmesi istenmiştir ⁶²⁵.

⁶²² Yarlık no: 2 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 5-8

⁶²³ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 246; Giray, a.g.e., s. 164; Mehmed Arpacı, "II. Gazi Giray Han'ın (Bin Devlet Giray Han) Leh Kralı III. Zigmunt'a Yazdığı Şubat 1592 Tarihli Bitig", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 46, Trabzon, 2015, s. 101.

⁶²⁴ Yağma yapmak amacıyla saldıranlar genel olarak beş baş (çapulcu) olarak ifade edilmişlerdir. Belli bir grubu ifade etmemektedir. Bkz: **2017 a**, s. 313; Çapul, Çapulcu (?), bkz: Zernov, **2017 b**, s. 146; BOA, A.DVNS.MHM.d, nr. 69, s. 83 (13 Muharrem 1001/20 Ekim 1592)

⁶²⁵ Yarlık no: 4 ve 5 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 9-18.

Toktamış Giray Han (1607-1608): II. Gazi Giray Han'dan sonra kısa bir süreliğine oğlu Toktamış (1607-1608) Kırım Hanlığı tahtına geçmiştir. Toktamış Giray Han, kalgay sultan olduğu dönemde Leh Kralı III. Zygmunt'a tarihi bilinmeyen bir yarlık göndermiştir. Toktamış Giray Han, yarlıkta her sene verilen bölek ve hazinenin Kasım ayında gönderilmesini ve her iki memleketin birbirine zarar vermeyeceğini şart koşmuştur⁶²⁶. Toktamış Giray Han'ı Kırım Hanlığı'nda istemeyen Osmanlı Devleti, hanlık beratını I. Selamet Giray (1608-1610)'a vermiştir⁶²⁷.

I. Selamet Giray Han (1608-1610): Sona eren Levon Savaşı neticesinde Rusla savaştan galip çıkmış ve Kırım Tatar Türkleri'nin saldırıları da son bulmuştur. Kırım-Rus ilişkileri bölgedeki gelişmelere bağlı kalmıştır. 1609-1611 tarihlerinde Leh Krallığı ve Kırım Tatarları ittifak kurmamış olsalar da Rus Çarlığı topraklarına seferler yapmışlardır⁶²⁸. I. Selamet Giray Han, kalgay sultan olduğu dönemde Leh Kralı III. Zygmunt'a tarihi bilinmeyen bir yarlık göndermiştir. III. Zygmunt'un gönderdiği yarlıkta hazineyi Leh memleketinden çıkardığını belirtmesi üzerine I. Selamet Giray Han, hazinenin Kamaniçe'ye gönderilmesini, Kırım'dan adam gönderip hazinenin Kamaniçe'den alınacağını belirtmiştir⁶²⁹.

Canıbek Giray Han (1610-1623, 1624, 1627-1635): Osmanlı Devleti'nden aldığı destekle 1610-1635 yılları arasında üç kez han seçilen Canıbek Giray Han (1610-1623, 1624, 1627-1635), Osmanlı Devleti'nin yeni sadrazamının III. Mehmed Giray yanlısı olması neticesinde Kırım Hanlığı tahtından azlettilerip yerine III. Mehmed Giray'ın (1623-1627) Han olarak atanmasını sağlamıştır⁶³⁰. III. Mehmed Giray Han, Kefe'yi ele geçirince Osmanlı askerlerinin üç gün içerisinde Kefe şehrini boşaltmasını istemiştir. Söz konusu durum sebebiyle Osmanlı Devleti, Canıbek Giray Han'ı yeniden Kırım tahtına geçirme kararı almış ve 1628'de Canıbek Giray Han üçüncü defa Kırım tahtına oturtulmuştur⁶³¹. Canıbek Giray Han, 1632'de Leh Kralına gönderdiği yarlıkta⁶³² hal hatır sorduktan sonra önceki adet üzere Kırım Hanlığı'na gönderilen hazinenin gönderilmesi ve

⁶²⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 19. Toktamış Giray Han'ın hanlık dönemine ait yarlık olmadığından dolayı kalgay sultanlık döneminde yazmış olduğu tarih kaydı bulunmayan yarlık değerlendirilmiştir.

⁶²⁷ Sonay Ünal, "Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 20 (79), 2023, s. 625; Kırımî, a.g.e., s. 135; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 53; Kırımî'de I. Selamet Giray'ın hanlık süresinin üç yıl olduğu yazmaktadır. Bkz: Kırımî, a.g.e., s. 135.

⁶²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XV. I. Selamet Giray Han'ın Han'ın hanlık dönemine ait yarlık olmadığından dolayı kalgay sultanlık döneminde yazmış olduğu tarih kaydı bulunmayan yarlık değerlendirilmiştir.

⁶²⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 18.

⁶³⁰ Ülküsal, a.g.e., s. 60.

⁶³¹ Giray, a.g.e., s. 175; BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.83, s. 66 (28 Şevval 1037/1 Temmuz 1628)

⁶³² Velyaminov-Zernov'un eserinde yarlığın Leh Kralı III. Zygmunt (1587-1632) ya da IV. Vladislav (1632-1648)'a gönderildiği şeklinde ifade edilmektedir. O tarihlerde IV. Vladislav Leh Kralı'dır ancak yarlığın hangisine gönderilmiş olduğu net olarak belirtilmemiştir. 20 nolu yarlık için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXVIII; Kemal Beydilli, "Polonya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, 2007, s. 312; Er, a. g. m., s. 311; Topaktaş, **Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri**, s. 17; Yusuf Heper, "Tuna'nın Kuzeyinde İktidar Kavgası: Matei Basarab'ın Eflak'ta Giriştiği Mücadeleler (1632-1654)", **Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.8, 2022, s. 20.

Özi'den kazakların çıkartılmasını istemiştir. Ardından Leh Krallığı'nın göndermiş olduğu yazıda Kırım Hanlığı'nın isteği üzerine hazinenin gönderildiği ve kazakların Özi'den çıkartıldığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Kırım Hanı Canıbek Giray Han, yağma yapmak için Leh Krallığı üzerine gönderecek olduğu askerlerini Moskova üzerine gönderdiğini ifade etmiştir. Söz konusu yarlıkta Canıbek Giray Han, Leh Kralı'nın Kırım Hanlığı ile dostluğa devam etmeyi istemesi neticesinde önceki adet üzere tam beş yıllık hazinenin eksiksiz gönderilmesini isteyecektir ve Özü kazakları'nın da Özi'ye çıkmamasını isteyecektir. Leh Krallığı'na esir düşmüş olan İslam Giray Sultan'ın Potkalı⁶³³'ya, Özi'ye getirip teslim edilmesi istenmektedir. Canıbek Giray Han, yarlıkta düşmanımız şeklinde hitap ettiği Şahin Giray⁶³⁴'ın Özi Kazağı'na veya Leh Krallığı'na varması halinde Kırım Hanlığı'na teslim edilmesini ve herhangi bir yerde Kırım Hanlığı'nın asker ve hazine ihtiyacı olduğunda, Leh Kralı'nın yardım etmesini istemiştir. Kırım Hanı Canıbek Giray Han, Leh Krallığı ile dostluğun devam etmesi için her yıl adet üzere gönderilen ulug hazinenin eksiksiz gönderilmesini istemiştir⁶³⁵. 1634'te Canıbek Giray Han ve kalgay olan Mehmed Giray Sultan ayrı ayrı Leh Kralı'ı IV. Vladislav'a birer adet yarlık göndermişlerdir. 1634 tarihli Canıbek Giray Han yarlığında, 1632'de IV. Vladislav Leh Kralı olduktan sonra Leh Kralı'nın ve bar hatmanının⁶³⁶ Kırım Hanlığı'na dost ve kardeş olduklarını ve Kırım Hanlığı'nın da dost ve kardeş olmasını rica eden yazı gönderdiklerini hatırlatmaktadır. Leh Kralı ve Bar hatmanının gönderdiği yazı üzerine yağma yapması için nureddin sultanın Moskova'ya gönderildiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti padişahının Kırım Hanlığı'na gönderdiği yazıya saygı göstererek Kırım Hanlığı'nın, Leh Krallığı ile dostluk üzerinde durduğu zikredilmektedir. Söz konusu 1634 tarihli yarlıklarda dostluğun devamı için ulug hazinenin her sene eksiksiz gönderilmesi gerektiği, iki tarafın tüccarlarının Kırım Hanlığı ve Lehistan arasında zarar görmeden gidip gelmesi, Özi'den kazak eşkıyasının çıkarılması ve Karadeniz'e şayka çıkarıp Kırım Hanlığı'na zarar ve ziyan ettirilmemesi istenmektedir. Belirtilen şartlara uyum sağlandığı takdirde Akkırman ve Kırım Tatarlarından Leh memleketine zarar ve ziyan gelmeyeceği belirtilmiştir⁶³⁷. Canıbek Giray Han, Osmanlı Devleti'ne titizlikle hizmet etmiştir. Ancak Canıbek Giray Han'ın, IV. Murad tarafından Revan seferine davet edilmesi ve Canıbek Giray Han'ın sefere katılamayacağını belirtmesi üzerine Canıbek Giray Han 1635'te Kırım tahtından azledilerek üçüncü hanlığı sonunda tekrar Rodos'a sürgün edilmiştir ve 70 yaşında vefat etmiştir. Canıbek Giray Han, Osmanlı Devleti'ne karşı olan tutumundan ötürü Kırım Hanlığı tahtından azledilince yerine Osmanlı Devleti Padişahı IV. Murad tarafından İran seferine katılmayı kabul etmesi üzerine İnayet Giray Han getirilmiştir⁶³⁸.

⁶³³ Kaniv ile Kiev şehirleri arasında ve Özi Irmağı kıyısında bir yer adı. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 841.

⁶³⁴ Asi Kırım şehzadesi Şahin Giray. Bkz: Giray, **Gülbün-ü Hânân**, s. 55; Ülküsal, a.g.e., s. 58.

⁶³⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 85-89.

⁶³⁶ Bar; Ukrayna topraklarında Row nehri kıyısında kurulan kale ve bu kalenin yanında kurulan, İtalya'nın Bari şehrinin adına ithafen Bar adı verilen şehir. Bar Hatmanı; Bar kalesinin dizdarı, Bar adlı şehrin yöneticisi. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 117.

⁶³⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 113-119.

⁶³⁸ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 181; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., 57; Ülküsal, a. g.e., s. 59-60.

İnayet Giray Han (1635-1637): İnayet Giray Han, Kırım tahtına geçtiğinde yaptığı ilk iş olarak Pehlivan namıyla tanınan kardeşi Hisam Giray'ı kalgaylık makamına, diğer kardeşi Saadet Giray'ı ikinci veliahtlık makamı olan nureddinlik makamına getirmiştir⁶³⁹. İnayet Giray Han, Kırım tahtına oturduğundan itibaren İran üzerine gerçekleştireceği sefer en önemli meselesi haline gelmiştir. İnayet Giray Han, gerçekleşecek olan İran seferi için tüm hazırlıklarını tamamlamıştır. İnayet Giray Han döneminde Ruslar ile yoğun ilişkiler var iken Lehistan ile ilişkiler sükûnet halinde ilerlemiştir. Kırım tarihi kaynaklarında İnayet Giray Han döneminde çok fazla bilgiye rastlanılmadığı ifade edilmektedir⁶⁴⁰. Yarlıklara göre İnayet Giray Han döneminde daha çok Rus Çarlığı ile diplomatik faaliyetlere ağırlık verilmiştir ve Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e yedi yarlık, mülahakat bölümünde ise İnayet Giray Han ve kız kardeşi Behice Cihan Hatice Devran'dan ayrı ayrı Rus Çarı'na göndermiş oldukları iki adet yarlık olmak üzere Rus Çarlığı'na toplam dokuz adet yarlık gönderilmiştir. Ancak söz konusu dönemde Leh Kralı'na gönderilmiş olan herhangi bir yarlık mevcut değildir. İnayet Giray Han vefat edince yerine İstanbul'da rehin olarak tutulan ve Osmanlı Devleti Padişahı tarafından kendisine Yanbolu kasabası has olarak verilen I. Bahadır Giray İstanbul'dan Kırım tahtına han olarak gönderilmiştir⁶⁴¹.

I. Bahadır Giray Han (1637-1641): Kırım'a geldikten birkaç ay sonra Mansuroğulları isyan etmiştir. I. Bahadır Giray Han söz konusu durum üzerine Mansuroğulları'nın isyanını bastırmıştır. Rus Kazakları'nın Azak Kalesi'ni kuşatıp beş yıl kadar ellerinde tutması meselesi I. Bahadır Giray Han'ın dönemini meşgul eden bir mesele olmuştur. Ruslar ile diplomatik faaliyetler yoğun bir şekilde devam ettirilirken, Leh ile olan diplomatik faaliyetler de aksatılmamıştır⁶⁴². I. Bahadır Giray Han, 1640'ta Leh Kralı IV. Vladislav'a üç adet yarlık göndermiştir. Kırım Hanı, Leh kralına selam söyledikten sonra hal hatır sormuştur ardından Leh Krallığı ve Kırım Hanlığı arasında ilişkilerin düzenli şekilde ilerlemesi için iki tarafın elçilerinin gidip geldiği ifade edilmektedir. Osmanlı padişahı dahi Leh Krallığı ile barış halinde olduğu zaman ahd name-i hümayun gönderdiklerinde kendi memleketlerine ve Kırım yurduna bütün İslâm iline Leh Krallığı'nın karada olan serhadlerinden hırsız ve harami çıkıp zarar ve ziyan etmemesi ve Özi'den şayka ile kazak çıkarmayıp Karadeniz yalılarında olan bölge sakinlerinin rahat etmesi için sağlam zabt ve tenbih ettikleri hatırlatılmaktadır. Kırım Hanı ve önceki hanlar, zamanında Leh Krallığı'nın gönderdiği vergi ve hazinenin her yıl zamanında gönderilmesi şartı ve yemini üzerinde durulması

⁶³⁹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 183-184; Halim Giray, a.g.e., s. 57.

⁶⁴⁰ Yavuz Söylemez, "Osmanlı Sarayında Katledilen Bir Kırım Hanı: İnayet Giray Han", **Karadeniz Araştırmaları Merkezi**, 14 (55), 2017, s. 222.

⁶⁴¹ Halim Giray, a.g.e., s. 58; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 192; Kırımı, a.g.e., s. 142; Kanunî Sultan Süleyman döneminde Saadet Giray'dan itibaren Kırım Hanı'nın kardeşlerinden bir tanesi İstanbul'da rehin olarak tutulması gelenek olmuştur. Söz konusu durum Kırım Hanları'nın Osmanlı Devleti'ne karşı olan itaat ve bağlılığını sağlamak amacıyla alınan bir tedbirdir. Söz konusu rehinlerden II. İslam Giray ve I. Bahadır Giray, Kırım'a Han olarak gönderilmiştir. Seçilen Han, Osmanlı Devleti Padişahı'nın huzuruna çıkartılır ve padişahın elinden hanlık beratını alırdı. Ardından seçilen Kırım Hanına Hanlık teşrifatı; sancak, kılıç, mücevher, sorguçlu kalpak ve sammur kürk verilirdi ve törenle Kırım'a gönderilirdi. Bkz: İnalçık, "Giray", s. 77.

⁶⁴² Giray, a.g.e., s. 176.

istenmektedir. Kırım Hanlığı, Leh vilayetine akın ettirmeyip, Beş Baş (çapulcu) göndermediği, kaçıp Kırım'a varan eşkıyanın hakkından gelip Akkirman ve Cankirman etrafında olan bütün Tatar ve Nogay'ları sürüp Kırım'a getirip eşkıya ve haramzade olan taifeyi öldürüp, cezasını verip Kırım Hanlığı'na düşen bütün dostluğu ve barışlığı istek üzerine yerine getirip hiçbir sözde hata ve çelişki yapılmadığı ifade edilmektedir. Kırım'dan Leh memleketine gönderilen elçilerin geri gönderilmediği ve yok edildiği konusunda Leh hükümdarına şikâyet edilmektedir. Özi'den kazak eksik olmadığından, Karadeniz'e şaykaların (tekne) çıkarılıp Rumeli'de nice yalı ve köyleri vurup çok tutsak ve mal aldıklarından, Kırım yalılarına gelip denize yakın Kırım köylerine çıkıp hırsızlık yapıp tutsak aldıklarından, rehine değiş tokuşu yaptıklarından çok zarar verdiklerinden bahsedilmektedir. Kırım Hanı, kazakların böyle yapmalarına rağmen Kırım Hanlığı'nın söz ve yemin üzerinde durup Leh Krallığı'na sefer düzenlemediğini belirtmektedir. Kırım Hanlığı tarafından Beş Baş, zabt edilip cezalarının verildiği üzerinde durmaktadır. Kırım Hanı, yarlıkta Leh Kralı'ndan kadim üzere gönderilen vergi ve hazineyi istemektedir. Kırım Hanlığı'nın iki yıl sabrettiği ancak Leh Krallığı'nın hazine ve elçisini Bağdad Kalesi feth olununcaya kadar göndermediği bu durumu bugün yarın deyip ihmal ettiği üzerinde durulmaktadır. Diğer yandan İran meselesinin yanında Osmanlı Devleti Padişahı IV. Murad döneminin başından sonuna kadar Kırım Hanlığı'ndaki iç karışıklık ve kazak saldırıları Osmanlı Devleti'ni asıl uğraştıran olaylar arasındadır. Kazakların Özi suyuna çıkmalarının engellenmesi amacıyla Osmanlı Devleti tedbirler almış ancak tedbirler kazak sorununu tamamen ortadan kaldırmamıştır⁶⁴³.

“...Bundan başka başka serhad yerlerimizde Or'dan dışarı olan ilimize ve Kırım Nogay mallarına karadan atlı kazağınız kaç kere gelip çok mal ve nice tutsak aldılar; hiç eksik olmadı. Nice kere geldiklerinde serhadlerimizde olan kullarımızı bozup nicesini düşürüp ve alınan malların bazısına saldırıp diller getirip söylettiğimizde aslıyla haber bildik. Ve hasıl bir kere Özi'den kazak eksik olmadı ve Karadeniz'e şaykalarınız çıkıp Rumeli'nde nice yalıları ve köyleri vurup çok tutsak ve mal aldılar. Hatta Kırım yalılarına nice kere gelip denize yakın köylerimize çıkıp gafil iken hırsızlık ile tutsaklar alıp yine uzakta durup rehlin değiş tokuşu yaptılar ve çok zarar ettiler. Öyle de olsa biz ahdimizde durup size sefer etmedik ve beş başı zapt edip kaçıp varanları yağmalayıp cezasını verdik. Siz kardeşimize gönderilmiş elçimiz Kutlu Şah Bey'i kadimi vergi ve hediye ile tez göndermenizi dileriz. İki yıldan fazla sabrettik. Bu defa elçiniz geldiğinde ayın-i kadimimiz üzere saygı ve riayet ile elçinizi getirip hazine ve hediyenizi aldığımızda geçen adetçe tamamı gelmedi. Biz önceki ağaçlarımız kadar dostluk etmedik mi? diyip sorduğumuzda “az da olsa budur; bahşişin yüzüne bakılmaz! Deyip elçiniz cevap verdi. Hatta biz elçinize hiç cefa etmeyip saygı ile soyurgalımızı verip bu zamana kadar göndermeyip konaklamasını sağladık. Önceden dostluk arasında hilaf edip vilayetimizden alınan tutsak, çok mal ve hazinemizin eksikliğini teslim ettik. Şimdi siz de olsanız sa'adetli ve devletli hükâr hazretlerine elçi gönderip yine önceki gibi barış istemişsiniz. Gerçi hükâr hazretleri uluğ padişah bizim ulumuzdur; biz siz kardeşimiz ile barışa gelmişiz; sizde şimdi hakkımız ve sözümüz kalmadı. Şimdiden sonra ahd-name-i hümayun mucebince eğer karadan ve denizden kazağınızı iyi zabt edip, ehi İslam'dan bir ferde zarar olmamak üzere, hırsızınızı iyi zabt edip öldürüp aldığınız malı geri göndermek üzere ve kanun-ı kadim üzere her yıl dostluk için vekt-i zamanından bir gün önce geciktirmeyip on beş bin nakd altın ve on beş bin altınlık çuka, kürk vesayir takuzlama hediye ve vergilerinizi eksiksiz göndermek şartıyla ahd-name-i hümayun içinde beyan kılınmıştır. Bu minval üzere sözde doğru durup dost ve kardeş olmak için siz kardeşimize uluğ elçimizi gönderiyoruz. Şimdi, siz sözde doğru ve muhkem dost ve kardeş olup

⁶⁴³ Ziya Yılmaz, “Murad IV”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 31, Ankara, 2020, s. 181; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 235-256.

minval-i muharrer üzre karadan ve denizden Kazağınızı zabt edip hazinemizni bi't-tamam cibergeysiz; şuyla kim ahd-i şartımızda muhalif iş bolmagay. Biz Tatar askerin ve karındaşlarımız selatin-i izam ve karaçi kullarımızın barçasın men ve zabt eyledik; sözümüz birdir heç hilaf bolmasdır. Ba'del yevm barça dostunuza dost düşmanınıza düşmanımız...”⁶⁴⁴

ifadesine yer verilmiştir. 1637’de Azak Kalesi’ni, Rus Kazakları’ndan kurtarmak için Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa’nın yardımına giden I. Bahadır Giray Han, Azak Kalesi’ni kuşatma esnasında hastalanmıştır ve geri dönüş yolunda (1640) hayatını kaybetmiştir⁶⁴⁵.

IV. Mehmed Giray Han (1641-1644/ I. Saltanat): I. Bahadır Giray Han vefat ettikten sonra IV. Mehmed Giray (1641-1644 / 1654-1666) Han olarak Kırım tahtına oturmuştur⁶⁴⁶. Rus Çarlığı ile ilişkilerini yoğun bir şekilde sürdürürken bir yandan da Leh Krallığı ile siyasi ve diplomatik ilişkilerini sürdürmeye çalışmıştır. IV. Mehmed Giray Han 1642’de Leh Kralı IV. Vladislav’a üç adet yarlık göndermiştir. IV. Mehmed Giray Han göndermiş olduğu yarlıklarda Kırım Hanlığı ve Leh Krallığı arasındaki dostluğa vurgu yaparak Leh Kralı’nın göndermiş olduğu hediyelerde eksiklik yapıldığını belirtilmektedir. Hazineye eksiklik olmasına rağmen kabul edilip Leh elçisinin ve sipahisinin eline mühürlenmiş defter verilip (memur defter-i temessük) Leh vilayetine gönderildiği belirtilmektedir. Kırım Hanı, Leh Krallığı’nın tüm dostuna dost düşmanına düşman olduğu belirtilmektedir. Kırım Hanlığı’nın Tatar ve Nogay’ı zabt edip Beş Baş’ı Leh Krallığı üzerine göndermeyip zabt ettiklerini ifade etmiştir. Hırsızlık için Leh memleketine varan Tatar ve Nogay’ın hakkından gelinip zabt edildikleri belirtmektedir. Fakat Özi Kazağını, Kırım yurdundan çok mal sürdüğünü ve Leh Krallığı tarafından zaptedilmediklerinden şikâyetçi olunmaktadır. Leh Krallığı’nın Özi Kazağının zapt etmesi istenmektedir. Leh vilayetinin vergi ve hediyelerini vakti zamanında gönderip dostluk etmeleri, Kırım elçisinin Leh Kralı’nın memleketinde çok bekletilmemesi istenmektedir. Dostluk ve kardeşliğin söz konusu şartların yerine getirilmesi neticesinde olduğu belirtilmektedir⁶⁴⁷. Ancak kardeşlerini, Kırım Hanlığını ve Osmanlı Devleti’ni memnun edemeyen IV. Mehmed Giray Han tahttan indirilip yerine III. İslam Giray (1644-1654) Han getirilmiştir⁶⁴⁸.

III. İslam Giray Han (1644-1654): III. İslam Giray Han, 1644-1647 yılları arasında Rusya’ya dört sefer düzenlemiştir. Lehistan hâkimiyetinde ki *Zaporog Kazakları*’nı kendi tarafına çeken Osmanlı Devleti, Boğdan Hatman’ı Hmelnitkiy’in, Kırım Hanına ve Osmanlı padişahına tâbi olmayı kabul etmesi üzerine III. İslam Giray Han büyük başarı kazanmıştır. Bu gelişmeler III.

⁶⁴⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 252-256.

⁶⁴⁵ Halim Giray, a.g.e., s. 59; Kırımî, a.g.e., s. 142; Giray, a.g.e., s. 176; Ülküsal, a.g.e., s. 64.

⁶⁴⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXIX-XXX; Kırımî, a.g.e., s. 142.

⁶⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 282-290.

⁶⁴⁸ Kırımî, a.g.e., s. 142; Halim Giray, a.g.e., s. 63; Ülküsal, a.g.e., s. 65; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 228.

İslam Giray Han'ın 1648 ve 1653 yılları arasında Lehistan üzerine başarılı seferler düzenlemesine sebep olmuştur. III. İslam Giray Han, Lehistan'a karşı İsveç ile siyasi ilişkiler başlatmış ve 1654 yılında Lehistan ile barış antlaşması imzalamasına rağmen kazakların, Rusya ile yakınlaşmasına engel olamamıştır⁶⁴⁹. III. İslam Giray Han 1654'te vefat edince yerine tekrar IV. Mehmed Giray Han (1654-1666) çıkarılmıştır⁶⁵⁰.

IV. Mehmed Giray Han (1654-1666/ 2 saltanat) : IV. Mehmed Giray Han ikinci defa tahta çıktığında Lehistan Kralı II. Yan Kazimir'e 1654 tarihli bir yarlık göndermiştir. Yarlıkta:

“...Leh Kralı olan kardeşimiz Yan Kazimir kral-ı musalahat-ı iştimal *dâme masalihatu* *ila yavmi'l-mizan* tarafına çok selam gönderip hal hatır sorduktan sonra i'lam ve inha-yı hani budur ki: Merhum kardeşimiz III. İslam Giray Han tarafından Leh tarafına Süleyman ağayı gönderdiği, Lehin Kırım Hanları'ndan ayrılmayıp birlik edeceklerine ve Moskova üzerine asker çekip Hak te'âlâ nasip edip her ne zaman fethi nasip olursa Astrahan ve Kazan ve Terek ve Tura ve her ne kadar Müslüman vilayetleri ve Tatar ve Nogay'lar var ise siz kardeşimiz ve cümle Leh beğleri karışmayıp bizim olacağına ve kadimi peşkeşiniz her sene vakt i zamanıyla Kamanice (Kamanise)'ye gönderip bu taraftan adam varıp getirip asla Kırım tarafına kötülük düşünmeyip kardeşlik ve dostluk edeceğinize siz kardeşimiz ve cümle Leh beğleri ve ruhbanları Süleyman Ağa'nın önünde ahd ü yemin edip; bunun üzerine ahd namenizi yazdırıp Kırım tarafına elçiniz Maryuş İstanislav Yaslovski tayin oldundu da Hakkın emri ile İslam Giray Han vefat etti, lutf-ı Hak ile babamızın tahtı bize nasip oldu da “Sizinle dahi ahd ve yeminimiz budur” diye yeniden ahd ve yemin edip tarafı haniye (hanlık katı) göndermişsiniz. Gelip vasıl olup ve ahd-nameniz manzurumuz olup elçiniz ile lisanen ısmarladığınız cevaplarınızı arz edip, her ne kadar cevabınız oldu ise makbul-ı hümayunum olup bu taraftan dahi altun baysalu ahd-namemiz yazdırılıp gönderilmiştir. Siz ahd ve yemininize sadık olup ömrünüz boyunca Moskova padişahı ile barışmayıp, üzerine asker çekip Hak te'âlâ hazretleri tarafından fethi nasip olursa Moskova zabtında olan Kazan Astrahan ve Terek ve Tura ve o vilayetde her ne kadar Tatar ve Nogay'lar var ise siz kardeşimiz ve Leh beyleri karışmayıp; bizim olup ve bundan başka her nerede bizim düşmanımız olup, sizden asker talep olunursa tereddütsüz asker verip ve size asker lazım olursa bu taraftan asker verilip yani birbirimizin dostuna dost ve düşmanına düşmanlık edip, sizin vilayetinizin tüccarı Kırım'a gelip ve bizim tüccarımız sizin vilayetinize varıp; ortalıkta karşılıklı gelip gitme olup muhabbet ve sevgi üzere oluyoruz. Özi Kazağı ettiklerine pişman olup, Moskova'dan ayrılıp gelip ayağıımıza kapanıp hizmet ve kulluk etmeyi kabul ederlerse, onlara siz kardeşimizden ve beğlerinizden zarar ve ziyan olmayıp ve her sene Kırım hanlarına verile gelen peşkeş ve hediyeniz vakt-i zamanıyla gönderilip; kendi tarafınızdan ve cümle Leh beğleri tarafından ahd ve yemin bozulmadıktan sonra bu ahd- namemizde yazılan cevaplarımızda hilaf olma ihtimali yoktur. Dostluğunuzda ve kardeşliğinizde bulunup dostunuza dost ve düşmanınıza düşman olacağımıza ahd ve yemin ederiz. Bu kişilerimizden de sizin vilayetnize ve serhad (sınır) kal'alarınıza zarar ve ziyan olma ihtimali yoktur...”⁶⁵¹

şeklinde ifadelere yer verilmiştir. IV. Mehmed Giray Han, kendisinden önceki hanların yaptığı gibi tahta çıktığını duyurmak amacıyla Lehistan Kralı'na ve Rus Çarı'na yarlıklar göndermiştir. Leh Krallığı'na gönderdiği yarlıklarda; sevgi, ömür boyunca sürmesi istenilen dostluktan, Kırım Hanlığı ve Leh Krallığı arasındaki tüccarların rahatça gidip gelebileceğinden bahsedilmektedir. Rus Çarlığı'na ise göndermiş olduğu yarlıklarda daha ciddi ve sade bir dil ile Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasında dostluğun ve anlaşmanın

⁶⁴⁹ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 11, 203.

⁶⁵⁰ Ülküsal, a.g.e., s. 65.

⁶⁵¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 494-496.

devam etmesi istenmekle birlikte Kırım Hanlığı'nın çok önem verdiği ve özenle takip ettiği yıllık hazinelerin eksiksiz biçimde kanun-ı kadime uygun şekilde gönderilmesi istenmektedir⁶⁵². Bu sırada Erdel Prensi II. Rakoczi (1648-1660) Osmanlı Devleti'nin içerisindeki durumdan faydalanarak Erdel'i önemli bir siyasi güç haline getirmiştir. II. Rakoczi, Lehistan Kralı olmak istediğinden dolayı, Lehistan'ı istila etmek için harekete geçmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasetine yön veren Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa 1656'da Lehistan'ı düşmanlarına karşı destekleme kararı almıştır ve Batı Avrupa'daki boşluk sebebiyle Lehistan-Kırım askeri ittifakını meydana getirmiştir⁶⁵³. Köprülü Mehmed Paşa 1658'de II. Rakoczi yerine Barçkay Ekoş'u Erdel Prensi olarak atamıştır. 1663'te Osmanlı Devleti sadrazamı Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Uyvar (Erdel) seferine çıkmıştır ve Uyvar kalesi kuşatılmıştır (15 Ağustos)⁶⁵⁴. Kuşatmanın yirmi dördüncü gününde Kırım Hanlığı ve Eflak, Boğdan kuşatmaya destek kuvvetler göndermişlerdir. Avusturya İmparatorluğu'nun göndermiş olduğu karşıt kuvvetlerin Osmanlı Devleti'nin ordusu karşısında zafer elde etme şansları yoktu. Kırım askerleri Viyana'ya kadar gitmiş ve çokça ganimet alıp Kırım'a geri dönmüşlerdir. Uyvar Kalesi muhafızı kendisine gelen yardımcı kuvvetlerin zafer elde edemediğini görünce kuşatmanın otuz sekizinci gününde (13 Eylül 1663) kaleyi teslim etmiştir. Vasvar Barışı ile Osmanlı Devleti'nin idaresi altına giren Uyvar aynı zamanda eyaletin merkezi durumuna getirilmiştir ve *Uyvar Beylerbeyliği* kurulmuştur. Söz konusu durum neticesinde Osmanlı Devleti'nin II. Viyana kuşatması öncesinde Macaristandaki idari teşkilatı şekil almıştır⁶⁵⁵. Köprülü Fazıl Ahmet Paşa, IV. Mehmed Giray Han'ı Uyvar seferine katılmamış olmasından dolayı Kırım tahtından indirmiştir (1664)⁶⁵⁶.

4.3. Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı İlişkileri (1515-1666)

I. Mehmed Giray Han (1514-1523): Mengli Giray Han'ın ölümünün ardından oğlu I. Mehmed Giray Han (1514-1523) Kırım Hanlığı tahtına oturmuştur. Mengli Giray Han döneminde *kalgay* olan Mehmed Giray, han olduktan sonra Moskova Knezliği üzerine akınlar düzenleyerek babasının başlattığı *Jagiellonlar* ile ittifakı devam ettirmiştir. I. Mehmed Giray Han 1521'de kardeşi Sahib Giray'ı Kazan tahtına oturtmuştur. Böylece Rus yanlısı birinin Kazan tahtına oturmasına engel olmasının yanı sıra Moskova Knezliği'nin Kazan Hanlığına vergi vermesini de

⁶⁵² Smirnov, a.g.e., s. 351.

⁶⁵³ Rukiye Özdemir, "55/1 Numaralı Lehistan Ahidname-i Hümayun Defterine Göre XVII-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı-Lehistan İlişkileri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 27, Gaziantep, 2021, s. 286.

⁶⁵⁴ Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın Sadarete geldiği dönemde gerçekleştirilen Uyvar'ın Fethi, yarım asırdan beri karşı karşıya gelmemiş olan Osmanlı Devleti ve Avusturya'nın mücadelesi açısından önemlidir. Seferin önemi ise Avrupa için en müstahkem alanda bulunan Uyvar Kalesi'nin 1663'te gerçekleştirilen fethidir. Bkz: Leyla Aksu Kılıç, "Uyvar'ın Fethi Ve Tımarlı Sipahiler: Bir Sefer Ve Fetih Analizi", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (4), 2022, s. 927.

⁶⁵⁵ Kılıç, "Uyvar'ın Fethi Ve Tımarlı Sipahiler: Bir Sefer Ve Fetih Analizi", s. 942.

⁶⁵⁶ Giray, a.g.e., s. 180; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. III, 1. Kısım, Ankara, 2011, s. 408-409.

sağlamıştır⁶⁵⁷. I. Mehmed Giray Han, Oka Nehri üzerinde Knez Belski ve ordusunu hezimete uğratmıştır ve Moskova önlerine kadar ilerlemiştir. I. Mehmed Giray Han, 1522'de Astrahan'ı zapt ederek Knez Vasili (1505-1533)'yi Kırım ve Kazan Hanlıklarına yıllık vergi (tıyış) vermeye tabi tutmuştur⁶⁵⁸. I. Mehmed Giray Han'ın, Moskova'yı tıyış vermeye mecbur bırakmasının ardından Moskova'nın Kırım Hanlarına vermiş olduğu tıyış gelenek haline gelmiş ve Çar Deli Petro dönemine (1689) kadar devam ettirilmiştir. Söz konusu tıyış genelde değerli kürklerden meydana gelmekte olup, Kırım Hanı'nın kendisine, kalgay ve nureddin sultanlara, Kırım'ın bazı mirzalarına gönderilmiştir⁶⁵⁹. Yarlıklarda tıyış, hazine ve vergiler için özel defterler oluşturulup tıyışın farklı kişilere de gönderildiği görülmektedir. Rusça *vcyhod* olarak bilinen bu yıllık tıyış vergisi ile birlikte Moskova Rusyası'nın, Altın Orda Hanlığı zamanındaki bağlılığı Kırım Hanlığı zamanında da devam ettirilmiştir. Kırım Hanları tıyışların gönderilmesi konusunda çok hassas olup düzenli bir şekilde takipçisi olmuşlardır. Tıyışların gönderilmediği veya aksaklık yaşandığı zaman zarfında Kırım çapulları Moskova sınırlarına saldırmışlardır. 1522'de I. Mehmed Giray Han, Astrahan (Hacı Tarhan)'ı ele geçirmesinin ve Kırım'a bağlamasının ardından Saray yerine, yeni bir payitaht olan Astrahan şehri hızlı bir şekilde ticaret merkezi olmuş ve Kırım Hanlığı için özel bir gelir kaynağını oluşturmuştur. Aynı zamanda I. Mehmed Giray Han, 1522'de Astrahan⁶⁶⁰'ı zapt ederek Kazan Hanlığı ve Astrahan Hanlığını hâkimiyeti altına alması, Moskova Knezliği ve Nogay Mirzalarının Altın Orda toprakları üzerindeki emellerini bir süreliğine ertelemelerini sağlamıştır. Sekiz yıllık hanlık makamında bulunan I. Mehmet Giray Han, 1523' de Astrahan seferinden dönüşü esnasında yanında bulunan kalgay Bahadır Giray ile Nogayların kurduğu pusuda öldürülmüştür. I. Mehmed Giray Han'ın öldürülmesinin ardından oğulları Gazi Giray ve İslam Giray, han seçilse de Saadet Giray, Şirin kabilesi beyi Memiş (Mamaş) Mirza'nın girişimleri ve Osmanlı Devleti'nin müdahalesi neticesinde İstanbul'dan Kırım'a han olarak gönderilmiştir⁶⁶¹. Bu sırada Osmanlı Devleti tahtında Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin 1521 Ocak ayında bastırdığı Canberdi Gazali isyanından sonra Kanuni Sultan Süleyman, yeniden seferlerini batıya döndürmüştür. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en büyük rakibi olacak olan Kutsal Roma-Germen imparatorluğu (Habsburg) kendi problemleriyle uğraşırken Kanuni Sultan Süleyman Habsburgların durumu fırsat bilmiştir⁶⁶².

⁶⁵⁷ Serkan Acar, **Kazan Hanlığı - Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437 – 1552)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 180.

⁶⁵⁸ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, s. 6.

⁶⁵⁹ Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 230-231.

⁶⁶⁰ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 231.

⁶⁶¹ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 231; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 35; Ürekli, a.g.e., s. 27; Hammer, a.g.e., s. 42.

⁶⁶² Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 231; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 35; Ürekli, a.g.e., s. 27; Hammer, a.g.e., s. 42.

Bu sırada I. Mehmed Giray Han'ın ölümünün ardından boy beyleri Gazi Giray'ı tahta çıkarmak isteseler de küçük yaşta olduğundan dolayı I. Mehmed Giray Han'ın, Gazi Giray'dan yaşça daha büyük olan kardeşi I. Saadet Giray'ı (1524-1532) tahta çıkarmışlardır⁶⁶³. I. Saadet Giray Han, devlet işlerini iyi bir biçimde yürütürken kardeşi İslam Giray isyan etmiş ve Kırım tahtını ele geçirmek istemiştir. Osmanlı Devleti ve Şirin kabilesi beyinin desteklediği I. Saadet Giray Han ile Nogay Mirzalarının desteklediği I. Mehmed Giray Han'ın diğer oğlu İslam Giray arasında taht kavgalarının başlamasına neden olmuştur. İstanbul'dan gelen emir ile birlikte Kefe Beyi Bali Bey, Azak Beyi Şahin Bey, I. Saadet Giray Han'a yardıma gitmişlerdir. Azak kalesine yakın bir mevkide gerçekleşen karşılaşmada Kefe Beyi Bali Bey ile birçok Türk hayatını kaybetmiştir. I. Saadet Giray Han, İslam Giray karşısında mücadeleyi kaybederek İstanbul'a sığınmıştır⁶⁶⁴. Netice olarak Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman, İslam Giray'ı han olarak tanımak mecburiyetinde kalmış ancak İslâm Giray tahtta kalamayacağını anladığını İstanbul'a bildirmiştir. Osmanlı Devleti padişahından İstanbul'da rehin olarak tutulmakta olan Sahib Giray'ın Kırım Hanlığı'na han olarak gönderilmesini istemiştir. Sahib Giray, Nogay beyi Bakî Beg'in desteğini alıp Kırım aristokrat beylerinin İslam Giray'a muhalefet etmeleri neticesinde Kırım tahtına geçmiştir. Sahib Giray Han ile birlikte Kırım Hanlığı üzerindeki Osmanlı nüfuzu da iyice etkin olmaya başlamıştır⁶⁶⁵.

I. Sahib Giray (1532-1551) Han⁶⁶⁶, Kırım hanları içerisinde yetenekleriyle tanınmış ve onun döneminde Kırım Hanlığı bölge siyasetine yön verme açısından önemli bir mevki elde etmiştir. Sekiz yıl boyunca İstanbul'da padişahın yakınında yer alması kendisini geliştirmesine fırsat vermiştir. Böylece idarî yetenekleri dışında, İstanbul Türkçesini, edebiyatını, din ilimlerini öğrenmiştir⁶⁶⁷. 1521-1524 tarihleri arasında Kazan Hanlığı yapan I. Sahib Giray, Kırım'da han olduktan sonra Moskova'ya karşı seferlerini artırmış ve onun sayesinde Osmanlı Devleti Ruslardan gelen tehlikeyi fark ederek I. Sahib Giray Han'ı desteklemiştir. 1549'da Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Astrahan'ı ele geçiren I. Sahib Giray Han, Safa Giray'ı yine Kazan Hanlığı'na getirmiştir. I. Sahib Giray Han döneminde Kırım Hanlığı'nın, Kafkaslar'da Çerkesler üzerindeki etkisi artmış, Kıpçak bozkırlarında bulunan Yusuf Mirzâ idaresinde olan *Kıçî-Nogay* kabileleri Kırım Hanı'nın ve Osmanlı padişahının tâbiliğini kabul etmişlerdir⁶⁶⁸. Böylece I. Sahib Giray Han,

⁶⁶³ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 231.

⁶⁶⁴ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 232; Ürekli, a.g.e., s. 30.

⁶⁶⁵ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, s. 7; Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 232.

⁶⁶⁶ Sahib Giray Han, Mengli Giray Han'ın oğludur. Bkz: Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 37; Abdülgaffar Kırımı, a.g.e., s. 127; Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman, Güns Kalesi (Viyana'nın 90 km güneyinde bulunmaktadır) kuşatmasını kaldırdığı ve Graz (Viyana-Venedik yolu üzerindeki Avusturya'nın ikinci büyük şehri) surları önünden geçip atının sırtında Mur Nehri'ni yüzerek geçtiği 1532 yılında Avusturya'ya yapılan seferden döndükten sonra Filibe'de Divan'ı toplayıp Kırım Hanlığı'na Mengli Giray'ın oğlu I. Sahib Giray'ı getirmiştir. Bkz: Hammer-Purgstall, a.g.e., s. 44.

⁶⁶⁷ Kurat, **Türk Kavimleri Ve Devletleri**, s. 233.

⁶⁶⁸ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 8.

kendisinden önceki hanların politikasını devam ettirerek birçok kabileyi getirip Kırım Yarımadası'na iskân ettirmiştir. *Orak, Kasay, Ur-Mehmed (Or-Membet)* ve *Tokuz* kabilelerinin bir kısmını Kırıma bir kısmını batıda *Besarabya (Bucak)*'ya ve Karadeniz'in kuzeyine yerleştirmiştir⁶⁶⁹. Ancak Nogay Kabileleri'nin söz konusu bölgelere yerleştirilmesi, kabilelerin gücünü kaybetmesine neden olmuş ve Rus Kazakları ile onlara katılan Çerkez gruplarına bozkırda geniş harekât alanı açmıştır. I. Sahib Giray Han, Kafkasya ve Karadeniz'in güvenliği için Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti ile münasebetlerini artırırken, Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı üzerindeki etkisi de artmıştır. I. Sahib Giray Han, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1538'deki Boğdan Seferi'ne çağırılmış ve Kırım süvari ordusuyla birlikte Boğdan seferine iştirak etmiştir⁶⁷⁰. I. Sahib Giray Han, Boğdan seferinden döndükten sonra Çerkez Beyi Kanusavuk'un üzerine bir sefer yapmıştır. I. Sahib Giray Han 1539-1540'da oğlu Emin Giray'ı Ruslara karşı sefere göndermiştir. Ancak Emin Giray, I. Sahib Giray'ın yeğeni ve Nogay beylerinin emiri olan Edigü Mirza'nın soyundan gelen Bakî Bey tarafından dönüş yolunda saldırıya uğramıştır. 1541'deki Moskova seferi esnasında I. Sahib Giray Han ve Bakî Bey arasındaki güvensizliğin iyice artması Rus kuvvetlerinin vakit kazanıp toparlanmasına yardımcı olmuştur. Bunun üzerine I. Sahib Giray Kırım Hanlığı'na geri dönüp Bakî Bey'i Bahçesaray'da ani bir baskınla öldürtmüş ve sorunu tamamen ortadan kaldırmıştır. Böylece I. Sahib Giray Han gücünün artmasının yanı sıra 1541'de Kırım Hanlığı'nda kontrolünü sağlamayı başarmıştır⁶⁷¹. Aynı zamanda I. Sahib Giray Han döneminde Kazan ve Astrahan tahtına Giray hanedanından kişiler getirilerek belli bir süre de olsa Kazan ve Astrahan, Kırım hâkimiyetinde kalmıştır⁶⁷². Artan gücünün yanı sıra Osmanlı Devleti'nden Gözleve İskelesi'ni istemesi ve Osmanlı Devlet ricalinden Rüstem Paşa ile girdiği üstünlük mücadelesi, I. Sahib Giray Han'a desteğin azalmasına neden olmuştur⁶⁷³. Aynı zamanda söz konusu dönemde Moskova'nın da yayılcı politikası nedeniyle Kırım-Rus ilişkileri gerilmeye devam etmiştir. 1549'da Kazan Hanı Safa Giray Han vefat edince I. Sahib Giray Han, Osmanlı Devleti padişahından İstanbul'da bulunan ve kendisi için tehdit olabilecek yeğeni Devlet Giray'ın Kazan'a han olarak gönderilmesini rica etmiştir. Bunun üzerine I. Sahib Giray Han Çerkez üzerine sefere çıkmıştır. I. Sahib Giray Han Çerkez seferinde olduğu esnada İstanbul'dan gönderilen Devlet Giray Kırım tahtına oturtulmuş ve Sahib Giray Taman geçidinde yakalanarak oğulları ve torunları ile birlikte öldürülmüştür⁶⁷⁴. XVI. yüzyılın ortalarında Ruslar Azak'a inerek Türkistan ve Azak arasındaki ticari yolları kesmişlerdir.

⁶⁶⁹ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 8; I. Sahib Giray Han, altı nehir (Cem, Cayık, İtil, Kuban, Ten, Özü) etrafına çadırlarda yaşamakta olan göçebe Tatarları ve Nogayları yerleştirmiştir ve kendilerine birer miktar toprak tahsis etmiştir. Elleri kızıl ve mavi renklerden oluşan tamga basılmış mülknameler vermiştir. Bkz: Ülküsal, a.g.e., s. 47.

⁶⁷⁰ Ülküsal, a.g.e., s. 47; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 11. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, Ankara, 2016, s. 425.

⁶⁷¹ Feridun Emecen, "Sâhib Giray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 519.

⁶⁷² Arpacı, *Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)*, s. 12.

⁶⁷³ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi*, s. 7; Smirnov, a.g.e., 265-266; Hammer – Purgstall, s. 46.

⁶⁷⁴ Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 39; Ülküsal, a.g.e., s. 49; Halim Giray, a.g.e., s. 39; Emecen, a. g. m., s. 520.

Bu sırada Astrahan'dan güneye doğru inen hac yolunun da Ruslar tarafından kapatılması Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin toprakları açısından tehdit oluşturmuştur⁶⁷⁵.

I. Devlet Giray Han (1551-1577): I. Devlet Giray Han (1551-1577)⁶⁷⁶ Kazan Hanı sıfatıyla yola çıkmışsa da İstanbul'dan Kırım'a gelerek Bahçesaray'da hanlık tahtına geçmiştir. Devlet Giray (1551-1577) döneminde Rus yayılması giderek tehlikeli hale gelmiştir. Rus Çarı IV. İvan (Müthiş İvan)⁶⁷⁷ (1534-1584), 1552'de Kazan'ı⁶⁷⁸, 1556'da ise Astrahan'ı işgal etmiş ve hedefini Kırım Hanlığı yönüne çevirmiştir⁶⁷⁹. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin Rusları Kafkasya ve Karadeniz'in güvenliği için ciddi bir tehdit olarak görmesini ve Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti ile işbirliğinin artmasını sağlamıştır. I. Devlet Giray Han kendisinden önceki Kırım Hanları gibi Rus düşmanlığına dayalı olarak dış siyasetine yön vermiştir. I. Devlet Giray Han döneminde bozkır coğrafyasında Kırım'ın müdafaası için yaşanan iki olay mevcuttur. İlk olarak I. Devlet Giray Han, Osmanlı Devleti'nin Astrahan'ı Moskova kontrolünden çıkarmak için 1565'de yapmış olduğu sefere iştirak edip ardından geri çekilmiştir. Ardından Rus yayılmacılığı Kuzey Kafkas coğrafyası, Terek Nehri ve Kabartay-Çerkes coğrafyasına kadar ilerlemiştir. Moskova Knezi'nin Litvanyalı bir beyzadeyi hizmetine alıp, etrafına çokça kazak toplayarak Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti sınırlarına akınlara başlaması ve Azak Kalesi'ni tehlikeye düşürmesi Osmanlı Devleti'nin Rus tehlikesine karşı tedbir almaya yönlendirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Padişahı Kırım Hanı Devlet Giray Han'a mühimme hükmü göndermiştir ve Moskovalıların savaş hazırlıklarına karşı uyarmıştır. Ancak IV. İvan, Osmanlı Devleti Padişahı Kanûnî Sultan Süleyman'ı şüphelendirmek amacıyla I. Devlet Giray Han'a elçi ve hediyeler göndermiştir⁶⁸⁰. Osmanlı Devleti tahtına II. Selim'in (1566-1574)⁶⁸¹ geçmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin 1568'de aldığı bir karar neticesinde Ruslara yönelik yapılacak olan Astrahan seferi için İtil⁶⁸²-Ten Nehirleri

⁶⁷⁵ Arpacı, **Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)**, s. 12-13.

⁶⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XI; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 8.

⁶⁷⁷ IV. İvan, küçük yaştan itibaren okuduğu kitapların etkisinde kalarak metropolit Makari'nin telkinleri sonucunda kendisini hükümdar olarak görmesi hastalık boyutuna ulaşmıştır. Kendisini Çar ilan ederek haklarının Tanrıdan geldiğine inanmıştır. IV. İvan'ın Çarlığı'na engel olduğunu düşündüğü boyarları hain olarak görmüş ve öldürmeğe başlamıştır. IV. İvan Rus tarihinin tanınmış en zalim (tiran) hükümdarı olarak ün kazanmıştır. Çar olduktan sonra icraatlarına isyan eden birçok Rus'u ve kendisine karşı çıkan kendi oğlunu dahi öldürmüştür. Bundan dolayı Ruslar ona müthiş anlamına gelen Grozni lakabını vermişlerdir. IV. İvan Zalimliği ile ün yaparak Korkunç İvan olarak bilirse de Rus tarihindeki büyük başarıları bulunmaktadır. Rusya'nın büyümesi ve gelişmesi için önemli ıslahatlar yapmıştır. Bu sebepten ötürü IV. İvan Rus fatihlerinin en büyüğüdür. IV. İvan ölümünün ardından başarıları nedeniyle Rus toplumu tarafından Büyük Çar, Fatih, Kahraman olarak da anılmıştır. Bkz: Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 187-188. Bkz: Ülküsal, a.g.e., s. 50.

⁶⁷⁸ Acar, a.g.e., s. 250.

⁶⁷⁹ Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 168-169; Ülküsal, a.g.e., s. 50-51.

⁶⁸⁰ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 237-238; **3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 /1558-1560**, haz. Nezihi Aykut vd., Yayın Nu: 12, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1993, s. 425.

⁶⁸¹ Feridun Emecen, "Selim II", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 36, İstanbul, 2009, s. 414-418.

⁶⁸² İtil Nehri; Rusça Volga Волга, için bkz: ek 1, harita 2.

arasına bir kanal yapılması ve bu yolla Osmanlı askerlerinin Astrahan ve Kazan'a rahatça ulaşması amaçlanmıştır⁶⁸³. Ancak Perevoloka (kazakların gemileri yüklediği yer)' da Don-Volga projesine bölge, coğrafya, iklim açısından geç bir zamanda (4Ağustos 1569) başlanmıştır⁶⁸⁴. Aynı zamanda Astrahan Seferi için Kırım Hanı I. Devlet Giray Han'dan da destek istenmiştir. 4 Ağustos'ta İstanbul'dan yola çıkan Osmanlı ordusunun kazıya başladığı tarihte hava koşullarının imkân vermemesi ve Kasım Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Astrahan şehrini alamaması sebebiyle kanalın üçte biri kazılarak yarıda bırakılmak zorunda kalınmıştır⁶⁸⁵. İncalcık'a göre I. Devlet Giray Han'ın Astrahan seferinin başarıyla sonuçlanması neticesinde Astrahan ve Kazan'ın Osmanlı egemenliğine girmesi yanında asıl sebep olarak Kırım Hanlığı'nın da bir Osmanlı vilayeti olacağı endişesidir. I. Devlet Giray Han Astrahan zaferini Osmanlı ordusu yardımıyla kendisi için istemiştir. Aynı zamanda bu zaferin gerçekleşmesi neticesindeki hedeflerinden biri de Moskova üzerindeki nüfuzunu daha da artırmaktır⁶⁸⁶. Ancak başarısız sonuçlanan Astrahan seferi neticesinde Ruslar bölgede gücünü sağlamlaştırarak Kırım Hanlığı'nı tehdit etmeye devam etmişlerdir.

I. Devlet Giray Han'ın nam saldığı ikinci durum ise Astrahan ve Kazan Hanlıklarının Rusların eline geçmesi ve söz konusu hanlıkları diplomasi yolu ile alamayacağını anlayınca 1571'de Moskova'ya karşı gerçekleştirdiği büyük taarruzdur. Söz konusu taarruz Astrahan seferiyle bağlantılıdır. I. Devlet Giray Han Astrahan seferinin öncesinde Rus Çar'ı IV. İvan'a elçi üzerine elçi göndererek Kazan ve Astrahan'ın kendisine verilmesini istemiştir. Seferin asıl amacı Moskova'yı ele geçirmektir. Rus Çar'⁶⁸⁷ aynı zamanda Livonya harpleri ile ilgilendiğinden dolayı I. Devlet Giray Han'ın ordusu herhangi bir engelle karşılaşmadan 24 Mayıs 1571'de Moskova'nın yakınına kadar gelmişlerdir. I. Devlet Giray Han'ın askerleri Moskova'nın dört bir yanını çevirip

⁶⁸³ Don-Volga Nehirleri arasına yapılacak olan kanal projesi ilk olarak 1563 yılında Semiz Ali Paşa'nın sadrazamlığı zamanında düşünülmüş, ancak kanalın açılışına II. Selim'in tahta geçtiği yıllarda ve Sokullu Mehmed Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde başlanmıştır. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin güçlü ve komşu devletlerle savaş halinin son bulduğu dönemdir. Avusturya İmparatorluğu, Lehistan ve İran ile barış dönemine girilmiştir. Kanalın açılmasıyla Astrahan ve Kazan'ın ele geçirilip Rusların Karadeniz'e çıkmasının engellenmesi Orta Asya Türklerinin Anadolu'ya ve Hacca sorunsuz şekilde gidebilmesi, herhangi bir tehlike anında Orta Asya'da bulunan Türk-Müslümanların Anadolu Türkleriyle iş birliği yapabilmesi, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne mühimmat nakli sağlanıp, İran'ın en uzak yerlerine sefer yapma imkanı sağlanacaktı. Aynı zamanda Gürcistan, Şirvan ve Karabağ'ın itaatleri sağlanacaktı. Kırım Hanlığı açısından en önemlisi ise kuzeyden ve doğudan gelebilecek tehlikeler ortadan kalkmış olacaktı. Bkz. Gökbilgin, a.g.e., s. 46-4; Fisher, a.g.e., s.71; Talat Giray, **Kırım Türkleri**, s. 155; Akdes Nimet Kurat, **Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı Ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1966, s.109-110.

⁶⁸⁴ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 238; Talat Giray, **Kırım Türkleri**, s. 156; Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 168-170; Kurat, **Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı Ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, s.109-110.

⁶⁸⁵ Talat Giray, **Kırım Türkleri**, s. 156; Ülküsal, a.g.e., s. 52; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 128-129.

⁶⁸⁶ Halil İncalcık, "Osmanlı-Rus Rekabeti'nin Menşei Ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", **Belleten**, 12(46), 1948, s. 377.

⁶⁸⁷ 1547'nin başında Müthiş İvan, Uspenski Katedrali tarafından Çar olarak ilan edilmiştir. Rus tarihinde ilk defa, Moskova büyük Knezi Çar lakabını almıştır ve Çarlık tacını metropolit'in elinden giymiştir. Söz konusu durumun ardından Korkunç İvan (IV. İvan) Moskova Çarı lakabıyla hüküm sürmeye başlamıştır. Rus Çarlığı, 1547'de Korkunç İvan'ın Çar olmasından I. Petro'nun 1721'de Rus İmparatorluğunu kurmasına kadar geçen süreçteki Rus Devletidir. Bkz: Kurat, **Rusya Tarihi**, s. 161, 280.

varoşları⁶⁸⁸ ateşe verdiler. I. Devlet Giray Han 1569'da gerçekleştirilen seferin intikamını almak ve Rus Çarı'nın Tiyiş vergisini özenli ve muntazam yollamasını amaçlamıştır⁶⁸⁹. Kırk günlük bir kuşatmanın ardından Moskova ele geçirilmiştir. I. Devlet Giray, kendisini Çar ilan eden IV. İvan'ın yıllık vergi ödeme koşulunu kabul etmiştir⁶⁹⁰. I. Devlet Giray Han Moskova'da ele geçirdiği esir ve ganimetleri hemen Kırım'a götürmek istediğinden dolayı Moskova'dan ayrılmıştır ve başardığı zafer ile birlikte Kırım'a geri dönmüştür. I. Devlet Giray Han'a söz konusu zaferinden ötürü *taht algan* (*taht zabteden, Moskova'yı alan*) ünvanı verilmiştir. Osmanlı Devleti Padişahı ise kendisine *Kırım'ın emiri tahtımızın sadık dostu* ünvanını vermiştir⁶⁹¹. Ancak I. Devlet Giray Han asıl hedefi olan Kazan ve Astrahan'dan Rusları çıkaramamıştır. Aynı zamanda Nogayların güçlerini kaybetmesi bozkır coğrafyasını Rus Kazakları'na müsait hale getirmiş ve Kırım Tatar Türkleri tarafından sıkıştırılan çok sayıda Çerkes Kazakları Rus Kazakları'na katılmışlardır. Bu tarihlerden önce 1559'da Rus Kazakları ile Çerkesler Azak Kalesini kuşatmışlardı. I. Devlet Giray Han döneminde (1551-1577) Karadeniz sahillerine Rus akınları gerçekleştirilene kadar Kırım Tatar Türkleri Moskovalıları Volga Havzası'ndan çıkartmak için mücadele etmişlerdir⁶⁹². I. Devlet Giray Han 1577'de taun hastalığı nedeniyle 67 yaşında vefat etmiştir. Bahçesaray'da, Han Camiinin kiblesine defnedilmiştir⁶⁹³.

I. Devlet Giray Han'ın ölümünden sonra kalgay makamında bulunan oğlu II. Mehmed Giray (1577-1584) Kırım Hanlığı tahtına geçmiştir. II. Mehmed Giray Han'ın kalgayı Adil Giray, Safevi savaşında öldürülünce, II. Mehmed Giray Han, nureddinlik makamının çıkışında da ifade edildiği üzere kardeşi Alp Giray'ı kalgaylığa oğlu Saadet Giray'ı da nureddinlik makamına getirmiştir⁶⁹⁴. Osmanlı Devleti 1578-1606'da Avusturya ve İran ile uzun süren savaşlar dönemine girmiştir. Aynı tarih aralığında Kırım Hanlığı, Rus Kazaklarının tehdidine maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti, asker gücüne ihtiyacı olduğundan dolayı Kırım Hanlığı, Rus tehdidi karşısında olsa da her yıl Kırım Hanlarının ısrarla sefere katılmasını istemiştir. Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlarına karşı bu tutumu hoşnutsuz olduklarına dair muhalefetlere neden olmuştur. Aynı tarihler aralığında II. Mehmed Giray Han, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanarak isyan etmesinin haricinde Kefe'yi kuşatıp üzerinde hak talebinde bulunarak şehri kuşatmıştır. Ancak II.

⁶⁸⁸ Hakan Yücel, "Varoş'un Üç Hali: "İç Varoş", "Parçalanmış Varoş" ve "Bütünleşik Varoş", **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, 1, 2016, s. 56.

⁶⁸⁹ Fisher, a.g.e., s. 71; Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 239-240.

⁶⁹⁰ Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 41.

⁶⁹¹ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 240; Fisher, a.g.e., s. 72; Emine Erdoğan Özünlü, "Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 27, 2010, s. 494.

⁶⁹² İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 8.

⁶⁹³ Kurat, **Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 244.

⁶⁹⁴ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 38; Kırımlı, a.g.e., s. 54-55; Hammer, a.g.e., s. 58; Smirnov, a.g.e., s. 275; Seyyid Mehmed Rızâ, s. 134; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 43; Ülküsal, a.g.e., s. 53; Ahmed Cevdat Paşa, a.g.e., s. 29.

İslam Giray, han olarak İstanbul'dan Kırım Hanlığı'na gönderilmiştir. Kırım'da hanlık tahtına oturan II. İslam Giray Han (1584-1588) 1584'te II. Mehmed Giray Han'ı katlettirmiştir⁶⁹⁵. II. İslam Giray Han'ın hanlığı döneminde Kırım'da iç karışıklıklar meydana gelmiş, II. Mehmed Giray'ın oğlu Saadet Giray, babasının intikamını almak için büyük bir kuvvet toplamış ve isyan ederek Bahçesaray'a saldırmıştır. II. İslam Giray Han, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Kefe'de bulunan Osmanlı askerlerinin yardımıyla Saadet Giray'ı bozguna uğratmıştır. Saadet Giray yeniden Bahçesaray'a saldırmıştır ancak Alp Giray tarafından engellenmiştir. Başarı elde edemeyen Saadet Giray, Nogay kabilelerinin yanına kaçmıştır ve orada ölmüştür⁶⁹⁶. II. İslam Giray'ın hanlığı dönemine kadar Kırım'da hutbeler sadece Kırım Hanları adına okunmuştur. Ancak II. İslam Giray Han döneminde ilk defa hutbede Osmanlı Devleti padişahının da ismi okunmaya başlanmıştır ve söz konusu gelenek Kırım Hanlığı yıkılana kadar devam ettirilmiştir. Ancak Kırım Hanlığı'nda paralar daima Kırım Hanları adına basılmıştır⁶⁹⁷. Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'nı sürekli açtığı savaşlara destek vermesini istemesi ve hanlığa müdahalesi gün geçtikçe artmıştır. Söz konusu durumdan dolayı Kırım Hanlığı'nı zor durumda bırakmıştır. II. İslam Giray Han 1588'de Bucak'ta yer alan Akkerman yanında vefat etmiştir ve Akkerman Kalesi yanındaki câmiin bahçesine gömülmüştür⁶⁹⁸.

II. Gazi Giray Han (1588-1596 ilk saltanat, 1596-1607 ikinci saltanat): II. İslam Giray Han vefat ettikten sonra Kırım tahtına II. Gazi Giray (1588-1596 ilk saltanat, 1596-1607 ikinci saltanat) getirilmiştir. II. Gazi Giray Han'a savaşlarda göstermiş olduğu başarılarından ötürü Bora (kuzey rüzgârı)⁶⁹⁹ ismi verilmiştir. Söz konusu dönemde Kırım'da bulunan beyler Gazi Giray'ın hanlığını kabul etmiştir ancak Rus Çarı kendi istediği Murad Giray'ı desteklemiştir. Bunun üzerine II. Gazi Giray Han, Rusya'yı baş düşman ilan etmiştir. Yarlıklarda, II. Gazi Giray Han'ın Rus Çarlığından Boris'e gönderdiği 1590 tarihli yarlıkta Cihan Şah Mirza Moskova'ya vardığında Cihan Şah Mirza'nın güvenilir adamlarında Pir Ali, II. Gazi Giray Han'ın hassa kullarından olan Ahmed Ağa'dan rehin alıp Moskova'ya gitmiş. Söz konusu rehinin parasının Ahmed Ağa'ya gönderilmediği belirtilmektedir ve Boris'ten gönderilmemiş olan rehin parası istenmektedir. Rehlin parasının hazineye mi kaldığı yoksa Cihan Şah Mirza'nın mı aldığı sorgulanıp istenmektedir⁷⁰⁰.

⁶⁹⁵ İnalçık, **Kırım Hanlığı**, s. 451; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 451; Smirnov, a.g.e., s. 276.

⁶⁹⁶ Ülküsal, a.g.e., s. 54; Smirnov, a.g.e., s. 277.

⁶⁹⁷ Ülküsal, a.g.e., s. 54; Ahmed Cevdat Paşa, a.g.e., s. 31; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 10.

⁶⁹⁸ Ülküsal, a.g.e., s. 54.

⁶⁹⁹ Fisher, a.g.e., s. 73; Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 139; Kırımî, a. g.e., s. 132; Bora; Gülbün-ü Hânân'da kana kana içip mest olmuş deve olarak ifade edilmektedir. Bkz: Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 46; Bir Osmanlı tarihçisi II. Gazi Giray Han'ı mükemmel hükümdar olarak ifade etmiştir. Ancak Kırım hayatı ve cemiyeti hiçbir zaman önceki gibi olmamıştır. Kırım'ın Altın Orda ve bozkır sahasındaki emellerinin yok olması neticesinde gayretlerinin en önemli amacı ortadan kalkmıştır. Bundan sonra Kırım Hanlığı tamamen Osmanlı Devleti kontrolüne girmiş ve Osmanlı meselelerinde önemli yer edinmiştir. Bkz: Fisher, a.g.e., s. 73; Aynı zamanda II. Gazi Giray Han diğer hanlardan farklı olarak yarlıklarında Aba'al- Fath al-Gazi ünvanını kullanmıştır. Bkz: İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 196-197.

⁷⁰⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 8.

Kırım Hanlığı 1591 ve 1593'te kuvvetli bir ordu ile Ruslara karşı akınlar düzenlemiştir. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti zor bir sürece girmiştir. Osmanlı Devleti'nin parlak dönemi geçmiş, Kanunî Sultan Süleyman'ın son yıllarından itibaren gerileme sürecine geçilmeye başlanmıştır ve III. Murad zamanında da oldukça belirginleşmiştir. Osmanlı Devleti 1593-1606'da gerçekleştirdiği Avusturya-Macaristan savaşları yorucu olduğundan ötürü Osmanlı Devleti'nin, Kırım askerlerine ihtiyacı artmıştır. Osmanlı Devleti padişahı III. Mehmed 1596'da Avusturya üzerine sefere çıkmıştır. Osmanlı Devleti tarihinin zaferle sonuçlanan son büyük savaşına bizzat katılamayan II. Gazi Giray Han azledilerek yerine kalgayı olan Fetih Giray Sultan, han tayin edilmiştir. Ancak Fetih Giray'ın Kırım Hanlığını kabul etmemesi üzerine kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti hanlık beratını tekrar II. Gazi Giray'a taktim ederek II. Gazi Giray Han'ı Kırım'da kurulan meclis kararıyla birlikte tekrar hanlık makamına getirmiştir⁷⁰¹. Bunun üzerine II. Gazi Giray Han Kırım kuvvetleriyle birlikte sürekli olarak Osmanlı seferlerine katılmaya başlamıştır. Hatta 1602 de Anadolu'da başlayan *Celali* İsyanlarını bastırılmak için Osmanlı Devleti yardım istemiştir II. Gazi Giray Han'dan yardım istemiştir. II. Gazi Giray Han baş düşmanı ilan ettiği Moskova'ya karşı, Lehistan-Litvanya ile anlaşma yoluna gitmiş, İsveç ile ittifaka benzer bir anlaşma yapılmıştır⁷⁰². II. Gazi Giray Han döneminde Dnepr (Özü) civarında kuzeyden gelen bir tehlike olarak Rus asıllı kazaklar artmaya başlamışlar ve *şayka* (tekne)⁷⁰³ ile Karadeniz'e inerek sahilleri yağmalamaya başlamışlardır. Orta Dneper Lehistan-Litvanya eline geçince Dneper'de bulunan kazaklar, Lehistan tarafından desteklediklerinden dolayı Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur ve Osmanlı Devleti Padişahları, sürekli olarak bu durumu Leh Kralları'na şikâyet ederek kazakların kontrol altına alınmasını istemişlerdir. Kuzeyden gelen söz konusu kazaklar ilerleyen zamanlarda *Berebaş ve Potkalı* isimleri ile ifade edilmişlerdir. Berebaş ve Potkalı Kazakları'nın Kırım Hanlığı ile yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu zamanlarda Kırım Tatarları ile Berebaş ve Potkalı Kazakları, Lehistan sınırlarında yağmalama yapmışlardır⁷⁰⁴. II. Gazi Giray Han döneminde Rusya'da iç karışıklıklar (1603-1613) meydana gelmiştir. Rusya'nın içerisinde bulunduğu durumdan rahatça faydalanabilecek pozisyona gelen Kırım Hanlığı nadiren Rusya'yı yağmalamışlardır. Kırım Hanların Rus Çarlığı'na karşı bu tutumunun sebebi Kırım Hanları'nın Rusya'ya karşı uygulamış oldukları bir devlet politikası değil Rus Çarlarından veya topraklarından olabildiğince gelir elde etmektir. Söz konusu gelir ya çapullarla ele geçirilen ganimet (esir, davar) ya da tıyış (vergi) yoluyla elde edilmeye çalışılmıştır. Kırım Hanları'nın Rus Çarlığı'na karşı planlı bir politikası olmamıştır. Kırım Hanları, Moskova Knezleri ve Rus Çarlarından hediye veya tıyış adı altında gelir elde etmeye çalışmışlardır. Kırım Hanları, Altın Orda Hanlığı'nın bakiyesi olduğundan dolayı Altın Orda Hanlığı'na ödenmesi mecbur olan verginin Kırım Hanlığı'na da

⁷⁰¹ Giray, a.g.e., s. 166.

⁷⁰² Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 245-246; İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 10; Halil İnalçık, "Gazi Giray II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul, 1996, s. 451.

⁷⁰³ Vur kaç savaşçı teknesi, iptidai hücumbot. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 945.

⁷⁰⁴ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, s. 248.

ödenmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Aynı zamanda II. Gazi Giray Han döneminde Osmanlı Devleti'nin etkisi de her alanda artarak kendisini göstermiştir ve 1607'de II. Gazi Giray Han vefat etmiştir⁷⁰⁵.

Toktamış Giray Han (1607-1608): II. Gazi Giray Han vefat ettikten sonra kısa bir süreliğine oğlu Toktamış (1607-1608) Kırım Hanlığı tahtına geçmiştir. Toktamış Han'ı Kırım Hanlığı'nda istemeyen Osmanlı Devleti, hanlık beratını I. Selamet Giray (1608-1610)'a vermiştir⁷⁰⁶. I. Selamet Giray Han kalgaylığa kardeşi Mehmed Giray'ı nureddinliğe ise Şahin Giray'ı getirilmiştir⁷⁰⁷. Yarlıklarda Toktamış Han ve I. Selamet Giray Han'ın hanlık dönemine ait yarlıkların içerisinde başlangıç kısmındaki bademi şekilde olan yüzük mühür içerisinde ve belgenin elkap kısmında kendilerinin sultan olduğu belirtilmiştir⁷⁰⁸.

I. Selamet Giray Han (1608-1610): I. Selamet Giray Han olduktan sonra iki yıl boyunca Ruslarla ve Lehlilerle savaşmıştır. Kalgaylığa getirmiş olduğu kardeşi Mehmed Giray, Kırım Hanına karşı tavırlar almaya başlamıştır. Neticesinde Mehmed Giray kardeşi Şahin Giray ile anlaşarak Kırım Hanına karşı isyan etmişlerdir⁷⁰⁹. Kırım Hanlığını elde etmeye çalıştıkları öğrenilen Mehmed Giray, Şahin Giray ile öldürülmekten korkarak kaçmışlardır. Böylece Mehmed Giray'ın yerine Canibek Giray kalgay olmuştur. I. Selamet Giray Han'ın hanlığı iki yıl sürmüştür ve 52 yaşında vefat etmiştir⁷¹⁰.

Canibek Giray Han (1610-1623, 1624, 1627-1635): Osmanlılardan aldığı destekle 1610-1635 yılları arasında üç kez han seçilen Canibek Giray (1610-1623, 1624, 1627-1635), Osmanlı Devleti'ne uygun bir siyaset takip etmiştir. Canibek Giray Han'a isyan eden Mehmed Giray ve Şahin Giray, Nogaylar ve Rus Kazakları ile iş birliği yaparak hanlığı ele geçirdikleri gibi, Osmanlı Devleti'nin düşmanı Şah Abbas ile de dostluk kurmuşlardır. 1610'da Osmanlıların atadığı hanı ve Osmanlı kuvvetlerini mağlup ederek Kefe'yi ele geçirmişlerdir. Söz konusu kargaşalık içinde kuzeyde güçlenen Rus kazakları, Kırım ve Osmanlı topraklarına seferler düzenleyerek 1612'de Ahyolı'ya saldırmışlar, 1614'de Sinop'u yakmışlardır. Osmanlı Devleti'nin yeni sadrazamının III. Mehmed Giray yanlısı olması neticesinde Kırım Hanlığı tahtından Canibek Giray Han'ı azlettirip, III. Mehmed Giray'ın (1623-1627) Han olarak atanmasını sağlamıştır⁷¹¹.

⁷⁰⁵ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 10.

⁷⁰⁶ Sonay Ünal, "Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 20 (79), 2023, s. 625; Kırımî, a.g.e., s. 135; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 53; Kırımî'de I. Selamet Giray'ın hanlık süresinin üç yıl olduğu yazmaktadır. Bkz: Kırımî, a.g.e., s. 135.

⁷⁰⁷ Hammer-Purgstall, a.g.e., s. 73; Başer ve Gurulkan, a. g. m., s. 418.

⁷⁰⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 18, 19.

⁷⁰⁹ Ülküsal, a.g.e., s. 58; Smirnov, a.g.e., s. 295; Gülbün-ü Hânân, a. g.e., s. 53.

⁷¹⁰ Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 54; Giray, a.g.e., s. 170.

⁷¹¹ Ülküsal, a.g.e., s. 60; Ahmet Türk, *Turmoil In The Crimean Khanate (1623-1628)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, s. 226-228.

III. Mehmed Giray Han (1623-1627): III. Mehmed Giray⁷¹² Han, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e 1624 tarihli bir yarlıkta "...Siz ulug padişah, han, hem ulug bey Mihayla Fyodoroviç..." şeklinde hitap etmiştir. III. Mehmed Giray Han göndermiş olduğu yarlıkta Rus Çarı'nın kendisi ve geçmiş atalarının hatırı için Rus Çarı'nın sipahisi Yakov Daşkov ve dyakı⁷¹³ Vasilay Volkav'ın huzurunda uzaktan uzağa dostluğu devam ettirmek için Kuran üzerine ant içip altın baysalı ahd-name-i hümayun⁷¹⁴ vermiştir. III. Mehmed Giray Han, göndermiş olduğu ahd name-i hümayunda oğullarımızın oğullarına dek dost ve kardeşiz, her nerede olursa dostunuza dost düşmanınıza düşmanınız, bütün düşmanlarımızı karşısında bir olalım ifadelerine yer verilmiştir⁷¹⁵. III. Mehmed Giray Han'ın Rus Çarı'na göndermiş olduğu yarlıkta yer alan yeminleşme metninde yer alan maddeler:

- "...Kırım'daki han, kalgay, nureddin sultan ve başka sultanlar, oğlanlar, karaçiler, beyler, mirzalar, yakın ve uzak kişiler, bütün Kırım askerleri, Devey Bey oğullarından ve Sultanoğlu'nun ilinden bütün Nogay kişilerinin Rus Çarı Mihail Fedoroviç'in kalelerini ve şehirlerini çarpmaması,
 - Rus Çarlığı'nın voyvodaları ve askerleri Çarlıktan habersiz Kırım Hanlığı topraklarını yağmalayıp Çarlığa geri dönmeleri neticesinde o kişilerin Çarlık tarafından öldürülmesi gerektiği ve alınan malların ve esirlerin fidyesiz Kırım Hanlığına teslim edilmesi gerektiği,
 - Rus Çarlığı'ndan gelen elçiler, sipahiler, çapkunlar, tüccarlar Kırım Hanlığından serbestçe geçmesine izin verilmesi,
 - Kırım Hanlığı'nda bulunan kişiler tarafından Rus Çarlığı'na ait kişilerin tutulması ve ellerindeki malların alınması neticesinde, Kırımlı olan o kişilerin Kırım Hanlığı tarafından öldürülmesi ve alınan malların fidyesiz Rus Çarlığına iade edilmesi,
 - Kırım Hanlığı'ndan Rus Çarlığı'na gidecek olan elçi, sipahî, ve çapkunların korkusuzca gidebilmesi aynı şekilde Rus Çarlığı'ndan Kırım Hanlığı'na gelecek olanların korkusuz şekilde gelebilmesi
 - Karşılıklı gidip gelen elçi, sipahi ve çapkunlara gösterilen hürmetsizlik
- Tüm Kırım Hanlığında bulunan kişilerin hepsi için yemin edilmiştir, üzerinde durulması gereken konular şart-namede belirtilmiştir ve şart-name hattına altın baysalı mühür basılmıştır..."⁷¹⁶

Rus kazakları, 1625'de İstanbul Boğazındaki Yeniköy'ü yağmalamışlardır⁷¹⁷. III. Mehmed Giray Han'ın tahta çıkmasında etkili olan Osmanlı Devleti sadrazamı Hüseyin Paşa görevinden alınmasıyla III. Mehmed Giray Han'da görevinden alınmıştır. Kırım tahtına tekrar Canıbek Giray,

⁷¹² Çoban Giraylar, XVI. yüzyılın sonunda Girayların bir kolu olarak meydana gelmiştir. III. Mehmed Giray ve Şahin Giray Kırım'a geldiklerinde bütün Giraylar katliama uğramaktan korktuklarından dolayı İstanbul'a kaçmışlardır. O esnada nureddinlik makamına getirilecek kimse bulunamadığından dolayı Fetih Giray'ın oğlu olduğu iddia edilen çobana Devlet Giray ismi verilerek nureddinlik makamına getirilmiştir. Devlet Giray'ın oğulları Feth Giray ve Âdil Giray isimlerini almıştır. Söz konusu durum sebebiyle Giray hanedanlığı içerisinde Çoban Giraylar ortaya çıkmıştır. Çoban Giray kolundan hanlık makamına sadece Âdil Giray (1665-1670) getirilmiştir. Kırım Hanlığında bulunan asıl Giraylar, Çoban Girayları asla Giraylardan saymamışlardır ve önemli görevlere gelmelerine engel olmuşlardır. Bkz: İnalçık, "Giray", s. 78; Hakan Kırımlı, "Kırım Hanlığı Tarihinde "Çoban Giraylar" Meselesi, **Belleten**, 84(299), 2020, s. 245.

⁷¹³ Çarlık Rusyası idarî teşkilatında yüksek memur, bürokrat; saray teşkilatındaki birimlerin başlarına verilen ünvan. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 319.

⁷¹⁴ Hükümdarlık tarafından imzalanan, mühürlenmiş yeminleşme yarlığı. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 37.

⁷¹⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 20, 21.

⁷¹⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 21-24.

⁷¹⁷ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 11.

han olarak getirilmiştir. Ancak III. Mehmed Giray Kırım tahtından vazgeçmemiş ve Canıbek Giray Han ve Osmanlı askerlerine karşı silahla karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti III. Mehmed Giray'a yeni bir berat ve hediyeler göndererek tahtında kalmasına izin vermiştir ve anlaşmazlık ortadan kalkmıştır. İlerleyen süreçte III. Mehmed Giray Han, Osmanlı Devleti'nin gönderdiği fermanı dinlemeyip Don Kazakları ile anlaşmıştır ve Osmanlı Devleti padişahına karşı çıkmıştır. Ancak III. Mehmed Giray Han mağlup olarak tek kurşunla öldürülmüştür. 45 yaşında vefat eden III. Mehmed Giray Han Bahçesaray'da defnedilmiştir⁷¹⁸. III. Mehmed Giray Han'ın ölümünün ardından Canıbek Giray (1627-1635) üçüncü defa yeniden Kırım tahtına han olarak geçmiştir. 1627'de Kırım tahtına oturan Canıbek Giray Han ve nureddini Devlet Giray Sultan tarafından 1628'de Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e iki yarlık gönderilmiştir. Yarlıkta Allah'ın rahmeti ve inayeti ile Osmanlı Devleti padişahı'nın kendisini Kırım'a han olarak gönderdiğini ifade etmiştir. Ardından Canıbek Giray Han, Osmanlı donanması ile Kefe'ye ulaşmıştır. Mehmed Giray ve Şahin Giray, Özü Kazakları'nın yardımıyla Kefe'yi muhasara altına almışlardır. Ancak Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın yeterli gücü olmadığından dolayı kaçıp gittikleri ifade edilmiştir. Mehmed Giray'ın nereye gittiğinin bilinmediği, Şahin Giray'ın ise Özü Kazakları ile birlikte gittiği ifade edilmiştir. O gün Kırım askerleri Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın ardından gidip çok sayıda kazak öldürüp Canıbek Giray Han'ın tahtgahı olan Bahçesary'a, nureddin Devlet Giray Sultan'ın ise kalgay Saray'a döndükleri belirtilmiştir. Yarlıkların devamında ise geçmişte kendilerine gönderilmiş olan hediyeler hatırlatılmıştır. Canıbek Giray Han ve Devlet Giray Sultan yarlıklarında Özü ve Ten Kazakları'nın zapt edilmesi, Şahin Giray'ın ise yakalanıp kendilerine teslim edilmesi istenmiştir. Yarlıkların son kısımlarında kazakların zapt edilmemesi halinde Rus Çarı'nın memleketine girerek her yeri yakıp yıkip, ateşe vermekle tehdit etmişlerdir⁷¹⁹. Gönderilen yarlıklardan bir yıl sonra Canıbek Giray Han, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e 1629 tarihli iki yarlık daha göndermiştir. Canıbek Giray Han, Aralık-Ocak tarihleri arasında göndermiş olduğu yarlıkta hazine konusuna değinilmekte ve iki tarafın yemini üzerine sorun çıkarmadan hazineyi Noyabır (Kasım) ayında Valyuka Hisarına yani almaşuv yerine (değiş tokuş) getirilmesi istenmiştir. Söz konusu yarlıkta Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın, Özü Kazakları ile birlikte Or ağız denilen hisara gelen, ancak kaçmak mecburiyetinde kalan Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın verdikleri zararlardan bahsedilmektedir. Yarlık sonunda yine kanun-ı kadim olan hazine hatırlatılıp hazinenin Mart ayında alınacağı kararlaştırılmıştır. Hazinenin Mehmed Giray ve Şahin Giray zamanında gönderilen hazineden daha fazla gönderilmesi istenmektedir. Canıbek Giray Han'ın 1629 yılının Temmuz-Ağustos aylarında göndermiş olduğu yarlıkta Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın eşkıyalık yapıp, Ten kazaklarının şaykalar ile Karasu Bazar şehrini ve Menkup Hisarını yağmalayıp kaçtıkları ifade edilmiştir. Hatta Rus Çarı'nın himayesi altındaki Nogaylar karadan ve Çikinçeke Nehri'nden geçip Kırım Hanlığı'na gelmişlerdir. Yarlıkta Mehmed Giray'ın şunkar⁷²⁰ kılındığı yani kaybolup, yok olduğu

⁷¹⁸ Ülküsal, a.g.e., s. 60-61; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., s. 56.

⁷¹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 26-34.

⁷²⁰ Zernov, 2017 b, s. 956.

belirtilmiştir. Şahin Giray ise Özi Kazaklarını kılıçtan geçirmiştir ve hepsini esir etmiştir. Mehmed Giray'ın bu esnada öldüğü Şahin Giray'ın ise kaçıp bilinmeyen bir yere gittiği belirtilmektedir. Canıbek Giray Han, yarlıkta Rus Çarı'nın Ten Kazağı'nı zapt etmesini ve hazinenin zamanında gönderilmesini istemektedir. Canıbek Giray Han yarlığın sonunda "... uzaktan uzağa dost kardeş olduğumuzu bilesiniz ve önceki adet i kadim üzere durasınız. Rus Çarlığı ile Yurt için barıştığımızı bilesiniz şartlarımız mal için değil yurt içindir. Padişahlarda asla mal için barış olmaz ..."⁷²¹ ifadesine yer verilmiştir. Canıbek Giray Han, 1630'da farklı aylarda Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e üç yarlık, Devlet Giray Sultan ise bir yarlık göndermiştir. Canıbek Giray Han, Kırım Hanlığı'nın Litvanya'ya asla yardım etmediğini ve her iki tarafında dostluk zamanında dostlarına dost düşmanlarına düşman olacakları vurgulanmıştır. Rus Çarlığından Kırım Hanlığı'na gelen elçi, çapkun ve sevdeger⁷²²lerin asla yağmalanmayacağı, esir alınan kişilerin ise fidyesiz olarak Rus Çarlığı'na teslim edileceği ifade edilmiştir. Rus Çarlığı'nın Kırım Hanlığı'na göndermiş olduğu iki yıllık hazinede eksiklikler olmasına rağmen aldırıldığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Rus Çarı'nın:

"...normalde iki uluğ hazineyi tek seferde göndermenin adet-i kadime uymadığı halde siz kardeşimizin hatırı için gönderdik. Bundan önce asla bu şekilde gönderilmemiştir. Kırım'da Han olduğunuzu duyduk ve söz ve yeminimizi düşünerek size önceki Hanlara gönderdiğimizden daha fazla bir şeyler gönderdik..."⁷²³.

ifadesine yer verilmiştir. Rus Çarlığı göndermiş olduğu mektupta Ten Kazaklarına ve udamanlarına (Ten Kazakları'nın başı) sipahi Afantay Bulahin'i gönderip sayka⁷²⁴lar gönderip ölüm ile korkutulmuş olduklarını ve Kırım ülkesine bir daha varmamaları gerektiği konusunda tenbih edildiklerini belirtmiştir⁷²⁵.

Rus Çarlığı'nın elçilerinin Kırım hanlığına gelip Osmanlı padişahlarına gitmediği belirtilerek 1624-1625'de Sultan Murad Han zamanında da Rus elçisi gönderildiği, Ten kazaklarının denizde gemisi olduğunu Osmanlı Devleti'nin kale, köy ve kentlerini yağmaladıkları belirtilip, Osmanlı Devleti'nin topraklarına zarar veren Rus Çarlığı kontrolünde olan kazaklardan bazıları tutulup İstanbul'a götürüldüğü ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti padişahı söz konusu durumu Kırım Hanlığı'na sormuştur. Canıbek Giray Han, Rus Çarlığı'nın elçisinin Kırım Hanlığı sayesinde Osmanlı Devleti'nin elinden kurtulduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Canıbek Giray Han, Ten Kazakları'nın ve HacıTarhan⁷²⁶ kişilerinin zapt edilmesi konusunda Rus Çarlığı'nı uyarmıştır. Kazak konusu dışında her yıl gönderilmekte olan hazinenin ve tiyışlerin zamanında ve eksiksiz olarak gönderilmesi ve Mehmed Giray Han zamanında olan saygısızlıkların olmaması konusunda

⁷²¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 34-47.

⁷²² Tüccar, bkz: Zernov, 2017 b, s. 894.

⁷²³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 54.

⁷²⁴ Vur-kaç savaşçı teknesi, iptidai hücumbot. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 945.

⁷²⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 54.

⁷²⁶ Zernov, 2017 b, s. 403.

Rus Çarlığı'nı uyarmıştır⁷²⁷. Kırım Hanı, Nisan-Mayıs 1630'da Rus Çarlığı'na göndermiş olduğu yarlıkta "...ömür boyunca bizimle dost olmak istiyorsanız Osmanlı Devleti Padişahı'na uluğ elçinizi göndermeyesiniz, asla yalan sözler yazmayasınız. Yalan söz bizde ve Müslümanlarda olmaz padişahlığa da yakışmaz ..."728 ifadelerine yer vermiştir. Polskay Kral⁷²⁹ ile Özi Kazağı arasında düşmanlık meydana geldiğinden dolayı Canıbek Giray Han'ın eline fırsat geçmiştir. Canıbek Giray Han kuvvetli bir Tatar ordusuyla Polskay Kral'ın memleketine doğru yola çıkmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Padişahı IV. Murad (1623-1640) çok sayıda Osmanlı askeri ve kadirgasıyla birlikte Cankirman denilen yere gelmişlerdir. Ancak söz konusu durum üzerine Polskay Kral, IV. Murad'a ve Canıbek Giray Han'a ayrı ayrı elçiler göndererek Özi Kazağı'nı Özi'den çıkaracağını belirterek barış yoluna gitmiştir. Canıbek Giray Han, Rus Çarlığı'na göndermiş olduğu yarlıkta; Osmanlı Devleti Padişahı, Polskay Kral'ın söz ve yeminine inanıp Kırım Hanlığı'na hat yazmıştır. IV. Murad'ın yazmış olduğu hat ta "... bu yıl Polskay Kral vilayetine varmayasınız. Özi Kazağı Özi'den çıkacak, eğer çıkmazsa çok sayıda asker ile Özi üzerine gidilir ..."730 dediğinden dolayı Cankirman'dan Kırım'a dönüldüğü ve uluğ çapkun'un Or'dan Rus Çarlığı'na gönderildiği ifade edilmiştir. Canıbek Giray Han, Rus Çarlığı'na göndermiş olduğu yarlıkta iki yurt arasında söz ve yeminin üç şekilde bozulacağını ifade etmiştir. Söz konusu şartlar; Uluğ hazinenin gönderilmediği ve Ten Kazakları'nın zapt edilmediği durumlar; Şirin Beyi'ne tiyışleri gelmediği ifade edilmiştir. İkinci şart Kırım Hanlığı'nın düşmanı olan Azamet Mirza ve Ali Mirza ile Rus Çarlığı'nın dost olması, üçüncü şart ise Osmanlı Devleti Padişahı'na Rus elçisi gönderilmeye başlandığı ifade edilmiştir⁷³¹. Yarlıkta söz konusu durumlar hakkında tedbir alınması istenmektedir. Canıbek Giray Han, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1631 tarihli yarlıkta Polskay Kral'dan Kırım Hanlığı'na hat geldiğini ve Kırım Hanlığı ile barışmak istediği ifade edilmektedir. Ancak Kırım Hanı, Rus Çarlığı ile arasında bulunan dostane ilişkilerden dolayı Polskay Kral ile barışmadığını belirtmektedir. Hatta Polskay Kral ile de bugünden itibaren düşman olduklarını ifade etmiştir. Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı için yapmış olduğu tüm fedakârlıklar karşısında her yıl gelen hazine ve tiyışlerin nukrat⁷³² akçanın ve böleklerin Kırım Hanlığı tarafından hazırlanan defter mucebince, Rus Çarlığı tarafından eksiksiz olarak gönderilmesi istenmektedir. Tüm bunlar haricinde Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı'ndan Valuka⁷³³ya birisi dişi birisi erkek olmak üzere iki adet *samsun sabak*⁷³⁴lardan ve Canıbek Giray Han'a layık *inci* gönderilmesi istenmektedir. Canıbek Giray Han, Rus Çarı'na gönderdiği 1632 tarihli yarlıkta Litvanya Kralı'nın kendisinden korktuğundan dolayı

⁷²⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 58.

⁷²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 51-62.

⁷²⁹ Polonya Kralı, bkz: Zernov, 2017 b, s. 840.

⁷³⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 66-67.

⁷³¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 74.

⁷³² Eritilmiş altın veya gümüş para, sikke. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 782.

⁷³³ Yer adı, Nogay Tatarlarının akınlarına karşı 1593'te yapılmış kalenin adı. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 1083. Aynı zamanda almaşuv (değiş tokuş) yeri.

⁷³⁴ Savaşlarda kullanılan köpek. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 874.

Rus Çarlığı'nı yağmalayamadıklarını ifade etmektedir. Fakat Canıbek Giray Han, Rus Çarlığı'nın, 1614 yılından beri Kırım Hanlığı'ndan gizli bir şekilde Osmanlı Devleti'ne elçi gönderilmesinden iki yurt arasındaki dostluğun zedelenmesine neden olduğunu vurgulamaktadır. Canıbek Giray Han, Kızılbaş seferinden⁷³⁵ sağ salim Kırım tahtına döndükten sonra Osmanlı Devleti'ne Rus elçisi gönderilmesi konusunda “...bir daha ayıp işler yapmayasınız diyip bildirdik. Siz uluğ kardeşimize Osmanlı Padişahından asla kötülük gelmez ve iyilik gelme ihtimali de yoktur. Hatta siz kardeşimiz de olsanız o ulug padişah hazretlerine asla hizmet kılamazsınız. Bizim üzerimizden aşağı elçi göndermenizle aynı şey değildir ...”⁷³⁶ şeklinde ikazda bulunmuştur. Canıbek Giray Han, Rus Çarlığı'na gönderdiği 1634 tarihli yarlıkta 1632-1633 yıllarında Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki ilişkilerin bozulduğu ve Kırım Hanlığı'nın, Rus Çarlığı'na ait çit⁷³⁷ kirmanlarına⁷³⁸ Kırım asker ve mirzalarının gönderildiğini ve çok sayıda esir alıp Kırım'a getirdiklerini ifade etmiştir. Rus Çarı 1633'de sipahi Tima Fey ve yazıcı Kalistrat'ı Kırım Hanlığı'na göndererek iki yurt arasındaki ilişkilerin bozulma sebebinin iki yurt arasında kötü bir adamdan ve fitne ortamından kaynaklandığını açıklamıştır. Canıbek Giray Han, Osmanlı Devleti'ne titizlikle hizmet etmiştir. Ancak Canıbek Giray Han'ın, IV. Murad tarafından Revan seferine davet edilmesi ve Canıbek Giray Han'ın sefere katılamayacağını belirtmesi üzerine Canıbek Giray Han 1635'te Kırım tahtından azledilerek üçüncü hanlığı sonunda tekrar Rodos'a sürgün edilmiştir ve 70 yaşında vefat etmiştir.

İnayet Giray Han (1635-1637): Canıbek Giray Han, Osmanlı Devleti'ne karşı olan tutumundan ötürü Kırım Hanlığı tahtından azledilip yerine Osmanlı Devleti Padişahı IV. Murad tarafından İran seferine katılmayı kabul etmesi üzerine Kırım tahtına oturtulan İnayet Giray Han⁷³⁹ Pehlivan namıyla bilinen kalgayı Hisam Giray Sultan ve İnayet Giray Han'ın veziri Ali Bey, 1635'te bir tanesi Moskova ile yapılan yeni barış anlaşmasında talep edilenlerin yazıldığı kayıtları içeren defter olmakla birlikte, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e toplam beş adet yarlık göndermişlerdir⁷⁴⁰. 1635 tarihli yarlıklarda Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'ten, Ten Kazaklarına sahip çıkılması Osmanlı ve Kırım topraklarına zarar vermemesi istenmektedir. Ten Kazaklarının hırsızlık yapıp bir Kırım köyünde mal alıp kişileri tutsak ettiği ifade edilmektedir. Bir daha bizim deniz kıyısında yürüyüp köy ve kentlerimizi yakıp yıkmasınlar ifadesi yer almaktadır. “... Şu Ten Kazaklarınız sebebi düşman olmayalım. Dost veya düşman olacaksınız açık şekilde belirtin ...”⁷⁴¹ şeklinde zikredilmiştir.

⁷³⁵ Bkz: Özer Küpeli, “Osmanlı- Safevi Münasebetleri (1612-1639), *Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2015, 203, 207.

⁷³⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 90.

⁷³⁷ Sınır, hudut. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 261.

⁷³⁸ Hisar, büyük kale, şehir, ticaret merkezi, Pazar yeri, mağaza, market. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 629.

⁷³⁹ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 181; Gülbün-ü Hânân, a.g.e., 57; Ülküsâl, a. g.e., s. 59-60.

⁷⁴⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXVIII-XXIX.

⁷⁴¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 120-122.

-“...Rus Çarlığı’nın ve Ten Kazaklarının, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı topraklarına akın yapmaması için;
-Kırım askeri Rus Çarlığı topraklarını, mallarını yağmalayıp askeri esir alsın Kırım hükümdarı o kişileri öldürüp Rus Çarlığı’nın mallarını fidesiz Rus Çarlığı’na vermek için;
-Rus askeri, Kırım topraklarını yağmalayıp asker esir alsın o kişilerini öldürüp aldıkları esirleri fidesiz göndermeleri ve Al-i Cingiz’ e her yıl gönderilen ulug hazinenin, koltkanın, nukrat akçanın, üç yıllık hazinenin gönderilmesi için;
-Kırım elçi, sipahi, çapkun, tüccar kişilerinin, Rus memleketine varıp Rus Çarı’nın onları tutmaması, yağmalamaması ve bekletmemesi için;
-Rus elçi, sipahi, çapkını Kırım kişileri tarafından tutulup, yağmalandıklarında bunu yapan Kırım Tatar Türkleri’nin öldürtülüp alınan malların ve esirlerin fidesiz geri verilmesi için;
-Kırım’dan elçi, sipahi, çapkunun korkusuzca Rus memleketine sığınması ve karşı tarafın da elçi, sipahi, çapkununun Kırım topraklarına korkusuz varması için;
-Kırım’ın karşı tarafın elçi, sipahi, çapkununa hürmetsizlik edilmesi aynı şekilde karşı tarafın (Rus) Kırım elçi, sipahi ve çapkununa hürmetsizlik etmemesi için;
-Şart-name de yazılan sözlerden başka söz olamaması için; Kırım Hanlığı’nın tüm adamları için söz ve yemin edilmiştir. Tarafı Cingiz’i (Kırım Hanlığı) her yıl gönderilen hazine, koltkayı dostluk şartı ve kardeşlik nişanesi olarak gördüğü belirtilmektedir. Önceki adetçe gönderilen üç yıllık hazinenin de kusursuz gönderilmesi istenmektedir. Adil Giray Sultan’a, han oğullarına, kalga oğullarına adet olan üç yıllık tiyişinin eksiksiz gönderilmesi talep edilmektedir⁷⁴².

İnayet Giray Han’ın veziri Ali Bey’in Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’e gönderdiği 1635 tarihli yarlıkta da “Biz kulunuzun size hizmet etmesini buyuruyorsunuz. Sahibimiz İnayet Giray Han’a nasıl hizmet kılıyorsak siz sahibimize de önceki ağalardan fazla hizmet ve kulluk etmeye çalışacağız öyle bilesiniz” ifadeleri yer almaktadır. Vezir Ali Bey yarlığında adet ve kanun olan tiyiş ve bölek selam⁷⁴³ların, nukrat akçenin, bağış ve hediye olarak eksiksiz Kırım Hanlığı’na gönderilmesini talep etmiştir ve tiyişin iki yurt arasında barış ve dostluğa sebep olduğunu belirtilmiştir. İnayet Giray Han’ın veziri Ali Bey, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç’in önceden Kırım Hanlığı’na Hacca gidecek olanlar için Kâbe harcı gönderdiğini ve şimdi kendileri için yine Kâbe harcı göndermesini istemiştir⁷⁴⁴. Bu sırada Osmanlı ve Kırım askerleri, Revan seferinden dönmüş ve Safevi ordusu arkadan tekrar Revan’ı kuşatmıştır. Revan’ın Safevi ordusu tarafından yeniden kuşatıldığını duyan IV. Murad Kırım Hanlığı’ndan sefer için yeniden asker talebinde bulunmuştur. Ancak İnayet Giray Han, İstanbul’dan gelen çavuşa sefere katılmayacağını bildirmiştir. İnayet Giray Han, IV. Murad’ın emrine itaat etmemesi haricinde Osmanlı hâkimiyeti altında olan Kefe’yi ele geçirip Kırım’da tek söz sahibi olmak istemiştir. İnayet Giray Han, Kırım Hanlığı üzerinde gerçekleştirmek istediği faaliyetleri hayata geçirmek için Lehistan ve Moskova ile iyi ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Kefe ise Kırım Tatar Türkü askerleri tarafından kuşatılmış ve yağmalanmıştır. Kırım Hanı İnayet Giray Han Kefe’ye bir yönetici atanmışsa da kısa bir süre sonra Kefe tekrar Osmanlı kontrolüne geçmiştir⁷⁴⁵. 1620’den itibaren Kırım Hanlığı’nda önemli roller

⁷⁴² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 122-127.

⁷⁴³ Bölek selam: Tahta çıkan hanın tahtını ve hanlığını kutlamak amacıyla armağan olarak gönderilen selam ya da selamlama hediyesi. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 204.

⁷⁴⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 127-131.

⁷⁴⁵ Seyyid Mehmed Rızâ, a.g.e., s. 184; Söylemez, “Osmanlı Sarayında Katledilen Bir Kırım Hanı: İnayet Giray Han”, s. 215.

oynayan Mansuroğulları⁷⁴⁶,ndan Kantimur Osmanlı Devleti nezdinde elde ettiği güçten faydalanarak, Kırım Hanları karşısında başına buyruk hareket etmiştir. Osmanlı Devleti Kantimur Mirza'yı Özi Beyliğine getirmiştir. Kantimur'un zorbalığına dayanamayan İnayet Giray Han, Kantimur'un İstanbul'a kaçmasına neden olmuştur. 1636'da Hisam Giray Sultan ve İnayet Giray Han, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e iki tane yarlık göndermişlerdir. Hisam Giray Sultan'ın yarlığında eskiden eski padişahların Moskova'dan İstanbul'a işleri düşse direkt olarak İstanbul'a elçi göndermediğini Kırım Hanlığı'na bir tercüman gönderip bütün rahatsızlıklarını ve isteklerini Kırım'da padişah olan ağaçalara bildirdiklerini gerekli görüldüğü takdirde Kırım'dan güvenilir bir kişinin İstanbul'a gönderildiği belirtilmektedir. İstanbul'a kanun dışı elçiler gönderilmesi iki yurt (Kırım Hanlığı ve Moskova) arasındaki dostluğu zedeleyeceği ifade edilmektedir. Aynı zamanda iki yıllık ulug hazine, koltka, tiyiş, böleğin Kırım Hanlığı'ndan 1635'de gönderilen deftere uygun olarak Kırım Hanlığı'na istenmektedir⁷⁴⁷. İnayet Giray Han'ın 1636 tarihli yarlığında ise Kırım hanlığı tarafından askerler Moskova'yı yağmalayıp kişilerini esir ederlerse Kırım askerlerinin haklarından gelineceği belirtilmektedir. Aynı şekilde Moskova'nın voyvodaları Kırım'ı yağmalayıp kişilerini esir ederse fidyesiz olarak alınan esirlerin geri gönderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Herhangi başka padişahlardan Moskova'ya gelmek için bizim memleketimizden geçen elçi, sipahi, tüccara Kırım Hanlığı'ndan zarar gelmeyeceği vurgulanmaktadır. Kırım askeri veya kişileri tarafından Moskova elçi, sipahi, tüccarına bir zarar geldiğinde Kırım Hanları'nın, o kişilerin haklarından geleceği vurgulanmaktadır. Aynı şey karşı taraftan da beklenmektedir⁷⁴⁸. 1637'de Kantimur Mirza'nın kardeşleri ve diğer Nogay Mirzaları birleşerek kalgay Hisam Giray Sultan'ı ve nureddin Saadet Giray Sultan'ı ani bir gece baskınıyla öldürmüşlerdir. 4 Haziran 1637'de İnayet Giray Han azledilmiş ve yerine Bahadır Giray, Kırım tahtına Han olarak getirilmiştir. Gidecek başka yeri olmayan İnayet Giray, Osmanlı Devleti padişahından af dilemek amacıyla İstanbul'a gitmiştir. Ancak Padişahın huzuruna çıkan İnayet Giray, Padişah IV. Murad'ın emri ile bostancılar tarafından 2 Temmuz 1637'de boğdurulmuştur⁷⁴⁹.

I. Bahadır Giray Han (1637-1641): I. Bahadır Giray Han Kırım'a geldikten birkaç ay sonra Mansuroğulları isyan etmiştir. I. Bahadır Giray Han söz konusu durum üzerine Mansuroğulları'nın isyanını bastırmıştır. 1637'de Ten ve Özi Kazakları Kırım'daki iç karışıklığından faydalanarak Azak Kalesini ele geçirmişlerdir. Böylece Rus Kazakları sorunu XVII. yüzyılda sadece Kırım Hanlığı için değil Osmanlı Devleti için de başlıca sorunlardan biri haline gelmiştir. Ancak gaflet

⁷⁴⁶ Nogaylarlar üç kısma ayrılmaktadırlar. Bir tanesi ulu Nogay; hiçbir padişahın hâkimiyeti altında değildir, ikincisi küçük Nogay; görünüşte Kırım Hanlığı'na tabi olmakla birlikte Kırım Hanlığı'na gizliden düşmanlık peşindedirler. Üçüncüsü Mansuroğullarıdır; şiddet ve kan dökmekle nam salmışlardır. Kantemir Mirza Mansuroğulları'nın reisisdir. Bir müddet Kırım Hanlığı'na bağlı olarak kalan Mansuroğulları daha sonra Kırım Hanlığı'na isyan ederek Akkirman sahasına çekilmiştir. Bkz: Ülküsal, a.g.e., s. 63; Mansuroğlu Mirzalarının Akkirman sahasında olduklarına dair bkz: Kırımî, a.g.e., s. 141.

⁷⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 147-150

⁷⁴⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 150-155.

⁷⁴⁹ Söylemez, "Osmanlı Sarayında Katledilen Bir Kırım Hanı: İnayet Giray Han", s. 220.

halinde olan Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı geçmişteki zaferlerin rehabetine kapılarak Rus tehlikesini fark edemeyip düşmanlarını küçük görmüşlerdir⁷⁵⁰.

I. Bahadır Giray Han'ın veziri Can Timur Bey, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e 1637 tarihli bir yarlık göndermiştir. Can Timur Bey yarlıkta Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e hâl hatır sorduktan sonra; “...şikayet kağıdımızı okuyup, sözümüzü dinleyip, biz kulunuzu hizmetinize kabul buyurmuşsunuz...” ifadeleri ile konuşmaktadır. Can Timur Bey, sağ kolları olan öz sahiplerine (Kırım Hanı için) şeklinde hitap ettikleri I. Bahadır Giray Han' a nasıl hizmet ediliyorsa, sol kol olarak kabul ettikleri Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e önceki beylerden daha fazla hizmet ve kulluk etmeye çalışacaklarını vurgulamıştır. Adet kanun üzere gönderilen tiyiş, bölek selam, yarlıkas nukrat akçaların eksiz olarak kendilerine gönderilmesini istemektedir. Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki dostluğun oğullarına kadar devam ettirilmesi istenmektedir. I. Bahadır Giray Han' a ulug hazine, koltka, bölek selamlarının “...Tahtınız kutlu olsun ifadesi ile...” Rus Çarlığı tarafından gönderilmesi istenmektedir. Haremi hassa bey ve beğelerine (hanlık soyundan gelen) kumgançıya (ibrikçi) tiyişlerini eksiksiz gönderiyordunuz ifadesi yarlıkta yer almaktadır. Genel olarak tiyiş gönderilen kişiler sayılarak tiyişlerin eksiksiz gönderilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Rus Çarlığı tarafından hazine ile gönderilen tiyişlerin eksik gönderilmesi halinde Kırım Hanlığı'nın dost ve düşmana karşı utandığı ve Rus Çarlığı'nın almaşuva göndermiş olduğu zahirenin az olup Kırım askerinin aç kaldığı ifade edilmektedir⁷⁵¹.

Rus Kazaklarının 1637'de Azak kalesini ele geçirmeleri üzerine I. Bahadır Giray Han, 1638'de Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç' bir tanesi hazine ve tiyiş kayıtlarının yer aldığı defter olmak üzere toplam yedi adet yarlık göndermiştir. I. Bahadır Giray Han, Rus Çarı'nın dostluk üzerinde durmadığını vurgulanmaktadır. Ten Kazağına, Azav Kirmanı⁷⁵²,nı fethettirdiğinden şikâyetçi olunmaktadır. Bunun üzerine Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç kazaklardan haberi olmadığını vurgulayan bir hat yazıp Kırım hanlığına göndermiştir. Rus Çarı “... Bir sürü kazaktır bir iştir işlemişler...” diyerek söz ve yemin üzerinde durduğunu, Kırım' a göndereceği hazinenin de yola çıktığını belirtmiştir. Ancak I. Bahadır Giray Han bazı adamlarını huzuruna getirtip Moskova'dan gelen elçilerin bölek selamı getirmediklerini öğrenmesi üzerine yarlığında “... bu nasıl dostluktur bölek selamı getirmezler, Kırım Kırım olalı, Moskova Moskova olalı böyle iş görmedi ...”⁷⁵³ şeklinde tepki göstermiştir. I. Bahadır Giray Han, Rus Çarı'na göndermiş olduğu yarlıkta iki yurt arasındaki dostluk ve barışın devam etmesi için adet i kadim üzere gönderilen hazinenin, Azak Kalesi'nin anahtarının, kolkaların fazlasıyla ve bölek selamın eksiksiz olarak gönderilmesini istemiştir. I. Bahadır Giray Han Hıdırellez gününden sonra Osmanlı Devleti'nin Azak Kalesi

⁷⁵⁰ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi**, s. 11.

⁷⁵¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 155-159.

⁷⁵² Azak Kalesi, bkz: Zernov, **2017 b**, s. 104.

⁷⁵³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 190-194.

üzerine Donanma-yı Hümayun göndereceğini belirtmiştir. Kırım askerinin de ulu Nogay, küçük Nogay, Mansuroğulları ile Azak üzerine varma tedarikinde olduklarını ifade etmiştir⁷⁵⁴. Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı kuvvetlerinin kuşatma ve baskılarına rağmen Azak Kalesi, beş yıl boyunca Rus Kazakları'nın ellerinde kalmıştır. Söz konusu kuşatmanın bu kadar uzun sürmesinin sebeplerinden bir tanesi de Kalmuklardır. Rus Çarlığı, Kalmuklar ile iyi ilişkiler kurarak Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı onlardan yararlanmıştır⁷⁵⁵. I. Mihail Fedoroviç Kırım Hanlığı'na hat göndermiştir ve Azak Kalesi'nden haberi olmadığını belirtmiştir. I. Mihail Fedoroviç yazmış olduğu hatta Kırım Hanlığı ile dostluk ve muhabbette olmayı istemiştir ve aralarının düzeleceğini belirtmiştir. Kırım Hanlığı, I. Mihail Fedoroviç'e güvenerek ahd name-i hümayun yazıp göndermiştir. Kırım Hanı iki yurt arasındaki dostluğu olumlu karşılamakta ve I. Mihail Fedoroviç'in Ten Kazağı'nı zabt edip Osmanlı Devleti'nin mülküne ve Kırımın korunmuş topraklarına, Karadeniz yakalarında olan şehirlere, kasabalara, kentlere, Kazak şaykası (tekne) çıkarılmaması halinde Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı'nın dostuna dost düşmanına düşman olacağını belirtmiştir⁷⁵⁶. I. Bahadır Giray Han, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e 1638-1639 tarihli bir yarlık gönderip:

“...Buyurdum ki: barış istiyorsanız iki yıllık hazine, çok sayıda koltka, mübarek hatlarımızı ve bölek selamlarımızı, nukrat akçalarımızı, öz mührümüz ile mühürleyip gönderilen defterimiz mucibince eksiksiz olarak gönderilmesi istenmektedir. İki yıllık tiyışlerinde eksiksiz cibergeydiniz. Azav (Azak)'ı sorduğumuzda Azav'da üç yüz Kazak vardır. İki yüzü Meskev Kazağı, yüzü Özi Kazağı diyip haber verdiler. Eğer Azav'da üç yüz Kazak' tan fazla olursa ant sizin üzerinize kalır, diyerek Rus Çarı uyarılmıştır...”⁷⁵⁷.

Kırım Hanı, Rus Çarı'na yazdığı 1640 tarihli yarlıkta, İsveç Kralı'na muhabbet name ve elçi gönderdiğini ve İsveç hakkında Kral'ın kendisine görüş bildirmesini istediğini Rus Çarı'na bildirmiştir⁷⁵⁸. I. Bahadır Giray Han, Rus Çarlığı'nın Azak'a ot, kurşun, barut, azık konusunda yardım etmemesini istemekle birlikte, Kırım Hanlığı'na kısarak akçesi göndermeye devam etmelerini, söz ve yeminlerinde doğru durmalarını istemiştir⁷⁵⁹. I. Bahadır Giray Han'ın yakın kişisi 1640'da Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e göndermiş olduğu yarlıkta:

“...Astrahan'dan haberci posta Tatarı Kurmaş, Azav'a vara duran Ten boyunda birkaç kişi düşürüp Moskova göndermiştir. O kişiler içerisinde Boçala'dan (Karasubazar kaymakamlığına bağlı kadılık) Mehmed Sufi'nin oğlu Abdurrahim de var. Abdurrahim Moskova'da Krona Manastırının içinde imiş. Siz de burdan ister Marya (kavim adı) olsun ister Kazak olsun almaşuv (değiş tokuş) yerinde Abdurrahim ile onların (Kazak, Marya) değiş tokuşu istenmektedir...”⁷⁶⁰.

⁷⁵⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 190-194.

⁷⁵⁵ Giray, a.g.e., s. 177.

⁷⁵⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 195-200.

⁷⁵⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 224-228.

⁷⁵⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 235-236.

⁷⁵⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 238-251.

⁷⁶⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 248-251.

Söz konusu yarlıklarda Kırım Hanı'ndan başka hanın yakın kişilerinin de başka devletlere yarlık gönderdiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda her iki tarafın esir düşen kişilerinin de değiş tokuş yapılabildiği ve değiş tokuşun hazine teslim yerinde (alması) yapıldığı dikkat çekmektedir. 1637'de Azak Kalesi'ni, Rus Kazakları'ndan kurtarmak için Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa'nın yardımına giden I. Bahadır Giray Han, Azak Kalesi'ni kuşatma esnasında hastalanmıştır ve geri dönüş yolunda (1640) hayatını kaybetmiştir.

IV. Mehmed Giray Han (1641-1644 birinci saltanat): I. Bahadır Giray Han vefat ettikten sonra IV. Mehmed Giray Kırım tahtına oturmuştur⁷⁶¹ ve 1641'de Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa'nın Azak Kalesi'ni kuşatması sonuçsuz kalmıştır ve Siyavuş Paşa'ya destek kuvvetler gönderilmiştir. Netice olarak Rus Çarı, Azak Kalesi'ni Osmanlı Devleti'nin gücüne karşı elinde tutamayacağını anlamıştır ve Rus Kazakları'na kaleyi boşaltma emri vermiştir. Rus Kazakları giderken Azak Kalesini yıkıp gittiklerinden dolayı Osmanlı Devleti, Azak Kalesi'ni yeniden yapmıştır. IV. Mehmed Giray Han'ın yakın kişisi Can Timur Bey, 1642'de Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e yarlık göndermiştir. Osmanlı Devleti padişahı Sultan İbrahim, elçisi Mehmed Efendi'yi ve Kırım Hanı IV. Mehmed Giray Han, elçi olarak Gazi Bey'i Moskova'ya gönderdiğini belirtmektedir. Can Timur Bey, Moskov'ya giden elçilerden haber gönderilmediğini, Moskova'nın dostluğu ve kardeşliği konusunda Osmanlı Devleti'nin ve IV. Mehmed Giray Han'ın haber alamadığı, bu durum üzerine tekrar elçi olarak Mustafa Çelebi'yi Moskova'ya gönderdikleri belirtilmektedir. Can Timur Bey, Rus Çarı'na yazdığı yarlıkta, Rus Çarı, Kırımın ulug kardeşi olsa Kırım Hanı'nın yazdığı hatları okurdu ve dostuna dost düşmanına düşman olurdu. Can Timur Mirza Rus Çarı'na; biz kulunuz da olsak iki yurdun barışlığına ve iki padişahın dostluğu için çalışırız ifadesine yer vermiştir. Yarlıkta Kırım Hanlığı için çok önemli olan hazine ve hediye konusuna değinilmiştir ve IV. Mehmed Giray Han, kalga Feth Giray Sultan, nureddin Gazi Giray Sultan hazretlerine her yıl gönderilen hazine, bölek selamların ve koltkaların, nukrat akçaların, tiyışlerin eksiltmeden gönderilmesi istenmiştir. Defterde yazılan kullara her yıl yarlıklarını (bağış, ihsan, hediye) eksiksiz hatta fazla gönderilmesi istenerek söz konusu durumun iki yurdun barışı açısından önemli olduğu belirtilmektedir. Kırım Hanlığı, zerdeva tiyışlerin sammur olarak gönderilmesi istenmektedir.⁷⁶² Gönderilen hazinenin Bahadır Giray Han defteri gereğince gönderilmesi istenmektedir. Kırım elçileri Moskova'ya giderken elçilerin yolda Kazak saldırısına uğradıkları haberinin hanlığa ulaştığı zikredilmektedir. Hanlık yoldaki elçiler konusunda detaylı bilgi öğrenemediğini belirtmektedir. Söz konusu durum üzerine "Dyakınız bu durumu size yazıp bildirmiyor mu?" ifadesine yer verilmiştir. Yarlıkta, Kırım Hanlığı'na gelen Moskova Dyakı ve elçisinin söz tutmayıp, yaz denileni yazmadığı, kendi bildiğini yaptığı, nökerleri ile gezip, gece gündüz içip boş boş dolaştığı, konuları dile getirilmiştir. IV. Mehmed Giray Han'ın yakın kişisi Can Timur Bey, önceden istenilen Kâbe harcının gelmediğini hatırlatarak gönderilmesini istemiştir.

⁷⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. XXIX-XXX; Kırımî, a.g.e., s. 142.

⁷⁶² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 273-276.

Kabla akçalarının da hazineden kaldırılmaması istenip önceden gönderildiği gibi gönderilmesi istenmektedir⁷⁶³. Rus Çarı, Kırım Hanlığı'na gönderdiği yazıda; Kırım Hanlığı'nın yarlıklara "alem penah" (alemin sığınağı) yazmamasını sadece *i'lam-ı yarlıg-ı şerif* yazılmasından rahatsızlık duyduklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Kalgay Fetih Giray sultan, Rus Çarlığı'na gönderdiği yarlıkta:

"...Hanı azamlık ismi şerifimiz layıkımızca "alem penah" diyip yazmıyorsunuz, "i'lam-ı yarlıg-ı şerif" ve "buyurdum" diyip yazıyorsunuz diye ilam kılmışsınız. Bizim muhabbet-namelerde yazdığımız ecdad-ı izam âbâ-i kiramımızdan beri yazılan kaide üzerinedir. Bunları istediğiniz için hatrınızı görüp eslaf-ı kiramımızdan ziyade dost, kardeş ve muhabbet olması için kaide-i kadim olan "i'lam-ı yarlıg-ı şerif" ve "buyurdum" edalarından feragat eyledik. O hususta hatrınızı hoş tutup daima dostluk ve muhabbette olasınız. Bu "alem penah" hususu için elçileriniz çok inat etti; olacak iş değildir, bizden öncekilerin yapmadığı şeyi bizim yapmamız kaide-i kadim-i bozmaktır; o layık değildir ve ayıptır. "Alem penah" hususu için bir daha benzer teklif kılmayasınız..."⁷⁶⁴

demıştır. Ancak Kırım Hanlığı iki memleket arasındaki dostluğun hatrı için yarlıklarda kanun-ı kadim olan *i'lam-ı yarlıg-ı şerif* ve *buyurdum* ifadesinden feragat edildiğini fakat Rus Çarı'na *alem penah* olarak hitap edilmesinin kanun-ı kadime uygun olmayacağını belirtmiştir⁷⁶⁵. Fetih Giray Sultan Rus Çarı'na gönderdiği yarlığında, Leh kralının, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile barışmak istediğini belirtmektedir. Leh Kralı barışmak istediye otuz, kırk bin Özi Kazağını Özi'den çıkarıp itaat etmeyenleri öldürdüğünü ifade etmiştir. Hatta Leh Krallığı, Özi Kazaklarının Karadeniz'e küçük bir kayık dahi çıkarmasına izin vermediklerini, iki memleket arasındaki dostluğun böyle olabileceğini vurgulamıştır⁷⁶⁶.

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan başlayıp Karadeniz'de devriye atması gelenek halini almıştır. Kazakların, Karadeniz'e gerçekleştirdikleri saldırılar Kuzey'den gelebilecek Rus tehlikesinin habercisi, Osmanlı Devleti'nin Lehistan ve Rusya üzerine gerçekleştirdiği savaşların asıl nedeni olmuştur. Kırım Hanlığı'nın bölgesel siyasette gücünü kabul ettirme politikasında XVII. yüzyılın ortalarına kadar başarılı olduğu görülmektedir. Ruslar bu dönemde güneye doğru genişleyerek söz konusu coğrafyayı baskı altına almıştır. Zaman ilerledikçe güç dengesi Ruslar lehine değişmeye başlayacaktır⁷⁶⁷

III. İslam Giray Han (1644-1654): III. İslam Giray Han döneminde Rus Kazaklarının kuzeyde oluşturduğu tehlike karşısında Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasında ortak iş birliği

⁷⁶³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 269-271.

⁷⁶⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 276.

⁷⁶⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 276.

⁷⁶⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 277-280.

⁷⁶⁷ Arpacı, *Kırım Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)*, s. 13.

yapılmış ve III. İslam Giray Han, 1644-1647 yılları arasında Rusya'ya dört sefer düzenlemiştir⁷⁶⁸. Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç, III. İslam Giray Han'a her yıl gönderilen ulug hazine ve bölekleri eksiksiz göndermeye devam etmiştir. I. Mihail Fedoroviç'in hediyeleri eksiksiz göndermesi neticesinde III. İslam Giray Han, 1644'ün sonunda Rus Çarlığı'nın elçileri karşısında barış ve dostluğu söz ve yemin ile onaylamıştır. 1645'te Mihail Fedoroviç ölmüştür ve yerine Rus Çarı olarak Aleksey Mihayloviç (I. Aleksey) geçmiştir. III. İslam Giray Han, Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği yarlıkta Kırım Hanlığı'na gönderilen hazine, bölek, sammur, ton ve balık tiyışlerinin eksik ve kusurlu olarak gönderildiğini belirtmiştir. Hatta Ten Nehri⁷⁶⁹'nden yedi sekiz şayka ile Kazak eşkıyalarının denize çıkıp Osmanlı Devleti'nin topraklarını yağmaladıklarını ve Osmanlı Devleti Padişahı'nın Azak Kalesi'ne giden iki kadırgası ile karşılaşp kadırgalarına saldırdığından dolayı III. İslam Giray Han kardeşi Nureddin Gazi Giray Sultan'ı Rus Çarlığı topraklarına sefere göndermiştir ve Rus, Kazak, Çerkes, Nogay'lardan oluşan düşman ordusu Azak sahasında dağıtılmıştır⁷⁷⁰. III. İslam Giray Han'ın ağası Sefer Gazi Ağa, Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği tarihi belli olmayan yarlıkta iki yurt arasındaki dostluğun devamı için ulug hazine, koltka ve elbiselerin eksiksiz gönderilip iki yurt arasındaki barışın devam etmesi istemiştir. Sefer Gazi Ağa, yarlıkta Rus Çarı'na "Sağ kolumuz ile Hanımıza nasıl hizmet ediyorsak sol kolumuz ile de size hizmet etmekteyiz ifadesine yer vermiştir. III. İslam Giray Han'ın ulug veziri Sefer Gazi Ağa'nın yarlığında Kırım Hanı'nın yeni kişiler için tiyış isteyip defter gönderdiğini belirtmiştir⁷⁷¹. Bu sırada Beyaz Rusya ve Ukrayna üzerinde Lehistan ile kritik durumu olan Rus Çarlığı, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile dostane ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. Lehistan hâkimiyetinde ki *Zaporog Kazakları*'nı kendi tarafına çeken Osmanlı Devleti, Boğdan Hatman'ı Hmelnijskiy'in, Kırım Hanına ve Osmanlı padişahına tâbi olmayı kabul etmesi üzerine III. İslam Giray Han büyük başarı kazanmıştır. Zaporog Kazakları'nın Lehistan'a olan bağlılıktan ayrılıp Kırım Hanına bağlılığını bildirmeleri Doğu Avrupa tarihi açısından çok önemlidir. Bu gelişmeler III. İslam Giray'ın 1648 ve 1653 yılları arasında Lehistan üzerine başarılı seferler düzenlemesine sebep olmuştur. III. İslam Giray, Lehistan'a karşı İsveç ile siyasi ilişkiler başlatmış ve 1654 yılında Lehistan ile barış antlaşması imzalamasına rağmen kazakların Rusya ile yakınlaşmasına engel olamamıştır⁷⁷². III. İslam Giray Han dönemi Moskova ve Lehistana yönelik elde edilen siyasî ve askerî başarılar, ganimetin oldukça fazla olduğu neticesinde tamga akçası vergisinin kaldırılması sebebiyle, Kırım Hanlığı açısından refah bir dönem olarak ifade edilmektedir. Ancak Kırım Hanlığı'nın Ruslara karşı gerçekleştirmiş olduğu siyasi baskılar, Rusların güneye doğru izlediği

⁷⁶⁸ İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 203; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 361.

⁷⁶⁹ Ten Nehri; Antik Yunanca Tanais Távaiç, Rusça Don Дон. Ten Nehri haritası için bkz: ek 1, harita 2.

⁷⁷⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 361; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 208; A. A. Novoselyjskiy, **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, (Çev. Kemal Ortaylı), Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov (Haz.), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s. 345; Smirnov, a.g.e., s. 334-335.

⁷⁷¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 346.

⁷⁷² İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 203; Halil İnalçık, "İslam Giray III", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 23, İstanbul, 2001, s. 47.

yayılmacı politikaya engel olamamıştır. III. İslam Giray Han 1654’de oğullarının sünnet düğününü yaptığı esnada şirpençeden dolayı vefat etmiştir⁷⁷³.

IV. Mehmed Giray Han (1654-1666 ikinci saltanat): III. İslam Giray Han 1654’te vefat edince yerine tekrar IV. Mehmed Giray çıkarılmıştır. Kırım Hanı, tahta çıktığında ilk işi III. İslam Giray’ın han olması için çalışmış olan, ağası Sefer Gazi’nin tüm varlığına el koyup onu öldürtmek olmuştur. Kırım Hanlığı’nda Sefer Gazi’nin iş bilir olması ve Hanlığın içerisinde huzuru sağlamak açısından yetenekli birisi olması gerekçesiyle Sefer Gazi’nin ölümü Kırım Hanlığı’nda hoşnutsuzluk yaratmıştır⁷⁷⁴. IV. Mehmed Giray Han, ikinci defa tahta çıktığında siyasi ve diplomatik ilişkiler içerisinde bulunduğu Lehistan ve Rus Çarlığı’na yarlıklar göndermeye devam etmiştir. Rus Çarlığı’na gönderdiği yarlıklarda sade bir dil kullanarak Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki dostluğun devam etmesini istemiştir ve Kırım Hanlığı’nın düzenli olarak takip ettiği hazine, tiyış, koltka, bölğin eksiksiz olarak gönderilmesi sürekli olarak yarlıklarda zikredilmiştir. Bu sırada Kazaklar, Rus Çarlığı’nın himayesini istemişlerdir. 1654’te Pereyeslav antlaşmasıyla Kazaklar, Rus Çarlığı’nın hâkimiyeti altına girmiştir. Pereyeslav antlaşması neticesinde Ukrayna tam olarak Rusya’ya bağlanmayıp Rusya-Osmanlı-Lehistan devletleri arasında sorun teşkil etmeye başlamıştır. Ancak Rusya Pereyeslav antlaşmasıyla Ukrayna’yı himaye edip, Lehistan ve Osmanlı Devleti’ne karşı mücadele etmeyi göze almıştır ve ilk defa Karadeniz’e çıkmak amacıyla ilk siyaset hamlesini gerçekleştirmiştir. Rus Çarlığı açısından en önemli sorunlar Lehistan ve Smolensk sorunu olmasıyla birlikte Kazakların da Moskova hükümetinin himayesini kabul etmesi neticesinde Rusya ve Lehistan arasındaki savaş kaçınılmaz olmuştur⁷⁷⁵. Bu sırada IV. Mehmed Giray Han, kalgayı Gazi Giray ve nureddini Adil Giray Sultan olmak üzere Rus Çarı Aleksey Mihayloviç’e 1654 tarihli üç yarlık göndermişlerdir. Rus Çarı’na gönderilen Gazi Giray Sultan yarlığında; Rus Çarı Aleksey’e selam gönderip hal hatır sorulmaktadır.

“...İ’lam ve inha-i sultani oldur ki: Rus Çarı, Leh vilayetinin Kralı olan Yan Kazimir ile arasının bozulup etrafta olan padişahlar ile haberleşip Rus Çarlığı’nın askerinin hazırlanmış olduğunu edip yazmışsınız “Leh Kralı ile bu kadar zamandan beri biz düşman olup üzerine sefer ettiğimizde yürüseniz bize yardım etmiş olurdunuz ve siz dahi intikam alırdınız”. Şimdi biz barıştıktan sonra Özi Kazağı ile söyleşip ve Ten Kazağı’na adam gönderip “Kırım’dan haber alasin. Eğer Kırım askeri bizim üzerimize gelirse denize çıkasin” diyip tenbih etmişsin. O sözünüz ile Kazak denize çıktı. Böyle ahd ve böyle dostluk mu olur? Bizim kimseye kötülük kastımız yok. Leh kralı ile yeniden barıştık ve rehinelerini aldık. Siz ise eskiden beri dostumuzsunuz. Sebepsiz ahd bozmak padişahlara düşecek iş değildir. Ve atlanmak gerektiği halde habersiz ve sebepsiz atlanmak ihtimalimiz yoktur. Leh Kralı ile düşmanlık ve yağmalamak isteğiniz olsa da aranızı kendiniz bilirsiniz...”⁷⁷⁶

⁷⁷³ Kırımî, a.g.e., s. 142; Halim Giray, a.g.e., s. 64; İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar**, s. 211.

⁷⁷⁴ Ülküsal, a.g.e., s. 65.

⁷⁷⁵ Sinan Yüksel, “Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 28, 2013, s. 110.

⁷⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 486-487.

ifadesi ile Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı ve Lehistan arasındaki soruna karışmayacağını belirtmektedir. Bunun üzerine Rus Çarı Aleksey Mihayloviç, kalgay Gazi Giray Sultan'a ve nureddin Adil Giray Sultan'a tarih kaydı bulunmayan iki adet hat göndermiştir. Rus Çarı göndermiş olduğu yarlıklarda:

“...Biz Ulug padişah, kardeşiniz Mehmed Giray Han'a ve siz kalga ve nureddin sultana da olsa padişahane dostluğumuzu yerine getirmek için yakın kişimiz Akalniçi (Çarlık Rusyasında yüksek Rütbbeli yönetici) Knez İvan İvanaviç Romodanovskiy'i ve Dyak (Çarlık Rusyası idari teşkilatında yüksek memur) Simon Zvagin'i sipahilerimiz Dimitray Jarapçov'ı ve Yazıcı Siman Titav'ı ve elçileriniz Ayvaz Aga'yı yoldaşları ile hem çapkunlarınızı Han-ı azamlık yarlıkaşımız ile gönderilmesini buyurduk. Muhabbetlik böleklerimizi sipahilerimiz ile kardeşiniz Mehmed Giray Han'a ve siz kalga ve nureddin sultanlara ve biyimlerinize ve oğlanlarınız sultanlara ve hanilere ve yakın olan kişilerinize yarlıkaşımızın cümlesini söyleyip bekliyoruz. Mehmed Giray Han dileğince mübarek bad (Mübarek olsun! Anlamında dilek, temenni içeren söz, mektup veya hediye; bu niyetle yapılan ziyaret) Mehmed Giray Han'a ve siz kalga Gazi Giray Sultan'a da hanı azamlık böleklerimizi gönderdik. Ve akça hazine yerine bundan önce dilek kılıp yazdığımız sebepli kırmızı altın vilayetinizde kaç geçer ise hesap ile gönderdik; nitekim bundan önce hanı azam hazretlerimizin sipahilerimiz Sidar Vladijinskay ve yazıcı Aleksey Agarkav ile bir altın yüzde altı nukrat yerine gönderilmiştir. Elimiz altında olan Özü Kazağının çit yerlerine kendiniz yağmalamaya gelmiyordunuz. O sebepli Biz ulug padişahların aramızda fitne ve karışıklık ve muhabbetsizlik olmuyordu. Sipahilerimizden beklediğinizden başka hiçbir şey sormuyordunuz. Sipahilerimiz ile varan adamlarımızı kuşçu ve arabacıları ve yol ağalarını zorla alıkoymadan biz ulug padişaha geri gönderesiniz; nitekim bundan önce ola gelmiştir. Onun için ki onları Kırım'da hiç işleri yoktur; ama onların uzun uzak durmaları ile kullanılırlar çok zarar olur. Biz sizle ömür boyunca dost ve kardeş olmayı dileriz. Ve size böleklerimizi ve yakın kişilerinize hanı azamlık yarlıkaşımızı her yıl söyleyip beklediğinizce eksiksiz göndermeyi buyururuz...”⁷⁷⁷.

Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki siyasi ve diplomatik faaliyetler ilerlerken iki memleket arasında yarlıklar ve hatlar gidip gelmiştir. IV. Mehmed Giray Han, göndermiş olduğu yarlıklarda sürekli Ten Kazakları'na olan şikâyetinden bahsedip Kazakların engellenmesini istemektedir. Rus Çarı ise göndermiş olduğu hatlarda Kazakların söz dinlemediğini ve onlara engel olamadığını belirten ifadelerle yer vermiştir. IV. Mehmed Giray Han'ın nureddin sultanı Adil Giray'ın Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği 1657 tarihli yarlıkta Rus Çarlığı'na gönderilen Kırım elçisinin Moskova'da öldüğü ve Kırım'a geri gönderilmediği konusunda “...bu zamana kadar Kırım'dan Rus Çarlığı'na varan elçinin öldüğü olmamıştır. Elçimizin suçu olduğunda tutturup onu elçibaşına veriyordunuz; Biz haramzadenin hakkından gelmez değildik. Bunun gibi işler iyi hal değildir...”⁷⁷⁸ şeklinde Rus Çarı'nı ikaz etmektedir. IV. Mehmed Giray Han'ın ilk saltanatından itibaren Kırım Hanlığı'nın Rus Çarlığı üzerindeki etkisinin azaldığı görülmektedir. Mehmed Giray Han'ın ikinci saltanatı yoğun olarak Lehistan'a karşı olan savaşlarla geçmiştir. IV. Mehmed Giray Han, Osmanlı-Avusturya savaşlarının bir parçası olan Uyvar seferine bizzat katılmadığından dolayı Köprülü Fazıl

⁷⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 489-493.

⁷⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 519-522; Hatta ulug ata ve dedeleriniz zamanında Kırım'dan varan elçilerimize olmayan saygısızlık oldu diyip ayıp sözler işitiyoruz. Bir önceki yarlıktaki çapkun elçi Mehmed Emildeş'i öldürüp bütün elçileri yatırıp tabakladılar (derisini yüzdüler). diye haber verdiler. Bu doğru ise böyle kardeşlik ve dostluk olmaz. Yolda elçileri basan haramzadeleri buldurup haklarından gelesiniz. Böyle işler padişahlığa yakışmaz. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 523-524.

Ahmet Paşa tarafından 1666'da Kırım Hanlığından azledilmiştir⁷⁷⁹. IV. Mehmed Giray Han'ın azlinden sonra Kırım tahtına Adil Giray (1666-1671) Han olarak getirilmiştir. Bu sırada Lehistan ve Rusya arasındaki savaş ise 1667 yılına kadar devam etmiştir ve Lehistan'ın savaşı kaybetmesiyle birlikte Rusya ile Andrusova antlaşması imzalamıştır. Söz konusu antlaşmada Lehistan, Ukrayna'nın Özi Nehri⁷⁸⁰,nin doğu kıyısında olan kısmını (Kiev⁷⁸¹ dâhil olmak üzere) Rusya'ya bırakmıştır. Özi Nehri'nin batısı ise Lehistan toprakları içerisinde kalmıştır. Söz konusu Antlaşma ile birlikte Ukrayna, Lehistan ve Rusya arasında paylaşılmıştır⁷⁸².

Tablo 14: Velyaminov-Zernov'a Göre 1515-1666 Arası Kırım-Osmanlı-Rus-Leh Hükümdarları⁷⁸³

Kırım Hanlığı	Osmanlı Devleti	Rus Çarlığı	Leh Krallığı
I.Mehmed Giray Han (1515-1523)	I.Selim (1512-1520), I.Süleyman (1520-1566)	III.Vasili (1505-1533) (Moskova)	I.Zygmunt (1506-1548)
I.Devlet Giray Han (1551-1577)	I.Süleyman (1520-1566), II.Selim (1566-1574), III.Murad (1574-1595)	IV. İvan (1547-1584) İlk Rus Çarı	II.Zygmunt August (1548-1572) ⁷⁸⁴ Henry De Valois (1573-1574), Stephan Bathory (1575-1586)
II.Gazi Giray Han (1588-1596)	III.Murad(1574-1595), III.Mehmed(1595-1603)	I.Mihail Fedoroviç(1613-1645)	III.Zygmunt (1587-1632)
III.Mehmed Giray Han (1623-1628)	IV.Murad (1623-1640)		
Canibek Giray Han (1628-1635)			IV.Vladislav (1632-1648)
İnayet Giray Han(1635-1637)			
I.Bahadır Giray Han (1637-1641)			
IV.Mehmed Giray Han (1641-1644)1.saltanat	Sultan İbrahim (1640-1648)		
III.İslam Giray Han (1644-1654)	Sultan İbrahim(1640-1648), VI.Mehmed (1648-1687)	I.Mihail Fedoroviç (1613-1645), I.Aleksey Mihayloviç (1645-1676)	IV.Vladislav (1632-1648), II.Yan Kazimir (1648-1668)
IV.Mehmed Giray Han (1654-1666)2.saltanat	IV.Mehmed (1648-1687)	I.Aleksey (Aleksy Mihayloviç 1645-1676)	II.Yan Kazimir (1648-1668)

4.4. 1515-1666 Arası Yarlıklarda Yer Alan Kırım Elçileri

Elçilik farklı devletlerarasındaki ilişkilerin yürütülmesi açısından diplomasi tarihinde işlevsel bir kurumdur. Tarihsel süreç boyunca Türk devletleri oldukça gelişmiş bir diplomatik yeteneğe

⁷⁷⁹ Giray, a.g.e., s. 180.

⁷⁸⁰ Özi Nehri; Dnipro (Дніпро) Ukraynca, Dnepr (Днепр) Rusça, Antik çağda Yunanca Borysthenes Βορυσθενής. Harita için bkz: ek 1, harita 2.

⁷⁸¹ Kiev, Kijów (Lehçe) kullanımı Türkçeye Kuşavi olarak geçmiştir. Kyiv (Київ) Ukraynca, Rusça (Киев) Kiev için bkz: ek 1, harita 1.

⁷⁸² Giray, a.g.e., s. 181.

⁷⁸³ Aynı Döneme denk gelen hükümdarlar tablo halinde lisetelenmiştir.

⁷⁸⁴ Jagellon Hanedanı sona ermiştir. Artık Lehistan Krallarının seçilerek tahta oturduğu dönem başlamıştır. Bkz: Beydilli, a. g. m., s. 312.

sahiptirler. Bu duruma paralel olarak elçilik bürokrasisi oluşturulmuştur. Tüm Türk devletlerinde olduğu gibi Altın Orda Devleti için de elçiliğin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Altın Orda Hanlığı'nda elçiler konaklama için *yam*⁷⁸⁵ adı verilen posta teşkilatının ulaşım yollarını ve menzillerini kullanmışlardır. Türk Moğol devletleri bünyesinde belirli aralıklarla kurulan *yamlar*, tüm imparatorluğun ve iletişim halinde olduğu devletlerin posta istasyonları aracılığıyla birbirinden haberdar olmasını sağlamıştır⁷⁸⁶. Yarlıklara göre Altın Orda'nın bakıyesi olan Kırım'da da elçilik faaliyetleri Altın Orda'nın devamı niteliğindedir.

İlçi, *elçi* kelimesinin temel anlamı hükümdarın yabancı bir memleketteki temsilcisi olup⁷⁸⁷, hükümdarı temsil etme gücünü göstermektedir⁷⁸⁸. Etimolojik olarak, *İbni Mühenna Lugatına* göre, *elçi* kelimesi klasik Moğolcada *elçi*, modern Moğolcada ise *elç* şeklinde *elçi*, *devlet elçisi*, *temsilci* olarak⁷⁸⁹. *Tatarcada* kelimenin karşılığı *elçi* olarak zikredilmiştir⁷⁹⁰. Kıpçak Türkçesinin rehberi niteliğinde bir eser olan *Codex Comanicus*'ta, *elçi* kelimesinin karşılığı *elçi*⁷⁹¹. *Tatarca-Türkçe-Rusça lugata* göre *elçi* (ЭЛЧИ) kelimesinin karşılığı *elçi*⁷⁹². *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *elçi* olarak belirtilmiştir⁷⁹³. Söz konusu kelime Çağatay lugatında *elçi*, *ilçi*, *yalçuk* olarak⁷⁹⁴, Harezmi Türkçesinde *elçi*, *ilçi* olarak tarif edilmiştir⁷⁹⁵. Moğolca *yam* kelimesinin kökeni hakkında ilk bilgi veren kişi Edgar Blochet olmuştur⁷⁹⁶. Blochet, *yam* kelimesinin tahminen Çince'deki posta atını ifade eden *yé-ma* veya posta, menzil anlamına gelen *yé-mu* kelimelerinin uyarlaması olduğunu belirtmiştir⁷⁹⁷. Uygurlara da *yam*⁷⁹⁸ şeklinde geçen kelimenin kökeni hakkında birçok görüş olsa da fikir birliği sağlanamamıştır⁷⁹⁹.

⁷⁸⁵ Vér, a. g. t., s. 92; Sinan Meriç, **13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2019, s. 26, 29.

⁷⁸⁶ A. Melek Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s. 231.

⁷⁸⁷ A. Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, 23.

⁷⁸⁸ Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, s. 101.

⁷⁸⁹ Gül, a. g. s., s. 121.

⁷⁹⁰ Ehmetyanov, a. g. s., s. 117.

⁷⁹¹ Argunşah ve Güner, a.g.e., s. 454.

⁷⁹² Muzafarov, a. g. s., s. 108.

⁷⁹³ Zemahşeri, **Mukaddimetü'l-Edeb-Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü**, N. N. Poppe (Haz.), (Çev. Mustafa S. Kaçalin), 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 48.

⁷⁹⁴ Ünlü, **Çağatayca**, s. 331.

⁷⁹⁵ Ünlü, **Harezmi**, s. 169.

⁷⁹⁶ Vér, a. g. t., s. 92.

⁷⁹⁷ Meriç, a. g. t., s. 26.

⁷⁹⁸ Durmak, duraklamak, durak, posta durağı, bkz: Mağfired Kemal Yunusoğlu, **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2012, s. 177.

⁷⁹⁹ Meriç, a. g. t., s. 29.

Kırım Hanlığı yarlıklarına göre Kırım hanlığında *elçi*⁸⁰⁰ kelimesini karşılayan *ulak*⁸⁰¹, *haberci*, *çapkun*⁸⁰², *yatur elçi*⁸⁰³ gibi farklı kelimeler mevcuttur. Tüm bunların yanında Kırım Hanlığı saray protokolünde elçilik kurumunun özel bir yeri bulunmaktadır. Kırım Hanlığı'ndan yabancı devletlere giden elçiler, yabancı devletlerden Kırım Hanlığı'na gelen elçiler, tüm bu gidiş gelişler esnasında elçilerin ne ile karşılaştığı elçilik kurumunun işleyişinin nasıl olduğu ile ilgili bilgilere ulaşmamız açısından Kırım Hanlığı yarlıkları yol gösterici niteliktedir. Söz konusu yarlıklarda elçilerin *nöker*, *içki beyi*, *mirza*, *bey*, *tet bahşısı*, *atalık*, *ağa*, *şah* ve *Kırım'da bir Kıpçak boyu olan Süleşoğulları*'ndan seçildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Velyaminov-Zernov'un derlediği yarlıklarda Kırım Hanlığı, sınır komşuları olan Rus Çarlığı ve Lehistan-Litvanya ile yoğun bir diplomasi ağı oluşturduğu görülmektedir. Günümüzde ulaşılabilen yarlıklara göre Kırım Hanlığı'nın en fazla yarlık ve elçi gönderdiği devlet Rus Çarlığı olduğu görülmektedir. Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı'ndan aldığı mirası siyasi ve bölgesel güç olma çabalarıyla devam ettirmiştir. Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdiğinden itibaren dahi dış siyasette aktif olmak için gayret içerisinde olmuştur.

⁸⁰⁰ Başka bir devlete gönderilen resmî mümessil. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 335.

⁸⁰¹ Haberci, haber götüren kimse, Tatar. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 1046; Ulag; beyin emriyle hızlı posta için alınan ve diğerine ulaşınca kadar binilen at. Bkz: Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 920.

⁸⁰² Ulak, haberci; acil iş için gönderilen ulak. Vur-kaç anlamında da kullanılmıştır. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 249.

⁸⁰³ Kalıcı elçi, uzun süreli kalacak olan elçi. Yatur elçi başı; ise kalıcı büyük elçi, uzun süreli kalacak olan büyük elçi. Yatur ulug elçi; kalıcı büyük elçi, uzun süreli kalacak olan büyük elçi. Bkz: Zernov, **2017 b**, s.1139, 1140.

Tablo 15: Velyaminov-Zernov'un Eserine Göre 1515-1666 Yılları Arasındaki Kırım'dan Yabancı Devletlere Gönderilen Elçiler⁸⁰⁴

Hanlar ve Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa İsimleri	Elçinin Adı	Elçi Gönderilen Devlet	Yarlık Numarası
I.Mehmed Giray Han Dönemi 1515-1523	I. Mehmed Giray Han	Evliya Mirza Tet, Orda Biy, Nöker ⁸⁰⁵ İbrahim Biy	Rus Çarlığı	1
I.Devlet Giray Han Dönemi 1551-1577	I.Devlet Giray Han	Kulumuz Şakir	Lehistan Krallığı	2
II. Gazi Giray Han 1588-1596	II. Gazi Giray Han	Pir Ali inamlı (güvenilir) kişi, İsa Beg, Kasım Bey	Rus Çarlığı	3
		İçki Bey ⁸⁰⁶ ve Vezir Kasım Beg	Lehistan Krallığı	4
		Hükmü şerifin çavuşları	Lehistan Krallığı	5
	Kalgay I. Selamet Giray Sultan (Tarihsiz)			6
	Kalgay Tohtamış Giray Sultan (Tarihsiz)	Musalli	Lehistan Krallığı	7
	Kalgay Şahin Giray Sultan	Akman	Lehistan Krallığı	9
Canıbek Giray Han Dönemi 1628-1635	Canıbek Giray Han	Tet ⁸⁰⁷	Rus Çarlığı	10
		Otman Beg, Ali Bey		12
		Otman Beg, Can Temur Mirza ⁸⁰⁸ , Ali Bey		13
		Otman Beg, Can Mirza Mahmud		14 (elçi yok)
		Devlet Gazi Mirza, Otman		15
		Hürrem Şah Mirza ⁸⁰⁹		17
		İbrahim Biy, tet bahşısı ⁸¹⁰		18
		Mirza, Nasuh, Hürrem Şah Mirza, Ali Biy, Mehmed	Lehistan Krallığı	20
		Gazi	Rus Çarlığı	21
				22
		Çumaş Mirza, Mustafa Çelebi, Mehmed		23 (elçi yok)
		Elçi başı Hasan Mirza, bahşı tet	Lehistan Krallığı	24
	Kalgay Devlet Giray Sultan			25
		Elçibaşı Hasan	Rus Çarlığı	11
				16

⁸⁰⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

⁸⁰⁵ Arkadaş, bkz: Zemahşeri, a. g. s., s. 105; nökür/ nöker: arkadaş, yoldaş, yâr, eş için bkz: Gül, **Moğolca İbni Mühennâ Lügati**, s. 177.

⁸⁰⁶ Saray teşkilatında olan bey, üst yönetici bkz: Zernov, **2017 b**, s. 492

⁸⁰⁷ Diplomat, elçi, büyük elçi; uyanık, tetikte, tedbirli kişi. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 1009.

⁸⁰⁸ Bey ve karaçibey ile aynı anlamda kullanılan Altın Orda'daki kabile reislerinin ünvanı bkz: Özyetgin ve Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar**, s. 145.

⁸⁰⁹ İsim. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 935.

⁸¹⁰ Tet bahşısı: Diplomat, elçi, büyük elçi; zeki, uyanık, tetikte, tedbirli kişi, kendisiyle müşavere olunan kişi. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 1009.

Tablo 15: Devamı

Hanlar ve Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa İsimleri	Elçinin Adı	Elçi Gönderilen Devlet	Yarlık Numarası
Canıbek Giray Han Dönemi 1628-1635	Kalgay Mehmed Giray Sultan	Otman Beg	Lehistan Krallığı	19
		Elçi başı Mustafa Mirza		26
İnayet Giray Han Dönemi 1635-1637	İnayet Giray Han	Gaziş	Lehistan Krallığı	27
		Otman	Rus Çarlığı	30
				31 (Defter)
				33
	İnayet Giray Hanın Veziri Ali Beg	Dal Bahadır	Rus Çarlığı	29
	I.Bahadır Giray Hanın Veziri Can Timur Beg	Abdu'llah Bahadır	Rus Çarlığı	34
I.Bahadır Giray Han Dönemi 1637-1641	I.Bahadır Giray Han Dönemine Ait Hazine Ve Tiyiş Kayıtları	Kutlu Çora Bahadır		52
				35
	I.Bahadır Giray Han	Dal, Tohtamış Atalık ⁸¹¹	Rus Çarlığı	36
				37
		Tohtamış, Bölek Şah Ağa		41
				46
		Mustafa Çelebi		48
		Kutlu Şah Biy, Kavut Biy	Lehistan Krallığı	53
	Nureddin Safa Giray Sultan	Ahmed	Rus Çarlığı	38
	Kalgay İslam Giray Sultan	Bölek Şah Ağa , Abdu'l-hayy Çelebi		42
		Memiş, Kaytas		43
		Can Timur		49
		Aslan Ağa	Lehistan Krallığı	55
		Hüseyin Çelebi	Rus Çarlığı	56
	I.Bahadır Giray Han'ın Veziri Muhammed Şah	Toktamış Atalık	Rus Çarlığı	44
	İslam Giray Sultan'ın İşik Ağası Sefer Gazi	Murtaza		45
	Nureddin Kırım Giray Sultan	Din-i İslam Ağa (yatılı elçi olarak han göndermiş), Abdaş'ı (Kırım Giray Sultan göndermiş)		47
		Ramazan		50
		Kutlu Şah Biy, Devlet Gazi	Lehistan Krallığı	54
	I.Bahadır Giray Han'ın Baş Veziri Bayram Ağa	Mustafa Çelebi	Rus Çarlığı	51
	Nureddin Baht Giray Sultan	Gönderilen Elçinin İsmi Yazılmamıştır	Lehistan Krallığı	57
IV. Mehmed Giray Han 1641-1644/ I.Saltanat	Nureddin Gazi Giray Sultan		Rus Çarlığı	59
		Hasan Atalık		64
		Devlet Gazi		70

⁸¹¹ Kırım Hanlığı'nda şehzadelerin eğitiminden sorumlu kişi, müşavir. Selçuklulardaki karşılığı atabeg, Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı lala'dır. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 91.

Tablo 15: Devamı

Hanlar ve Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa İsimleri	Elçinin Adı	Elçi Gönderilen Devlet	Yarlık Numarası
IV. Mehmed Giray Han 1641-1644/ I.Saltanat		Abdaş		80
		Elçi Recep, Murat Şah Mirza		83
		Kazi Beg		92
	IV.Mehmed Giray Han'ın Yakın Kişisi Can Timur Bey	Gazi Beg, Mustafa Çelebi, Piyale Bahadır	Rus Çarlığı	60
		Mustafa Çelebi		61
		Temur Bahadır		65
	IV. Mehmed Giray Han	İslam Mirza	Lehistan Krallığı	62
		Kavat Biy, İbrahim Mirza		66
		Derviş		67
		Laçın Bey	Rus Çarlığı	69
		Otman Çelebi		71
		Dost Mehmed (önceden göndermiştik şeklinde yazmaktadır)		74
		İbrahim Mirza, Baki Çelebi	Lehistan Krallığı	89
		Otman Çelebi, Kazi Beg, Arslan Aga	Rus Çarlığı	90
	Kalgay Fetih Giray Sultan	Can Timur Biy, Seyyid Beg	Rus Çarlığı	63
		İbrahim Mirza	Lehistan Krallığı	68
		İvaz	Rus Çarlığı	75
		Murad Şah Mirza, Recep Beg		81
		İslam Beg elçi, Süleçoğlu ⁸¹² Mehmet Şah Bey (Almaşuva gönderilmiş)		82
		Mehmed		87
		Otman Çelebi	Rus Çarlığı	72
	IV.Mehmed Giray Han'ın Yakın Kişisi Muhammed Şah Bey	Dost Mehmet Beg, Begey Bahadır		73
		Laçın Beg , Dost Mehmed, İbrahim,Şaban		76
		Kaytas Beg, Aş- Berdi Bahadır		84
		Murat Şah Mirza, Süleyman Bey		86
		Çelebi, Gazi Beg, Sefer Gazi Bahadır		93
		Mehmed Şah Biy (Karaçı)		85
	IV.Mehmed Giray Han'ın Baş Veziri Kayıt Aga			
III.İslam Giray Han Dönemi 1644-1654	III.İslam Giray Han	Mustafa Beg	Kişnes Kansilyer	94
		Mehmed Şah Biy, Laçın Bey	Rus Çarlığı	99
		Hürrem Şah Mirza		105
		Ali Beg	Lehistan Krallığı	111
		İslam Beg	Rus Çarlığı	112

⁸¹² Süleçoğlu, Kırım'daki beş Kıpçak boyundan biri. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 932.

Tablo 15: Devamı

Hanlar ve Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa İsimleri	Elçinin Adı	Elçi Gönderilen Devlet	Yarlık Numarası
III.İslam Giray Han Dönemi 1644-1654	III.İslam Giray Han	İbrahim Aga		113
		Polat Aga		114
		Kırım Gazi Mirza		118
		Mehmed Beg		121
		Çapkun Şah Hüseyin		132 ⁸¹³
		Mustafa Beg	Rus(?) Kansilyar	133
		Mehammed Şah Biy, Atmanay Beg	Rus Çarlığı	139
		Mehammed Şah Biy, Arslan Mirza		145
		Mehmed Şah Biy		149
		Mustafa		152
		Ayvaz Beg		156
		Çapkun Hacı Gazi Mirza	Rus Çarlığı	95
	Sefer Gazi Aga (III.İslam Giray Han'ın Ulug Veziri)	Mustafa Beg		98
	Nureddin Gazi Giray Sultan	Cumaş Mirza		100
		Şah Hüseyin Beg		107
		Hürrem Şah Mirza		115
		Çapgun Mehmed		125
		Bolat Aga ⁸¹⁴ ve Abdurrahman Beg		136
		Abdurrahman Beg		137
		Çapkun Mehmed, Ulug elçi Otman Çelebi		138
		Abdurrahman		140
		Elçibaşı Atmanay Bey, Hasan		147
		Elçibaşı Arslan Mirza, elçi Gazi Mirza		155
		Sefer		157
		Mehmed		102
		Hankulu, Laçın Bey, Bali Bahadır		108
		Otman Bahadır		128
		Hacı Gazi Mirza		106
	Muhammed Şah Bey (III. İslam Giray Han'ın Yakın Kişisi)	Hürrem Şah Mirza	Rus Çarlığı	120
		Mehmed Şah Beg, Ahmed Beg		123
		Tohtamış Ata		
	Kalgay Kırım Giray Sultan			

⁸¹³ 132 nolu yarlıkta İslam Giray Han içerik ve tamga kısmında Sultan olarak yazılmış. Ancak belgenin içerisinde İslam Giray'ın han olduğu yazmaktadır. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 439.

⁸¹⁴ Ağa, büyük erkek kardeş, vezir, bey. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 25.

Tablo 15: Devamı

Hanlar ve Dönemleri	Elçi Gönderen Han Kalgay Nureddin ve Ağa İsimleri	Elçinin Adı	Elçi Gönderilen Devlet	Yarlık Numarası
	Nureddin Adil Giray Sultan	Mehmed Şah Bey		124
		Hürrem Şah Mirza		110
		Çapkun Toktamış		143
		Elçibaşı Veli Çelebi		148
		Tohtamış		151
		Mehammed		154
		Hacı Mehmed, Abdurrahman		158
IV.Mehmed Giray Han Dönemi 1654-1666 /2.Saltanat	IV.Mehmed Giray Han	Mehmed Şah ⁸¹⁵ Beg, çapkun Şaban Ağa	Rus Çarlığı	160
		Şah Timur Mirza		167
		Batır Mirza		168
		Köni Emildeş		172
		Yatur elçi Ömer Ağa		173
		Çapkun Şahbaz		178
		Toktamış		181
		Ulug elçi Sefer Ağa		183
		Çapkun Sefer		184
		Çapkun Otman		187
		Sefer Ali Atalık		194
	Kalgay Gazi Giray Sultan	Yusuf Beg		169
		Tohtamış		170
		Mehammed		171
		Köni Emildeş		174
		Aliş Beg		176
		Ulug Çapkun Ahmet Beg		179
		Elçi var ama ismi okunamamış		188
		Murad		193
		Koç Ali Ağa		195
		Kulay		175
	Nureddin Adil Giray Sultan	Musa		182
		Çapkun Mustafa		189
		Sefer Ali Atalık		196
	Sefer Gazi Ağa (IV. Mehmed Giray Han'ın Veziri)			

⁸¹⁵ Şah, şah, hükümdar, kişi adı. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 934; Şah, başkan, reis, padişah, hükümdar için bkz: Ünlü, Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü, s. 544.

4.4.1. 1515-1666 Kırım Hanlığı'nın Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı Arasındaki Elçilik Faaliyetleri

1515-1666 arası Kırım Hanlığı ile gerçekleştirilen elçilik faaliyetleri incelendiğinde I. Mehmed Giray Han (1515-1523) döneminde Leh Krallığı'na gönderilen şartnamede (yarlık no:1)⁸¹⁶ dostluk yenilendiği ve şartname yazıldığı belirtilmiştir. Şartnamenin iletilmesi için ulu elçi olarak Karaçı Şirin Devletek Bey'in oğlu Evliya Mirza Tet⁸¹⁷ gönderildiği ifadesine yer verilmiştir. Karaçıların elçilik faaliyetleri ile ilgilendiği görülmektedir. Aynı zamanda iki memleket arasında gidip gelen elçilerin iki aydan fazla karşı devlette bekletilmemesi istenmektedir. *Altın nişanlı şartnamenin* Kırım'ın ulu elçisi ve karşı devletin elçisi ile birlikte Leh yurduna gönderildiği belirtilmiştir⁸¹⁸. I. Devlet Giray Han (1551-1577)⁸¹⁹ döneminde Leh Kralı'na gönderilen yarlakta anlaşma sağlanıp Moskova üzerine birlikte hareket edip Moskova hisarlarının alınması istenmektedir. Gerekli anlaşmanın sağlanabilmesi için Kırım Hanlığı Leh Kralı'na ulu çapkun⁸²⁰ Şakir'in gönderildiği ifade edilmiştir. Gönderilen çapkun çok bekletilmeden Leh Kralı'nın *ahdname*⁸²¹sinin çapkuna verilip Kırım Hanlığı'na geri gönderilmesi istenmektedir⁸²². Bu durumda elçi görevi gören çapkunların anlaşma dönemlerinde iki devlet arasında *ahdname* getirip götürdüğü çıkarımı yapılmaktadır. II. Gazi Giray Han'ın (1588-1596, ilk hanlığı) döneminde de Rus Çarlığı ve Leh krallığına yarlıklar gönderilmiştir. Rus Çarlığı'na gönderilen yarlakta *culu bahası*⁸²³ istenmektedir. Culu bahası için Rus Çarlığına *kulumuz* ifadesiyle elçi gönderildiği vurgulanmaktadır⁸²⁴. II. Gazi Giray Han döneminde hem Rus Çarlığı hem de Lehistan ile karşılıklı ilişkilerin dostane şekilde ilerlemesi için karşılıklı elçiler gidip gelmeye devam etmiştir. III. Mehmed Giray Han (1623-1628) döneminde Rus Çarlığı ile karşılıklı gidip gelen elçi, çapkun, sipahi, bazargan her iki memlekette rahat hareket etmesi için altın baysalu⁸²⁵ ahdname yazılıp Rus Çarlığına gönderilmiştir⁸²⁶. Söz konusu yarlıklar incelendiğinde Rus Çarlığı ile olan diplomatik ilişkilerin yoğun olduğu ilk dönem Canıbek Giray Han (1628-1635) dönemidir. Canıbek Giray

⁸¹⁶ Yarlık no:1 Rus Knezlerine ve ileri gelenlerine gönderildiği belirtilmektedir. Ancak yarlık içerisinde elkab kısmında Leh vilayetinden bahsedilmektedir. Yarlığın ilerleyen kısımlarında ise karşı tarafa hitap ederken siz Jigmund Korol karındaşım ile dost kardeş oluyoruz ifadesine yer verilmiştir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 3.

⁸¹⁷ Tet burada Evliya Mirza'nın isminin sonuna eklenmiştir ve isim olarak geçmektedir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 3.

⁸¹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 4.

⁸¹⁹ Velyaminov-Zernov'un eserinde tarihler aralığı II. Devlet Giray Han dönemi olduğu yazılmıştır ancak verilen tarih aralığı I. Devlet Giray Han dönemine aittir. Bkz: İnalçık, **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine**, s. 667.

⁸²⁰ Ulak, haberci; acil iş için gönderilen ulak. Bkz: Atasoy, **Dizin**, s. 249.

⁸²¹ Ahdname; yeminleşme metni, anlaşma metni. İki ülke arasında karşılıklı verilen sözlerin yazılı olduğu anlaşma metni, üzerinde anlaşılmiş konuları hatırlatmak üzere yazılan mektup, yarlık. Bkz: Atasoy, **Dizin**, s. 36.

⁸²² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 7-8.

⁸²³ Rehin değeri için bkz: Zernov, **2017 b**, s. 109, 241.

⁸²⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 8-9.

⁸²⁵ Altın mühürlü bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 66-131.

⁸²⁶ Yarlık no: 8 için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 20-24.

Han'a ait yarlıklar III. Mehmed Giray Han (1610) döneminden sonra ve III. Mehmed Giray Han'ın ikinci defa tahta çıktığı (1628-1635) döneme kadardır⁸²⁷. Canıbek Giray Han döneminde, Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki dostluk şartı gereği Rus Çarlığı'ndan Kırım Hanlığı'na hazine, tiyışler ve Rus elçileri gönderilmiştir. Rus Çarlığı'nın İstanbul'a elçi gönderme şartları; Rus Çarlığı'nın, Ten Kazaklarının zarar ve ziyanlarını engellemeleri; Ten Kazaklarının şayka (tekne) ile denize çıkmamaları, Osmanlı kalelerini vurmamaları, köylerini, kentlerini yağmalamamaları ve denizdeki Osmanlı gemilerine zarar vermemeleri olarak belirlenmiştir⁸²⁸. Hatta anlaşmaların bozulması halinde iki komşu ülkenin savaş pozisyonuna geldiği de olmuştur⁸²⁹. İnayet Giray Han (1635-1637) döneminde “... bizim hatırımız için yıllık hazinemizi kusursuz gönderip yardım isteyesiniz. Dostluk şartlarımıza saygı duyacak olursanız ömür boyunca sizinle dost ve kardeş oluruz ...” şeklinde dostluk yenilenmiştir. Tüm bu isteklerin Rus Çarına iletilmesi için *ulug çapkun başı*⁸³⁰ gönderilmiştir⁸³¹. I. Bahadır Giray Han (1637-1641) döneminde Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği yarlıkta Azak'ın Ten Kazaklarının saldırısına maruz kaldığı ifade edilmiştir. I. Bahadır Giray Han'ın gönderdiği yarlıkta “...Siz kardeşimiz dostluğunuzda durmuyorsunuz Ten Kazağınza Azav Kirmanını aldırıldıktan sonra gördük ki siz kardeşimizin bize ve iki memleketin iyiliğini isteseydiniz böyle işler olmazdı...”⁸³² Aynı zamanda Rus Çarlığından gelen elçilerin Kırım Hanının huzuruna gelip *bölek selam* getirmemeleri Kırım Hanı'nı iki yurt arasındaki dostluğun sağlamlığı konusunda rahatsız etmiştir. Bazı dönemlerde Kırım Hanlığı'nda bulunan elçilerin rehin olarak tutulduğu ifade edilmektedir⁸³³. İki yurt arasında (Kırım-Rus) barış olmasının istenmesi halinde geçmiş hanlar döneminde Kırım'a gelen hazinelerin, tiyış ve kolkaların eksiksiz gönderilmesi istenmektedir. Yazılan ahdnamenin elçi başına verilip gönderildiği ifade edilmiştir⁸³⁴. Rus Çarlığı'ndan Kırım'a kaçıp gelen elçi, sipahi ve çapkınların dostluk gereği korkusuz gelebilmeleri gerektiği vurgulanmaktadır⁸³⁵. I. Bahadır Giray Han döneminde Rus Çarlığı'ndan yıllık alınan haraç ve hediye konusunda eksiklik yapılmasından ötürü Rus elçileri

⁸²⁷ Arpacı ve Özyetgin, “Saray Protokolü”, s. 193.

⁸²⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 51-62.

⁸²⁹ 22 nolu yarlık Canıbek Giray Han (bin Mübarek Giray Sultan) dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderildiği yazılmıştır. Ancak yarlık başında yabancı memleketin Leh memleketi olduğunu anlamak için elkab kısmında bahsedilen vilayetlere bakılabilir. Aynı zamanda Moskov kralı ile sizin hatrınız için düşman olup sizin vilayetinize ata binip yola çıkmadık. Moskov memleketini yağmalamak için varıldığı ve Kırım Hanlığından söz konusu yağma için asker yardımı istenmektedir. Bütün Kırım, Nogay ve Çerkes askerinin Moskov memleketine sefere gönderildiği belirtilmiştir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 98-100.

⁸³⁰ Ulakların başı, baş ulak. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 251.

⁸³¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 120-121.

⁸³² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 190.

⁸³³ Arpacı ve Özyetgin, “Saray Protokolü”, s. 193.

⁸³⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 190; Hatta gönderilen defterimize göre bizim bu kadar kardeşlerimiz, oğullarımız, kızlarımız var; han oğullarına ve kızlarına tiyış verile gelmiştir. Bizim zamanımızda gelmemesi olur mu? İsteriz ki iki yurt arasındaki fakir ve fukara rahat olsun; İfadesine yer verilmiştir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 190-194.

⁸³⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 195-200.

*kabala*⁸³⁶ senediyle borçlu duruma getirilmişlerdir⁸³⁷. IV. Mehmed Giray Han (1641-1644/ 1. Hanlık dönemi) döneminde önceki adet üzere Rus Çarlığından Kırım'a gönderilen hazine, bölek ve bütün tiyişlerin, elçi ve sipahilerle gönderildiği belirtilmiştir. Aynı zamanda Kırım Hanlığı IV. Mehmed Giray Han döneminde Rus Çarlığından Kâbe harcı istemektedir. Tüm bu isteklerin karşılığında Kırım beylerinin Rus Çarlığı için yaptığı hizmetin göz ardı edilmemesi istenmektedir⁸³⁸. IV. Mehmed Giray Han (1641-1644/1654-1666) ve III. İslam Giray Han (1644-1654) dönemleri Kırım Hanlığı'nın, Rus Çarlığı karşısında siyasi ve diplomatik olarak gücünü kaybetmeye başladığı dönemdir⁸³⁹. Elçi ve çapkunların sayısı iki yurt arasında problem olmaya başlamıştır. Yarılkta geçen ifadeye göre ulug elçi ve çapkun konusu birkaç defa name-i hümayunda yazılıp kanun-ı kadimden beri gönderilen elçi sayısı kadar elçi gönderildiği ifade edilmiştir. Ancak Rus Çarlığı gelen elçi sayısının fazla olduğunu belirtmektedir. Kırım Hanı ise gönderilen elçi sayısı yatur elçi⁸⁴⁰ 30 adam, ve çapkun 20 adam olmasını kanun-ı kadime uygun görmektedir. Kırım Hanı iki yurt arasındaki yolda yaşanan problemleri dile getirip elçi sayısının makul olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda elçi sayısının az olması iki padişaha layık olmadığı ve elçi sayısının itibar bakımından önemli olduğu vurgulanmaktadır⁸⁴¹.

Kırım Hanlığı diplomatik faaliyetlerde kanun-ı kadime önem vermiştir. Kırım'dan gönderilen elçilerin karşı devlette saygı ve hürmet görmeleri iki yurt arasındaki dostluğun göstergelerinden olarak kabul edilmiştir. Yarılklarda elçilere riayet edilmesi gerektiği sürekli vurgulanmıştır. Kırım ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik faaliyetlerin büyük bir kısmını elçilik faaliyetleri ve elçilik sayısı konusundaki görüşmeler olmuştur. Yarılklarda görüldüğü üzere Rus Çarlığı'na gönderilmiş olan elçi sayısı oldukça fazladır. Elçi sayısının fazla olması ekonomik bakımdan Rus Çarlığını rahatsız etmektedir. III. İslam Giray Han'dan gönderilen bir yarılkta "...ulug elçilerimiz Moskov'a vardıklarında tet⁸⁴², bahş⁸⁴³ denilen iki üstadımız oluyordu; Onu dahi kaldırıp ulug elçilerimiz ile çapkunlarımızı birbirine karıştırmayıp kişi başına birer nukrat⁸⁴⁴ verip bunun gibi ayıp işler ile ahd ve yemini siz bozmuş oluyorsunuz ..." ifadesine yer verilmiştir. Yarılklar incelendiğinde çapkun elçiler 40-50 kişi, yatur ulug elçiler 60-70 kişi olması yakışıksız geldiğinden dolayı çapkun elçi 25 kişi, ulug elçi 35 kişi Rus Çarlığına varması için elçilere tembih olunmuştur. 112 nolu yarılkta III. İslam Giray Han döneminden sonra elçi heyeti olarak han, kalgay ve nureddin sultanlar birer hat ve

⁸³⁶ Arpacı ve Özyetgin, "Saray Protokolü", s. 193; Zernov, 2017 b, s. 537.

⁸³⁷ Arpacı ve Özyetgin, "Saray Protokolü", s. 193.

⁸³⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 271-272.

⁸³⁹ Arpacı ve Özyetgin, "Saray Protokolü", s. 193.

⁸⁴⁰ Kalıcı elçi, uzun süreli kalacak olan elçi bkz: Atasoy, a.g.e., s. 1139.

⁸⁴¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 421-425.

⁸⁴² Diplomat, elçi, büyük elçi; zeki, uyanık, tetikte, tedbirli kişi. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 1009.

⁸⁴³ Hekim, doktor, öğretici. Müşavir, kişi adı. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 111.

⁸⁴⁴ Zernov, 2017 b, s. 782.

⁸⁴⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 410.

birer elçi göndermektedirler. 3 elçi ile birlikte 12 hizmetli gönderilmektedir. Eğer çapkun gönderilecekse 3 çapkun ve yanında 3 hizmetli kişi gönderileceği onu da almaşuv⁸⁴⁶ önünde bey ve mirzaların almaşuva varan haberi nedeniyle ya da padişahane mühim işler nedeniyle gönderileceği ifade edilmiştir⁸⁴⁷. İfade edilenden fazla ya da daha az kişi elçi heyetinde bulundurmayacaklarını ifade etmişlerdir. Elçilik heyetindeki kişi sayısı Kırım Hanlığı tarafından güç unsuru ve itibar olarak kabul edilmiştir. Her iki padişah arasında elçi sayısının az olmasının kendilerine yakışmadığını belirtmişlerdir⁸⁴⁸. Kırım Hanlığı sadece kendi diplomatik ilişkileri değil Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasındaki diplomatik faaliyetlerin de yürütücüsü konumunda olmuştur. Eski padişahların Moskova'dan İstanbul'a bir işi düşse doğrudan İstanbul'a elçi göndermedikleri belirtilmiştir. Herhangi bir sorun olduğunda veya Osmanlı Devleti ile iletişime geçilmek istendiğinde ilk önce Kırım'da hanın huzuruna bir *tilmaç*⁸⁴⁹ gönderilmiştir. Gerekli görüldüğü takdirde Kırım'dan İstanbul'a Rus tercüman ile güvenilir bir Tatarın yoldaş edilip gönderildiği belirtilmiştir. Rus Çarlığı'ndan İstanbul'a kanun dışı elçi gönderilmesinin ise Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki dostluğu zedelemekte olduğu ifade edilmiştir⁸⁵⁰. Canıbek Giray Han, geçmiş dönem içerisinde Rus Çarlığı'nın ataları, Kırım Hanları'nın ataları ile dost ve kardeş olup barış halinde olduklarını belirtmiştir. Aynı zamanda Rus Çarlığı, hünkâr hazretlerini (Osmanlı padişahı) bilmediklerini ve Osmanlı Devleti'ne hiç ulug elçi göndermediklerini ifade etmiştir. Hatta Rus Çarı'nın, Osmanlı Devleti'ne işi düşse Çar, Kırım Hanı'ndan icazet (izin) alıp, Kırım'dan birilerini yanına alarak Rus Çarının hizmetli kişisi Osmanlı Devleti'ne o şekilde gitmekte olduğu beyan edilmiştir. Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı'nın kendisine danışmadan Osmanlı Devleti'ne elçi göndermesini iki yurt arasındaki dostluğun zedelenmesi için sebep olarak görmüş ve İstanbul'a elçi göndermesini istememiştir⁸⁵¹. XVII. yüzyıla kadar Kırım Hanlığı söz konusu geleneği devam ettirmiştir⁸⁵².

Kırım'da elçilik faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönem, yıllık hazine kabulü esnasında gerçekleşmiştir. Hazinesinin teslimi için kararlaştırılan zaman yaklaştığında Rus Çarı, Kırım Hanlığı'na bir Rus atlısı göndermektedir. Rus atlısı ile birlikte hazinenin sınıra getirilmek üzere

⁸⁴⁶ Değiş tokuş etme anlamına gelmektedir. Almaşuv yeri ise değiş tokuş için belirlenen yerdir. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 63-64.

⁸⁴⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 383-393.

⁸⁴⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 461-465.

⁸⁴⁹ Tercüman, mütercim. Bkz: Zernov, **2017 b**, s. 1917; Altın Orda Hanlığı'nda da Taydula Hatun Bizans İpmaratorluğu'ndan Moskova'ya giden Metropolit Feognost'un Saray şehrine uğrayıp Han'dan güven yarlığı alarak 1343 yılında Moskova'ya döndüğü örneği bulunmaktadır. Bkz: Özyetgin ve Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığı'na Ait Resmî Yazışmalar**, s. 73. Osmanlı Devleti'nin kuzey politikası Kırım Hanlığı üzerinden yürütüldüğü için her iki yönlü kadim bir gelenek olduğu bilinmektedir.

⁸⁵⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 54, 107, 148, 410

⁸⁵¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 45.

⁸⁵² Arpacı ve Özyetgin, "Kırım Hanlığında Saray Protokolü", s. 194

yola çıktığı haberi verilmektedir⁸⁵³. Alınan haber üzerine Kırım Hanlığı'ndan *yel çapkunu (acele ath)*⁸⁵⁴ adlı bir elçiyle birlikte Rus Çarlığı'na bir Kırım Tatar heyeti gönderildiği haberi ulaştırılmaktadır⁸⁵⁵. Hazinesin sorunsuz bir şekilde Kırım'a teslim edilmesinin ardından eski kanun gereği Rus Çarlığı elçi heyetindeki görevi tamamlayan Kuşçu⁸⁵⁶, arabacı⁸⁵⁷ ve yol ağaları⁸⁵⁸ bekletilmeden veya zorla alıkonulmadan Moskova'ya geri gönderilmektedir⁸⁵⁹. Kırım Hanlığı'ndaki Rus elçisi ve sipahisi, yazıcısı tüm yoldaşlarına bir altın baysalı (payzalı) ahd name-i hümayun verilir hükümdarın katı, huzuru dedikleri *körünüş* ya da *körnişe*⁸⁶⁰ alınmaktadır. Daha sonra Kırım Hanlığı'ndan soylu bir elçi ve saygın bir sipahinin Rus Çarlığı'na *yatur elçi (kalıcı elçi)* olarak gönderildiği belirtilmektedir⁸⁶¹. Yazışmalardaki Rus elçi heyetindeki başyazıcı ise *Dyak*⁸⁶² olarak isimlendirilmiştir⁸⁶³. Yabancı elçilerin ağırlanması sırasında Kırım Hanı'nın huzuruna çıkmak isteyen elçi, *arz odası (körünüş)* önünde Kırım Hanı'na saygı göstergesi olarak kalpaklarını çıkarır tekrar takılmaktadır⁸⁶⁴. Hanın huzuruna gelen elçiler saygı ve hoşgörü ile karşılanıp kaftanlar giyindirilmektedir⁸⁶⁵. Daha sonra Kırım Hanlığı'nın değerli gördüğü av kuşları olan *şunkar*⁸⁶⁶ ve *karçıga*⁸⁶⁷, Kırım Hanlığı'na hediye edilmektedir. Söz konusu kuş sayısında eksiklik olması durumunda kuş başına 1000 altın verilmektedir. Kuş sunusunun ardından Tanrı'nın varlığını ve değerini ifade eden ekmek getirilmektedir. Ekmekten sonra sandık, *araki*⁸⁶⁸ ve

⁸⁵³ Elçi başımız Devlet Gazi Mirza'yı siz kardeşimizden gelen elçi başınızı birlikte gönderdik. Hatta içki kale beyimiz olan Ali Bey'i önceki adet üzere ulug hazinemizi almaşurga buyurdum. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 66.

⁸⁵⁴ Arpacı ve Özyetgin, "Kırım Hanlığında Saray Protokolü", s. 195; Elçinin yola çıktığını haber vermek ve yol emniyetini sağlamak üzere önceden gönderilen ve hızla haber ulaştıran öncü haberci. Bkz Zernov, 2017 b, s. 1167.

⁸⁵⁵ Bin doksan iki tarihinde kanun-ı kadim ve ahd-i kavim olan adet üzere Kırım tahtgahından yatur elçi başı ile Boyar Vasil Bariseviç Şeremet'i ve Sofracı Knez Andrey Romadonovskiy'i hatta başka Hristiyan tutsakları almaşuv beyine buyurulup hazır olan hazine yoluna çıkıp yürümekle, name-i hümayun ile yol çapkunu Çanak Ağa ve on beş kişi Rus Çarı Fyodor Alekseyeviç'e gönderildiği belirtilmiştir. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 666.

⁸⁵⁶ Han'ın saray teşkilatında avcı kuş (doğan, şahin, atmaca, kartal vs.) yetiştiren, terbiye eden memur. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 665.

⁸⁵⁷ Araba süren. Arabasıyla taşımacılık yapan. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 79.

⁸⁵⁸ Yolların emniyetinden sorumlu idâri görevli. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 1167.

⁸⁵⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 479.

⁸⁶⁰ Zernov, 2017 b, s. 654; Evliya Çelebi, a.g.e., s. 508-510.

⁸⁶¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 273.

⁸⁶² Çarlık Rusyası idari teşkilatında yüksek memur, bürokrat; saray teşkilatındaki birimlerin başlarına verilen ünvan. Bkz: Zernov, 2017 b, s.319.

⁸⁶³ Arpacı ve Özyetgin, "Saray Protokolü", s. 195.

⁸⁶⁴ Bundan önce gelen elçileriniz kalpaklarını çıkarıp baş ururlar (vurmak, saldırmak, giydirmek, bağlamak) idi. Bu elçiniz geldi kalpağını çıkarıp baş urmadı emrimizde olan kullarımız güç ile kalpaklarını alıp baş urdurdular. Bunun sebebi nedir? diye elçinize sordüğümüzda; padişahım bana böyle emretti diye cevap verdi. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 416.

⁸⁶⁵ Bu sene bu tarafa gönderdiğiniz elçi ve dyakınıza verdiğiniz hazine ve tiyışler eski kanun üzere huzurumuza alıp bütün sipariş ettiğiniz sözlerinizi söylediler ve hazineyi teslim ettikten sonra biz önceki adetçe onlara (elçi ve dyak) kaftanlar giydirip saygı gösterip hümet eyledik. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 328.

⁸⁶⁶ Zernov, 2017 b, s. 956; Sunkur; sungur yırtıcı kuşlardan birinin adı. Bkz: Kâşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 836.

⁸⁶⁷ Karçıga: çakır doğan. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 560.

⁸⁶⁸ Rakı, alkollü içki bkz: Zernov, 2017 b, s. 79.

*horilka*⁸⁶⁹ Kırım hanının huzuruna getirilmektedir. Ardından Kırım Hanı'na gelen hazinenin içindeki her şey hanın *körünüşi*nde sırayla açılarak hana taktim edilmektedir. Herhangi bir konu olduğunda hanlık içerisinde bulunan önemli kişilerin *körünüşe* katılanların toplandığı yere *elçi divanı* denilmektedir. Ten suyunda olan haramzade kazaklar sebepli Rus Çarlığı'nın elçisi ve yazıcısı da elçi divanında ağırlandı⁸⁷⁰. Kırım hanının huzurundan ayrıldıktan sonra haznedar ve yazıcı tarafından Rus elçilerinden yeniden tiyiş istendiği belirtilmektedir.

“...Geçen yıl elçinizden talep olunduda “Bize padişahımızın hazinedarının verdiği budur” diye altı ton (elbise) verdiler; öyle kaldı. Gece gündüz hizmetimizde bir ağımadır ve ağaçlarımıza ve kendimize hizmet etmiştir. Zairen birkaç zaman gelmeyip kalmakla defterde yazdık katipler hata etti. Bu kardeşlerinin hatrı için evvelki defter üzere tamam edip bugünden sonra kusursuz gelmesini buyuruyordunuz...”⁸⁷¹

ifadelerine yer verilmiştir. Kırım Hanı'nın sarayında gerçekleştirilen elçilerin ağırlandırmasına ilişkin protokolün benzeri, Akmesit'te bulunan kalgay sultanın sarayında da gerçekleştirilmektedir. Kalgay sarayındaki elçilik heyetinin en yoğun olduğu dönem yıllık hazine ve tiyişlerin kalgaya gelişi ve takdimi dönemidir. Rus Çarlığı, Kırım Hanı'na hazine gönderdiği gibi kalgaya da gönderilen yıllık hazinenin yola çıktığını bildirmek için bir elçilik heyeti göndermiştir. Kalgay, gelen elçi heyetini *körünüşi*ne (huzur, ön, kat) alıp kanun-ı kadim üzere *soyurgal*⁸⁷² vermektedir. Rus Çarlığı'ndan çapkun gelip ulug hazinenizi çıkarup *almaşuv* yerine geleni bildirmekle; Kırım'da olan Rus elçisi ve sipahilerini *körünüşe* getirip, kanun-ı kadim üzere saygı gösterip *soyurgalı* verip muhabbet name hattı ile Kırım'dan ulug elçi tayin olunmaktadır ve hazineyi aldirmek için bir bey ve yanında ataoğulları ve mirzaları ve yumuş (hizmetli, haberci, ulak) kişilere eski adet üzere saygı gösterip ulug hazineyi teslim ettirip zorla alıkoymadan acil gönderilmesi istenmektedir⁸⁷³. İki ülke arasındaki diplomasiin dostane olduğu dönemlerde Kırım Hanının yabancı memleketin elçilerine ihtiyaçlarını karşılamak için *günlük nafaka* veya *ulufe*⁸⁷⁴ ödediğini, onları himayesine aldığı ve hürmet gösterdiği belirtilmektedir. Rus Çarlığına ait şunkarcılar ve arabacıların çok bekletilmeden Moskova'ya geri gönderildiği ifade edilmektedir. Almaşuva gönderilecek olan Tatar kişisi ve elçisi ile birlikte Rus elçisi ve yazıcısının Sentabr⁸⁷⁵ ayında geciktirilmeden birlikte

⁸⁶⁹ Ukrayna Votkası, bkz: Arpacı ve Özyetgin, “Kırım Hanlığında Saray Protokolü”, s. 195.

⁸⁷⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 424.

⁸⁷¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 451.

⁸⁷² Bağış, ihsan, hediye. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 914. Ax

⁸⁷³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 444.

⁸⁷⁴ Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'ten III. İslam Giray Han'a gönderilen tarihi bilinmeyen 117 nolu yarlakta; “...Siz kardeşimiz İslam Giray Han, dostlukta olmak istiyorsanız sipahimiz Timafey Karavlavın huzurunda yoldaşları ile Kuran üzerine şart kılıp altun baysalı şartname hattınızı verdiniz ise onun üzerinde sağlam bir kararda duruyordunuz. Dostumuza dost ve düşmanımıza düşman olup, çit (sınır) yerlerimize kendiniz yağmalayıp gelmeyip ve asker kişilerini göndermeyiniz. Ve sipahilerimizden Bahadır Giray Han defterinden fazla bir şey sormayınız, sıkıştırma ve hürmetsizlik yapmayınız. Her yerde hürmet gösterip eksiltmeden ulufe buyurasınız...” Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 408.

⁸⁷⁵ Mart ayı ile başlayan Roma takvim düzeninde yedinci ay eylüle karşılık gelmektedir. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 893.

gönderilmesi rica olunmaktadır⁸⁷⁶. Kırım hanı, Rus Çarlığı elçilerine, adamlarına, baş tilmaçına, baş yazıcısına ve iki tilmaça gerekli ulufeyi verip, elçilerin konaklamasını sağlamak amacıyla iki yurdun barış içerisinde olduğu vilayetlerde *elçilik evleri* bulundurmaktadır⁸⁷⁷. Elçilerin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için han tarafından kendilerine *günlük ulufeler* verilir, *elçilik evlerine* yerleştirilir ve bu evlerin bakım onarımı elçiler tarafından yaptırılırdı⁸⁷⁸. Buna karşılık yarlıklarda yer alan bilgilere göre hanlığın Moskova'ya gönderdiği Kırım elçilerinin kalacakları yerlerin bakımı Rus Çarlığı tarafından yapılmaktadır. Rus elçileri kaldıkları bu evlerin harcamaları için Kırım mirzalarından *kabala*⁸⁷⁹ adı verilen bir senetle borç alma hakları bulunmakla beraber bu borcun Moskova'ya giden bir sonraki Kırım elçisine ödenmesi gerekmektedir. IV. Mehmed Giray Han'ın yakın kişisi Muhammed Şah Bey'den Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderilen 1643 tarihli yarlıkta, Rus Çarlığı'nın elçisi İvan Fos'un kendi evinin harcı için otuz altı som (katıksız altın veya gümüş) akçe alıp *kabala* verdiği belirtilmektedir. Rus çarlığından söz konusu borç alınan paranın geri verilmesi istenmektedir⁸⁸⁰. Kırım'da herhangi bir Rus elçisi vefat ettiğinde ise sebebinin araştırılması için imam ve müezzin görevlendirilmektedir⁸⁸¹.

“...Önceden vefat eden tilmaçınızın tiyış sebepli savaş olduğu için savaştan dolayı ölmüştür diyip siz kardeşimize yazmıştık. Sonra iyice sorup kontrol etmek için imam ve müezzinler gelip ant içip “savaştan vefat etmiştir” diyip bildirdiler. Önceden çok kişileriniz Allahû te’âla kazası sebebiyle vefat ettiler. Şimdi o tilmaç sebepli aklınıza kötü bir şey getirmeyesiniz...”⁸⁸²

XVII. yüzyılda Kırım yarlıklarında yüzyılın ortalarından itibaren Bahadır Giray Han (1637-1641) döneminde yürürlüğe konulan uygulama; elçilerin hazine ve tiyışlerde eksiklik yapmaları durumunda *kabala (borç senedi)* ile borçlandırılmalarıdır. Borçlandırma ilk olarak I. Bahadır Giray Han döneminde Rus elçisi İvan Fostav'a uygulanmıştır. Bahadır Giray Han'ın 1640 tarihli yarlığında; Rus elçisinin, Kırım Hanı *körnişine* kabul edildiği, kendisine hürmet gösterilip *yarlıkaşının* verildiği belirtilmektedir. Aynı zamanda eksik gelen bin dokuz yüz altının Rus Çarlığından istendiği hat olarak yazılıp kefil olarak Can Temür Bey, Rus elçisi ile birlikte almaşuva gönderilmişlerdir. Bu tarihten itibaren de elçiye eziyet edilmeyeceği yarlıkta belirtilmiştir. Kefil olarak genelde Kırım Hanının yakın adamlarından olan baş veziri *ulug ağa* olmaktadır⁸⁸³. İmzalanan borç senetlerinin ardından eksik hazinenin listesi hazırlanıp, mühürlenilip defter haline

⁸⁷⁶ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 61-62.

⁸⁷⁷ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 588.

⁸⁷⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 584-592.

⁸⁷⁹ Borç senedi. Bkz: Arpacı ve Özyetgin, “Kırım Hanlığında Saray Protokolü”, s. 197; Özyetgin, **Yarlık ve Bitiklerin Dil Ve Üslup İncelemesi**, s. 219.

⁸⁸⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 361, 650.

⁸⁸¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 78.

⁸⁸² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 78.

⁸⁸³ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 239.

getirilmektedir. Defter daha sonra atlı bir elçiyle birlikte Rus Çarlığına gönderilmektedir. Bu nedenden ötürü elçilere eziyet etmenin iki padişaha da yakışır bir vaziyet olmadığı belirtilmektedir⁸⁸⁴. Rus Çarlığı, Kırım Hanlığı ile dostluğuna devam etmek istediği takdirde Kırım'dan Rus Çarlığına varan atlı elçinin, altmış gün içerisinde Kırım Hanlığına dönmesi istenmektedir. Söz konusu süre zarfında atlı elçi Kırım Hanlığına dönmediği takdirde Rus Çarlığı'nın dostluğa devam etmek istemediği anlamı çıkartılıp iki ülke arasında anlaşmazlıkların meydana geleceği vurgulanmaktadır⁸⁸⁵. Savaş olmadığı dönemlerde her iki memlekette kendilerine esir düşen kişiyi karşı tarafa fidyesiz teslim etmektedirler. Ancak iki ülke arasında anlaşmazlık yaşandığında elçiler rehin olarak tutulmuş ve barış sağlanmadığı takdirde zindana atıldığı da olmuştur⁸⁸⁶. İki ülke arasında anlaşmazlık olduğu durumlarda Kırım Hanlığı'na herhangi bir elçi heyeti gönderilmemekte olup iki ülke arasındaki bağlantı yabancı tercümanlar (tilmaç) vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir⁸⁸⁷. İlgili dönem (1515-1666) yarlıkları incelendiğinde Kırım Hanlığından elçi gönderenler yalnızca han, kalgay sultan, nureddin sultan ve diğer sultanlar değildir. Kırım Hanlığı'nda ağa ve bey denilen kişiler de yabancı memleketlere bitik yazıp elçi gönderebilmişlerdir⁸⁸⁸. Yarlıkların içerisinde mülahakat bölümünde bulunan İnalet Giray Han'ın kız kardeşi Behice Cihan Hatice Devran'dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e tarihi bilinmeyen bir yarlık (no:309) gönderdiği görülmektedir. Behice Cihan Hatice Devran yarlığında Rus Çarlığı'na, elçisi Devlet Gazi Mirza'yı gönderdiğini ifade etmektedir. Behice Cihan Hatice Devran, Rus Çarlığı'nın hatırını hoş tutmasını isteyip iki yurdun dost olduğunu belirterek hazinenin eksiksiz gönderilmesini istemektedir. Söz konusu yarlıktan (no:309), hanlık sarayından olan kadınların da yabancı devletlere yarlık ve elçiler gönderebilecek kadar etkin oldukları görülmektedir⁸⁸⁹. Daha sonra Rus Çarlığı'nın siyasi olarak güçlenmeye başlamasıyla birlikte bu tür uygulamaların artık görülmediği belirtilmektedir⁸⁹⁰. İslam Giray Sultan'ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1641 tarihli yarlıkta iki yurt arasındaki yukarıda bahsedilen geleneklerin devam ettirilmesi istenmektedir⁸⁹¹ Velyaminov-Zernov'un, derlediği yarlıklarda 1515-1666 arasını ilgilendiren 197 belge içerisinde 74 yarlık hanlardan, 78 yarlık kalgay ve nureddin sultanlardan, 15 yarlık beglerden, 17 yarlık ağalardan, 2 bitik gazilerden, 1 bitik şahlardan dış devletlere gönderilmiş, komşu devletlerden olan Rus Çarlığı'ndan Kırım'a ise 10 yarlık gelmiştir. Yarlıklarda 1515-1666 arası 162 adet yarlık, 35 adet bitik bulunmakla birlikte mülahakat (ekler) bölümünde de tarih kaydı

⁸⁸⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 239-240.

⁸⁸⁵ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 240-241.

⁸⁸⁶ Moskov elçisini tutturup zindana saldırap, habs kıldırımdı. Sonra bütün asker ile Moskov tahtına saldırıp yakıp yıkıp esir ve mal aldık. Bütün çerüv (asker) ile sağ salım Kırım'a geri döndük. Bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 17.

⁸⁸⁷ Arpacı ve Özyetgin, "Kırım Hanlığında Saray Protokolü", s. 197.

⁸⁸⁸ Örnek yarlıklar için bkz: Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 247, 271, 432, 481.

⁸⁸⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 791-792.

⁸⁹⁰ Arpacı ve Özyetgin, "Kırım Hanlığında Saray Protokolü", s. 198.

⁸⁹¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 263-265.

bulunmayan yarlıklar da mevcuttur. Söz konusu yarlıklar içerisinde yabancı devletlerden Kırım Hanlığı'na gelen elçiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 16: Yabancı Devletlerden Kırım Hanlığı'na Gelen Elçiler⁸⁹²

Gönderen Devlet	Gönderilen Elçi	Kırım Hanlığı'na	Yarlık No
Leh Krallığı	Pan Anikiy Kornastay	I.Mehmed Giray Han	1
Leh Krallığı	Branovski	II. Gazi Giray Han	4
Leh Krallığı	Çapkun elçi Sovta Nikini	I.Selamet Giray Sultan	6
Leh Krallığı	Filoryan Ulaşkamay	Toktamış Giray Sultan	7
Rus Çarlığı	Sipahi Yakov Daşkov, Dyak Vasilay Volkav	III.Mehmed Giray Han	8
Rus Çarlığı	Yumuş kişi Cangelidoglu Vasilay, ulug elçi Stepan Tarbeyeve, yazıcı İvan Pasav, elçi Fyodor Levontyevich Buturlin ve yazıcı Vivyen Terskin, elçi Lavrentey Kılagiriyeve, yazıcı Aleksandr Durav	Canıbek Giray Han	12
Rus Çarlığı	Lavrentey Aleksandr Kılagiriyeve, Aleksandr Durav, Tilmaç Antiya Almav	Canıbek Giray Han	15
Rus Çarlığı	Pirekofay Sokav, yazıcı Timafey Galasav	Canıbek Giray Han	18
Rus Çarlığı	Yazıcı Peter Dakimay	Canıbek Giray Han	21
Rus Çarlığı	Timafey Anisimov, yazıcı Kalistrat Akinfov	Canıbek Giray Han	23
Rus Çarlığı	Sipahi Grigori, yazıcı Grigori	İnayet Giray Han	30
Rus Çarlığı	Sipahi Timafey, Yazıcı Kalistrad	İnayet Giray Han	33
Rus Çarlığı	Simon Astafoviç Azpolski, yazıcı Sava Azvarov, tilmaç Al Mehmed	I.Bahadır Giray Han	36
Rus Çarlığı	Elçi ve sipahi İvan Fostav, yazıcı İvan Lamakin, dyak (ismi yok)	Muhammed Şah Bey	44
Rus Çarlığı	Elçi ve sipahi Aleksey Çubarov, yazıcı İvan Baykav	IV. Mehmed Giray Han	62
Rus Çarlığı	Elçi ve sipahi Boris Priklonskoy ve yazıcı Gerasim Lavrev	IV. Mehmed Giray Han	69
Rus Çarlığı	Elçi ve sipahi Grigori Nironov ve Yazıcı Mikita Golovnin	IV. Mehmed Giray Han	71
Rus Çarlığı	Elçi ve sipahi Boris Priklonskoy ve yazıcı Gerasim Lavrev	Muhammed Şah Bey	76
Rus Çarlığı	Elçi Baris, dyak Gerasim	Muhammed Şah Bey	84
Rus Çarlığı	Elçi ve sipahi Grigori Nironov, yazıcı Mikita Golovnin	IV. Mehmed Giray Han	90
Rus Çarlığı	Sipahi Grigori Nironov, yazıcı Mikita Golovnin, Tevkeloglu Uraz Mehmed, Kurmaş	III. İslam Giray Han	99
Rus Çarlığı	Sipahi Timafey Karavlav, yazıcı İvan Palakidin ve Kiraznovi Akişev	III. İslam Giray Han	112
Rus Çarlığı	Sipahi Timafey Hatunskiy, yazıcı İvan Stepanov	III. İslam Giray Han	117
Rus Çarlığı	Sipahi Timafey Karavlav, yazıcı Kiraznovi	III. İslam Giray Han	119
Rus Çarlığı	Sipahi Mihayla Larivanav, yazıcı İvan Mikitin	III. İslam Giray Han	121
Rus Çarlığı	Sipahi Grigori Volkav, yazıcı Drujina	Kırım Giray Sultan	126
Rus Çarlığı	Yumuş kişiler Anisim Sudakav ve Danyela Patapav, Grigori Volkav ve yazıcı Drujina Agarkav	III. İslam Giray Han	129
Rus Çarlığı	Sipahi İvan Blekov, yazıcı Timafey Kozmin	Kırım Giray Sultan	141
Rus Çarlığı	Sabanaoglu İvan, Nogayoglu Kirilan, sipahi Pirekofay Koftov, yazıcı Yakov Uşakov	III. İslam Giray Han	144
Rus Çarlığı	Sipahi Spiydar Ladijanskovi, yazıcı Aleksey Agarkav	III. İslam Giray Han	156
Rus Çarlığı	Sipahi Timafey Gavrilaviç Hatunskiy, yazıcı İvan Fomin	IV. Mehmed Giray Han	160
Rus Çarlığı	Akalniçi Knez İvan İvanaviç Romodonovskiy, Dyak Siman Zvagin, sipahi Dimitray Jarapçov, yazıcı Siman Titav	Kalga Gazi Giray Sultan	163
Leh Krallığı	Elçi Maryuş İstanislav Yaslovski	IV. Mehmed Giray Han	165
Rus Çarlığı	Danyela Patapav, Stepan Takaçov	IV. Mehmed Giray Han	172
Rus Çarlığı	Danyela Patapav, Stepan Takaçov, elçi Andrey Akinfov, yazıcı Grigori Abardana	IV. Mehmed Giray Han	173
Rus Çarlığı	Sipahi Raman Jokav, yazıcı Larivan Paşin	IV. Mehmed Giray Han	178

⁸⁹² Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 2-547.

4.4.1.1. 1515-1666 Esir Değişimi ve Yerleri

Yarlıklar içerisindeki dikkat çeken konulardan birisi de esir değişimi ve yerleri meselesidir. Esir değişimi meselesi, Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki siyasi ve diplomatik faaliyetlerin bir parçasını oluşturmaktadır. Kırım Hanlığı'nın bir yere gerçekleştirmiş olduğu sefer ve yağma neticesinde Kırım Hanlığı ordusunda yer alan ve ön plana çıkan kişiler sefer ve yağma yaptıkları yerden ele geçirmiş oldukları esirleri kendi aralarında bölüştürüp Kırım Hanlığı'na getirmişlerdir. Elde edilen Rus ve Kazak esirler, devlet hazinesinin haricinde, Kırım bey ve mirzaları için önemli gelir kaynağı olarak görülmüştür. Yarlıklarda esir değişiminin, fıdye ve değiş tokuş olmak üzere iki şekilde yapıldığı görülmektedir⁸⁹³.

1515-1666 arasında yer alan yarlıkların neredeyse tamamında ele geçirilen esir ve esir iadesi konusuna yer verilmektedir. Söz konusu yarlıklarda esir değişimi siyasi ilişkilere uygun olarak ilerlemektedir. 1515-1666 tarihleri arasında Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkiler dikkate alındığında barışın sağlandığı dönemlerde ele geçirilen esirler hazine teslim gününde hazinenin teslim edildiği yere getirilmiş, teslim edilmiştir. 52 nolu bitikte:

“...Astrahan'dan haberci posta Tatarı Kurmaş, Azav'a vara duran Ten boyunda birkaç kişi düşürüp Moskova göndermiştir. O kişiler içerisinde Boçala'dan (Karasubazar kaymakamlığına bağlı kadılık) Mehmed Sufi'nin oğlu Abdurrahim de var. Abdurrahim Moskova'da Krona Manastırının içinde imiş. Siz de burdan ister Marya (kavim adı) olsun ister Kazak olsun almaşuv (değiş tokuş) yerinde Abdurrahim ile onların (Kazak, Marya) değiş tokuşu istenmektedir...”⁸⁹⁴

İlk başlarda Rus Çarlığı'nın elçilerini karşılama yeri Oskol, Severniy, Donetsk ve Kolomak'a yakın *Merla Nehri* olmuştur⁸⁹⁵. Daha sonra *Livne*⁸⁹⁶, 1630'dan sonra *Valuka Kalesi*, 1671'de *Buzuk Nehri*, 1681'de *Pereboloşna* almaşuv yeri olarak kararlaştırılmıştır⁸⁹⁷. Leh Krallığı ile

⁸⁹³ Arpacı ve Özyetgin, “Saray Protokolü”, s. 203; Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 22, 547.

⁸⁹⁴ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 248-251.

⁸⁹⁵ Ukrayna'nın Harkov ve Poltav bölgelerinin batısında bulunan küçük nehirdir. Bkz: Er, a.g.e., s. 334.

⁸⁹⁶ Livne; Rusçası Livny Ливны (Rusya'da Oryol İlinde bir rayon merkezi. Eskiden Kırım Hanlığı sakinleri bu kasaba üzerinden geçen yoldan ilerleyerek Moskova'yı yağmalarmış.

⁸⁹⁷ -Valuka (Valevka), Lehçe Wlaovka, Özi Nehri'nin bir kolu olan Sula'nın ana nehirle birleştiği yerde inşa edilen kale, Zaporog Kazakları tarafından da aktif olarak kullanılmıştır. Günümüzde, 1954-1959 yılları arasında inşa edilen Kremenchuk Barajı'nın suları altında kalmıştır. Bkz: Valuka (Valevka) için ekler kısmı, ek 1, harita 1. Sula Nehri; Sula Сунá Ukraynca. Bkz: Sula Nehri için ekler kısmı ek 1, harita 1.

-Buzuk, Özi Nehri'nin bir kolu olan ve Rusların Bazavluk olarak adlandırdığı nehrin üzerine kurulmuş olan bir kaledir. Bu kale Potkalı Kazakları'nın merkezi olan Stara Sich ve Nova Sich kalelerinin tam orta kısmında yer almaktadır. Antik Nikopolis (Νικόπολις-Zafer Şehri) yakınlarında kurulan modern Nikopol hariç söz konusu bütün kaleler 1956'da inşa edilen Kakhovka Barajı suları altında kalmıştır. (Buzuk Nehri'nin Ten Nehri'ne dökülen ve Manychskaya bölgesinde bulunan Mancy Nehri olabileceği ve suyunun kirli ve bulanık olması nedeniyle Türkçe'de bu-zuk (bozuk) su olarak adlandırıldığı yönünde görüşler bulunmaktadır. Bkz: Zernov, 2017 b, s. 219). Ancak konumu gereği Buzuk olarak anılan Mancy Nehri, Ten Kazakları'nın ve Kalmuklar'ın bölgedeki yağma faaliyetleri ve 1637'den itibaren Azak'a yapılan Rus saldırıları nedeniyle yıllık uluğ hazinenin teslimi ile esir ve culu parası takaslarının yapılması konusunda bir güvenlik sorunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla Buzuk Kalesi ile ilgili eski Lehistan ve Rus haritaları üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda elde ettiğimiz bilgiler ışığında söz konusu kalenin Bazavluk Nehri üzerinde olması ve bu nehrin Özi Nehri'ne dökülen bir nehir olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Buzuk'un Ten Nehri'nin batısında ve Kırım'a yakın bir yerde, hem güvenlik hem de yarlıklarda bahsedildiği

gerçekleştirilen diplomatik faaliyetlerde ise alması yeri olarak *Kamaniçe* tercih edilmiştir. Söz konusu yarlıktaki ifadeden de anlaşılacağı üzere 1515-1666 tarihleri arasındaki 197 belge ve tarihi belirtilmemiş belgelerin yer aldığı mülahakat kısmındaki ilgili yarlıklarda Rus Çarlığı ile esir teslimi sınır kalesi olan Livne Kalesi ve Valuka Kalesi'nde, Leh Krallığı ile ise Kamaniçe'de gerçekleştirildiği sonucuna varılmaktadır⁸⁹⁸.

“... Hatta Karaçımız Ahmed Paşa Bey, Livne denilen Kirman'a vardıktan sonra, Rus Çarı'nın elçileri Rus elçileri: elimizde olan hazine, bölek, ve koltkalarımızı getirdik ...”⁸⁹⁹

“... Ve alması vadesi semen günü güzün evvel ayında serhad yeriniz ve çit kirmanız Valuka'da hazır olmasını tayin kılıp şu süreye hilaf olmasın diyip buyuruyordunuz ...”⁹⁰⁰

“... Kadimi peşkeşiniz her sene vakt-i zamanıyla Kamaniçe (Kamanise)'ye gönderip bu taraftan adam varıp getirip asla Kırım tarafına kötülük düşünmeyip kardeşlik ve dostluk edeceğinize siz kardeşimiz ve cümle Leh beğleri ve ruhbanları ...”⁹⁰¹

gibi söz konusu dönemde Kırım Hanlığı'nın sınırını oluşturması sebebiyle Özi Nehri'nin yakınında bir kale olması gerekir. Bkz: Buzuk ve Bazavluk Nehri için ekler kısmı ek 1, harita 1.

-Pereboloşna Kalesi, Leh dilinde Perewolocna, Ukrayn dilinde Perevolocna Переволочна, Dnieper (Özi) Nehrinin kolu Vorskla'nın (Ворскла) nehre döküldüğü sahada yer almaktadır. Önce Lehlilerin ardından Rus Zaporog Kazakları'nın kullandığı bir kaledir. Günümüzde 1963 – 65 yılları arasında inşa edilen Kamianske Barajı suları altında kalmıştır. Bkz: Pereboloşna için ekler kısmı, ek 1, harita 1.

⁸⁹⁸ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 125, 855; Arpacı ve Özyetgin, “Saray Protokolü”, s. 203; Er, a.g.e., s. 334.

⁸⁹⁹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 781-782.

⁹⁰⁰ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 813.

⁹⁰¹ Velyaminov-Zernov, a.g.e., s. 495.

SONUÇ

Yarlıklar, Kırım Hanlığı'nın 1515-1767 tarihlerini içeren yarlık, şartname, tiyış defterleri ve mülahakat kısmından oluşmaktadır. Ancak çalışmada 1515-1666 tarihleri arası değerlendirilmektedir. Söz konusu yarlıklar Kırım Hanlığının idarî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir. Bunların yanında Kırım yarlıkları, Kırım Hanlarının tahtta kaldıkları süreç içerisindeki siyasi faaliyetler ve devlet teşkilatı hakkında bilgi vermesi açısından birinci el kaynaklar hükmündedirler. Aynı zamanda Kırım Hanlığının siyasi faaliyetlerine göre gerçekleşen diplomatik sürecin detaylı olarak incelenmesini sağlamaktadır.

Kırım Hanlığı, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Hanlığı'nın içine düşmüş olduğu taht kavgalarından sonra Altın Orda Hanlığı'nın parçalanması neticesinde ortaya çıkmıştır. Altın Orda Hanlığı'nın bakıyesi olan Kırım Hanlığı'nın idari yapısı Moğol imparatoru Cengiz Han yasalarından beslenmektedir. Çalışmanın içerisinde de görüldüğü üzere Kırım Hanlığı Altın Orda'nın devamıdır. Uli Schamiloğlu'nun ifadesiyle *Geç Altın Orda dönemi* de denilebilir. Altın Orda Hanlığı'nın, Kırım Hanlığı üzerindeki etkisinin bürokraside de devam ettiği görülmüştür. Altın Orda Hanlığı'nda olduğu gibi Kırım Hanlığı'nda da kabile beyleri çok etkili olmuştur. Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray'ın ölümünün ardından Kırım Hanlığı'nda taht kavgaları başlamıştır. 1475'te Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmesi Kırım Hanlığı'nın iç yapısını, ekonomisini, diplomatik faaliyetlerini, ve sosyo-kültürel yapısını etkilemiştir. Osmanlı Devleti 1475'ten itibaren Kırım Hanlığı üzerinde nüfuz sahibi olmuştur ve kuzey siyasetini Kırım Hanlığı üzerinden ilerletmiştir. Kırım Hanlığı, Osmanlı Devleti'nin kuzey siyasetinde tampon bölge görevi görmüştür. Ancak Giray Hanlar her ne kadar Osmanlı Devleti'nin coğrafyasından malzeme almışlarsa da Cengizogulları olmanın gerektirdiklerini korumuşlardır.

Yarlıkların yayımlanmasını sağlayan XIX. yüzyıl Rus Şarkiyatçısı Velyaminov- Zernov 31 Ekim 1830'de St. Petersburg'da doğmuştur. Velyaminov-Zernov'un, Moskova Knezi İvan Kalita'nın hizmetine giren ve Zahar adıyla vaftiz edilen Altın Orda'dan Mirza Çet'in soyundan geldiği sanılmaktadır. Velyaminov-Zernov, şarkiyatçı, akademisyen, Türk-Tatar edebiyatı doktorudur ve aynı zamanda St. Petersburg Akademisine seçilen ilk Rus şarkiyatçıdır. St. Petersburg arşivlerinde Velyaminov-Zernov'un biyografisi hakkında önemli sayıda yayınlanmamış bilimsel kaynak bulunmaktadır. Velyaminov-Zernov sadece bir araştırmacı olarak değil, aynı zamanda St. Petersburg Bilim Akademisi tarafından da iyi bir organizatör olarak kabul edilmiştir. Rusya'daki Türklerin tarihi ve kültürüyle ilgilenen Velyaminov-Zernov, çağdaş Rus tarihçilerinin aksine Türk tarihi ve kültürüne de olumlu ve nesnel yaklaşmıştır. Velyaminov-Zernov ile ilgili

yapılan araştırmalar neticesinde Türk tarihine bu kadar olumlu ve nesnel yaklaşan Rus Şarkiyatçısının hayatı, eserleri ve Türk tarihine dair yarlıkları üzerinde sahada yeterli çalışma yapılmadığı görülmektedir. Söz konusu Şarkiyatçının yarlıkları Kırım tarihi ile ilgili yazılmış olan eserlere konu olmuşsa da bir bütün olarak yarlıklara göre Kırım tarihi yazılmamıştır. Bundan dolayı çalışmada ilgili yarlıklar kapsamında 1515-1666 arası Kırım Hanlığı tarihi konu edilmiştir.

Yarlıklara göre Kırım bürokrasisine dair terimlerden olan *han* ünvanı, Türklerin İslâm öncesinden beri kullandıkları bir ünvan olmakla birlikte Giray Hanedanlığı'nda en yüksek ünvan olup, Türk-Moğol geleneğinde de en yüksek siyasi rütbedir. Kırım Hanlığı bağlamında ele alındığında ise Cengiz Han'a kadar gitmektedir. Kırım Hanları kendilerini yalnızca Kırım'ın hükümdarları olarak değil Altın Orda'nın da meşru hanları olarak görmüşlerdir. Söz konusu durum Kırım Hanlığı'nın Altın Orda Hanlığı'nın mirasçıları olduğunu destekler mahiyettedir. Hanlıkta karar verme yetkisine sahip olan kişi handır. Hanlar kanun-ı kadime çok önem vermişlerdir ve kendilerinden önceki hanların uygulamalarını kesintisiz devam ettirmeye çalışmışlardır. Kırım Hanı değiştiğinde Lehistan Krallığı ya da Rus Çarlığı ile anlaşma metni imzalamıştır. Kırım Hanı güçlü olduğu dönemlerde devletler arası siyasete yön vermiştir.

Yine Kırım Hanlığı bürokrasisine dair *kalgay*; Kırım Tatarcasında *yerime kalsın* anlamına gelmektedir. Kırım Hanlığın'da, hanın göreve başlamasıyla handan sonra en yetkili kişi olan *kalgay* atanmış ve uygulama kesintisiz biçimde devam ettirilmiştir. Kırım hanları arasında ilk kez Mengli Giray Han, büyük oğlu I. Mehmed Giray'ı 1475'te *kalgay* ünvanıyla atamıştır. Mehmed Giray aynı zamanda neşriyattaki ilk ve en eski tarihli (1520) yarlığı göndermesi bakımından dikkat çekmektedir. Velyaminov-Zernov'un eseri toplarken Mehmed Giray'dan başlamasının sebebinin ne olduğu çalışma esnasında merak konusu olmuştur. Muhtemelen ulaşılabilen en eski yarlık olmasıdır.

Kırım Hanlığı'nda bürokrasiye ait bir diğer terim olan *nureddin* etimolojik olarak *nur*, *aydınlık ışık*, *nureddin* ise *dinin ışığı* demektir. Kırım Hanlığı'nda ise *Nureddin*, *kalgay* sultanın veliahdının karşılığı olarak ifade edilmiştir. Kırım Hanlığı'nda han, küçük kardeşini ya da çoğunlukla oğlunu ikinci veliaht olarak *nureddinlik* makamına atamıştır. *Nureddin* ünvanı II. Mehmed Giray Han (1577-1584) döneminde uygulanmaya başlanmıştır. *Kalgaylığa* ek olarak *nureddinlik* makamının oluşturulmasındaki amaç han değiştiğinde meydana gelebilecek karışıklıkları önlemektir. Kırım Hanlığı'nda handan sonra en yetkili kişiler olan *kalgay* ve *nureddin* sultanlar yabancı devlet hükümdarlarına han gibi yarlık gönderme yetkisine sahiptirler. Yabancı devletlere hanlardan 74 adet sultanlardan ise 78 adet yarlık gönderilmesi, yine sultanların kendilerine ait dıvanları ve sarayları olması sultanların han kadar etkili olduklarını ancak her konuda son kararı hanın verdiğini göstermektedir.

Bürokrasinin kolunu oluşturan diğer bir terim olan Kırım Hanlığı'nda hanın yanında bulunan ve yönetimde etkili olan beylere *karaçi beyleri* denilmiştir. En güçlü karaçi beyine *baş karaçi* denilmiştir. Şirin beyleri ve mirzaları baş karaçilik makamını genellikle ellerinde bulundurmışlardır. Karaçi beyleri, siyasi, ekonomik, askeri olarak güçlü kabilelerin beyleridir. Söz konusu kabile beyleri Şirin, Barın, Argın, Kıpçaklar olmak Kırım hanlığı tarihi içerisinde *dört rükn*, *dört bey* olarak ta tanınmışlardır. Ancak sonradan Mangıt ve Seciut kabileleri dikkat çekmiştir. Yarlıklarda karaçi beylerin yoğun olarak geçtiği görülmekle birlikte karaçiler ile ilgili tespit edilen bir mesele de Kırım Hanlığı'nda elçi olarak karaçi beylerinin de vazifelendirildiği görülmektedir. Yarlıklarda IV. Mehmed Giray Han'ın başveziri Kayt Ağa'nın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği Ekim/Kasım 1643 tarihli yarlıkta alması yerine karaçi Mehmed Şah Bey'in gönderildiği belirtilmiştir.

Diplomatik yazışmalar olan yarlıklar Altın Orda Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nde diplomatik ilişkiler esnasında kullanılan belgelerdir. Sözlü kültüre sahip olan Moğolların yarlıklarını yazıya dökme işlemi XIII. yüzyılda Uygurların etkisiyle gerçekleşmiştir. Uygurlar, Moğol imparatorluğu ve bakiyesi Altın Orda Hanlığı'nda kâtip olarak görev yapmıştır. Bundan dolayı Uygurlar, yapı ve üslup bakımından Moğol imparatorluğu ve Altın Orda Hanlığı yarlıklarında oldukça etkili olmuşlardır. Söz konusu yarlık meselesi Altın Orda Hanlığı'nın bakiyesi olan Kırım Hanlığı'nda da yerini korumuş ve hanlığın diplomatik faaliyetlerinde özel bir yer edinmiştir. Yarlıklar önceki devletlerde olduğu gibi Kırım hanlığının da diplomatik, askerî, siyasî, dinî, hukuk tarihî olarak aydınlatılması noktasında birinci elden kaynak görevi görmektedir. Yarlıklar dönemin ihtiyaçlarına, kültürüne ve farklılıklarına göre zaman içerisinde değişip gelişerek kendi içinde yazılma sebeplerine göre; *yarlık*, *bitik*, *hükm-i hümayun*, *inayetname*, *emr-i âlî* gibi isimlerle ayrılmışlardır. Yarlıkların yazıldığı üslup Kırım Hanlığı ve yabancı devletler arasındaki siyasî ilişkilerin seyrine göre değişebilmektedir. Diplomatik yazışmalar olan yarlıklar han, sultan yarlıkları ve ağa, bey, gazi şahların yazdığı bitiklerden oluşmaktadır. Söz konusu külliyyat içerisinde her ne kadar ağa, bey gazi ve şahların yazmış olduğu hatlar yarlık olarak geçse de ağa, bey, gazi ve şahların yazmış olduğu hatlar bitik niteliğindedir. Kırım bürokratlarına ait diplomatik yazışmalar içinde iki devlet arasındaki meseleler kalgay ve nureddin sultanların yarlıklarına nazaran ağalar ve beylerin yazışmalarında daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle uluğ ağa ve elçibaşı gibi ünvanlara sahip vezirler ile beylerin siyasî yazışmalarında han yarlığındaki hususların tüm detaylarına yer verilmiştir. Külliyyattaki yarlık ve bitikler anlattığı konu bakımından benzerlik göstermektedir ancak format bazında incelendiğinde han, sultan, ağa, bey, gazi ve şahlar farklılık göstermektedir. Nakil kısmında işlenen konular han, sultan, ağa ve bey yarlıklarında; yurt ahvali, tutsaklar ile ilgili cevaplar, hazine sebepli ahvaller, elçi ve çapkunlar ile ilgili meselelerdir. Ağa, bey, gazi ve şahların bitiklerinde yabancı devlete hitap ederken bir han ve bir sultan gibi hüküm verir şekilde değildir. Han yarlığı formatının ikinci bölümündeki tekid, tehdit, lanet bölümü ağa ve bey bitiklerinde genel olarak bulunmamaktadır. Her ne kadar ağa, bey, gazi, şahların bitikleri han ve sultan yarlıklarından belli konularda ayrılrsa da 1515-1666'da yabancı bir devlete ağaların bitik

gönderebilmesi aynı şekilde yabancı devletten cevap gelmesi Kırım Hanlığı'nın siyasî ve diplomatik olarak ne kadar güçlü olduğunu görmemiz bakımından dikkate değerdir.

Kırım Hanlığı ticaretin yanı sıra hayvancılık, tarım ve köle ticaretinden de gelir elde etmiştir. Kırımda buğday başta olmak üzere kuzey bozkırlarında tarımsal üretim yapılmış, kıyı bölgelerindeki şehir ve kasabalarda ticari ve endüstriyel faaliyetler gelişmiştir. Ancak hanlığın ekonomik gelirlerinin çoğunluğu savaş ganimetleri ve buna bağlı köle ticareti ile komşu hristiyan devletlerden toplanan yıllık vergilerden oluşmuştur. Jeopolitik konumu nedeniyle komşu devletlerle siyasî ve ekonomik ilişkiler kuran Kırım Hanlığı, güçlü olduğu dönemlerde bölgesindeki siyasî dengeleri şekillendirmiş, Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığından çeşitli vergiler almıştır. Altın Orda Hanlığı'nın tebaasından topladığı vergilerin benzerleri, Kırım Hanlığı bünyesinde de devam ettirilmiştir. Ancak hanlığın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesinden sonra mevcut vergilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde kullanılan vergi terimleri de yarlıklarda yer almıştır. Kırım Hanlığı'nın 1515-1666 arası yarlıklarda Lehistan Krallığı'ndan alınan vergiye dair terimler; *bölek, pişkeş, hazine, tiyiş, filori, nukrat akçe*, Rus Çarlığı'nda ise; *Uluğ hazine, bölek, bölek selam, tiyiş, koltka, mübarek-bâd, soyurgal, yarlıkaş, nukrat akçedir*. Lehistan Krallığı'na yönelik oluşturulmuş herhangi bir hazine defteri bulunmamakla birlikte Rus Çarlığı'na gönderilen üç adet hazine defteri bulunmaktadır. Bir defter İnyet Giray Han (1635-1637), iki defter Bahadır Giray Han (1637-1641) dönemine aittir. Ancak ilk defter Canıbek Giray Han dönemine ait olan defter de mevcuttur. Yarlıklar içerisinde Canıbek Giray Han defteri bulunmasa da kendisinden sonra gelen hanlar sürekli Canıbek Giray Han defterine atıfta bulunmuşlardır. Kırım Hanlığı'nda hazine defteri ilk hangi han tarafından tutulduğu bilinmese de en eski olarak Canıbek Giray Han dönemi defteri vurgulanmaktadır. Kırım Hanlığı'nın Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı'ndan talep ettiği vergiler dikkate alındığında ekonomik kontrolün hanlığın dışında kaldığı gözlemlenmektedir.

Jeopolitik konumu nedeniyle komşu devletlerle siyasî ve ekonomik ilişkiler kuran Kırım Hanlığı, güçlü olduğu dönemlerde bölgesindeki siyasî dengeleri şekillendirmiştir. Kırım Hanlığı'nın 1515-1666 arası Leh Krallığı ve Rus Çarlığı ile olan diplomatik ilişkileri ilgili yarlıklar çerçevesinde incelenmiştir. Kırım Hanlığı ve Lehistan Krallığı ile ilgili müstakil eserler yok denilecek kadar az olduğu sonucuna varılmıştır. 1515-1666 Lehistan Krallığı'na toplam 21 yarlık, Rus Çarlığı'na ise 176 yarlık gönderilmiştir. Lehistan Krallığı, Rus Çarlığı gibi Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin ortak düşmanıdır. Ancak gönderilen yarlıkların sayısını ve içeriklerini dikkate aldığımızda Rus Çarlığı'nın, Lehistan Krallığı'ndan her bakımdan daha güçlü olduğu sonucuna varılmaktadır. Yarlıklar içerisinde Lehistan Kralı'nın Kırım Hanlığı'na göndermiş olduğu herhangi bir yarlık mevcut değildir. Ancak Rus Çarlığı Kırım Hanlığı'na 10 adet yarlık göndermiştir. Canıbek Giray Han (1628-1635) döneminden itibaren Lehistan Krallığı ile yazışmalarda azalma olurken, Rus Çarlığı ile olan yazışmalarda artış gözlemlenmiştir. Yarlıklarda Kırım Hanlığı'nın Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı yazışmalarında en büyük ve ortak problem, kazak ve vergi sorunudur. Lehistan Krallığı'na gönderilen yarlıkların daha ılımlı seyretmesi, sayısının azlığı

Lehistan Krallığı'nın, Rus Çarlığı'na nispeten daha dostane ve itaatkâr tavırlar sergilemesi ve Kırım Hanlığı'nın desteğini almasıdır.

Yarlıklarda yer verilen Kırım bürokrasisine dair bir diğer terim olan *elçilik*; farklı devletler arasındaki ilişkilerin yürütülmesi açısından diplomasi tarihinde işlevsel bir kurumdur. Tarihsel süreç boyunca Türk devletlerinin diplomatik yeteneği gelişmiştir. Bu duruma paralel olarak elçilik bürokrasisi oluşturulmuştur. Tüm Türk devletlerinde olduğu gibi Altın Orda Hanlığı için de elçiliğin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Altın Orda Hanlığı'nda elçilerin konakladıkları yere *yam* adı verilmiştir. Türk Moğol devletleri bünyesinde belirli aralıklarla kurulan *yamlar*, tüm imparatorluğun ve iletişim halinde olduğu devletlerin posta istasyonları aracılığıyla birbirinden haberdar olmasını sağlamıştır. Yarlıklara göre Altın Orda'nın bakıyesi olan Kırım'da da elçilik faaliyetleri aktif olarak devam ettirilmiştir. Kırım bürokrasisine dair yukarıda açıklanan terimler yarlıklarda yer almaktadır. Söz konusu bürokratların her birinin yabancı devlet hükümdarına makamına göre yarlık gönderme yetkisi bulunmaktadır. Çalışmada 74 yarlık hanlardan 78 yarlık kalgay ve nureddin sultanlardan yabancı devlet hükümdarlarına gönderilmiştir. Dolayısıyla kalgay ve nureddinlerin en az han kadar diplomaside aktif rol aldıklarını söylemek mümkündür.

1515-1666 yılları arası Kırım Hanlığı yarlıklarında elçilerin kabulüne dair merasimlerin çoğu Rus Çarlığı'ndan gönderilen elçilik heyetiyle ilgilidir. Kırım Hanlığı'nda yabancı elçilerin kabulüne ilişkin en önemli merasimler yıllık hazine tesliminin yapıldığı tarihlerde yaşanmıştır. Kırım Hanlığı'nda hazine teslimi dışında barış müzakereleri ve şart-name imzalanması gerektiği durumlarda da diplomatik merasimler uygulanmış ve yarlıklarda mevcut siyâsi duruma göre zaman zaman diplomaside barış yapmanın yollarının arandığının bilgileri yer almıştır. Kırım Hanlığı'nda ateşkeslerden sonra veya yeni hanın tahta çıkmasıyla birlikte yabancı devletlerle belirli merasim ve usuller çerçevesinde barış görüşmeleri yapılmıştır. Barış şartları üzerinde anlaşmaya varılması halinde, barışın resmîleştirilmesi için yabancı devletler tarafından uygulanması gereken kurallar mevcuttur. Lehistan Krallığı'nın ya da Rus Çarlığı'nın uyması gereken kurallar genel olarak kazak sorunu, vergilerin zamanında ve eksiksiz gönderilmesi meselesidir. Genel olarak bütün yarlıklarda kazak sorunu ve vergi meselesi üzerinde durulmuştur. 1515-1666 Kırım Hanlığı'nın güçlü olduğu bir dönem olduğundan dolayı Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı, hanlığın isteklerini yerine getirmişlerdir. Kırım Hanlığı'nda elçilik faaliyeti çok ciddi bir mesele olup elçilerin gidip gelme yerlerine, zamanlarına, elçi sayılarına kadar en küçük detay iki devlet arasındaki ilişkilerin seyri açısından çok önemlidir. Kırım Hanlığı ve yabancı devlet elçileri iki devletin temsilcisi olarak görülüp, elçilere gösterilen tutum ve davranışlar iki devlet arasındaki psikolojiyi anlamak açısından ince bir detaydır. IV. Mehmed Giray Han'ın Leh Kralı IV. Vladislav'a gönderdiği 1642 tarihli 66 nolu yarlıkta; Lehistan elçisinin Kırım Hanlığı'na hediye eksik getirmesi ve Rus Çarlığı'na gönderdiği 1643 tarihli 85 nolu yarlıkta; Kırım Hanlığı'nın Ağası'nın, Rus Çarlığı'nın elçilerinden defterde yazılandan daha fazla mal aldığından şikayetçi olmuşlardır. Kırım Hanı böyle bir şeyin doğru olmayıp tiyışlerin eksik geldiği elçilerin Rus Çarı'na yanlış bilgi aktardığını vurgulamıştır.

Bu gibi durumlar Kırım Hanlığı'nın otoritesinin Lehistan Krallığı ve Rus Çarlığı karşısında otoritesinin sarsılmaya başladığının göstergesidir. İlk devlet arasında gidip gelen elçilere karşı gösterilen davranış ve tutumların devletler arasındaki ilişkileri anlama konusunda dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Esir değişimi meselesi, Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki siyasî ve diplomatik faaliyetlerin bir parçasını oluşturmaktadır. Kırım Hanlığı'nın bir yere gerçekleştirmiş olduğu sefer ve yağma neticesinde Kırım Hanlığı ordusunda yer alan ve ön plana çıkan kişiler sefer ve yağma yaptıkları yerden ele geçirmiş oldukları esirleri kendi aralarında bölüştürüp Kırım Hanlığı'na getirmişlerdir. Elde edilen Rus ve Kazak esirler, devlet hazinesinin haricinde, Kırım bey ve mirzaları için önemli gelir kaynağı olarak görülmüştür. Yarlıklarda esir değişiminin, fidye ve değiş tokuş olmak üzere iki şekilde yapıldığı görülmektedir. Kırım Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki siyasî ve diplomatik ilişkiler dikkate alındığında barışın sağlandığı dönemlerde ele geçirilen esirler hazine teslim gününde hazinenin teslim edildiği yere getirilmiş, teslim edilmiştir. III. Mehmed Giray Han'ın Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderdiği 1624 tarihli 8 nolu yarlıkta; barış durumunda Kırım askerlerinin, handan habersiz Rus Çarlığı'ndan herhangi bir kişiyi esir etmesi durumunda ele geçirilen esirlerin fidesiz Rus Çarlığı'na teslim edeceği ifade edilmiştir. Kırım Giray Sultan'ın 1665 tarihli 197 nolu Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderdiği yarlıkta; Rus Çarı'nın öz oğlunun, nice boyarların Kırım Hanlığı'na esir düştüğünü, fidye karşılığında oğlu ve iki yurt arasındaki meselelerin konuşulması için Rus Çarı'nın ricada bulunduğu belirtilmiştir. Söz konusu yarlıklarda esir değişimi siyasî ilişkilere uygun olarak ilerlemiştir. İki devlet arasında ilişkilerin iyi olduğu durumlarda esirlerin fidesiz, kötü olduğu durumlarda ise fidye istenerek teslim edildiği sonucuna varılmaktadır. Yarlıklardan anlaşılacağı üzere 1515-1666 tarihleri arasındaki 197 belge ve tarihi belirtilmemiş belgelerin yer aldığı mülahakat kısmındaki ilgili yarlıklarda Rus Çarlığı ile esir teslimi sınır kalesi olan Livne Kalesi ve Valuka Kalesi'nde, Leh Krallığı ile ise Kamaniçe'de gerçekleştirildiği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d)

nr. 3, s. 214; nr. 69, s. 83; nr.78, s. 516; nr. 81, s. 170; nr.83, s. 66

Topkapı Sarayı Müze Arşivi (TS.MA)

434/54; 509/43; 556/18; 562/29; 1044/34

İbnü'l Emin Ensab (İE. ENB)

1/72

Diğer Kaynaklar

Abdullahoğlu, Hasan (1934), “Birinci Mengli Giray Han Yarlığı”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 4, 99-111.

Abdülgaŕfar Kırımî (2014), **Umdetü'l-Ahbar**, haz: Derya Derin Paşaoğlu, Kazan: Şehabettin Mercanî Tarih Enstitüsü Yayınları.

Abdullah Bin Rıdvân Osmânü'l-Kırımî (2016), **Tevârih-i Deşt-i Kıpçak**, Post Yayınları, İstanbul.

Acar, Serkan (2013), “Kırım Hanı Devlet Giray’ın 1571 Rusya Seferi ve Moskova Yangını”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 39(39), 95-110.

_____ (2013), **Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (2018), “Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 15 (60), 34-45.

Afyoncu, Erhan (2009), “Sokullu Mehmed Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** içinde 37 (354-357), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ağat, Nurettin (1976), **Altınordu (Cuçi Oğulları) Para Kataloğu**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.

- Ahmetbeyoğlu, Ali (2011), “Tarhan”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde** 40 (19-20), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Sorularla Eski Türk Tarihi**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- _____ (2021), **Atilla ve Hunları**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Akar, Ali (2010), “Lehçe Oluşma Şartları Ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi”, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, (28), 15-29.
- Akbıyık, Hayrunnisa A. (2002), “Cengiz Han Sonrası Asyası’nda Politik Geleneğe Dair”, Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.), **Türkler içinde** (470-488), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2003), “Timur’un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda’nın Yıkılması Meselesi”, **Bilig**, 27 (117-156).
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013), **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev. Mürsel Öztürk), 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Alan, Hayrunnisa (2011), “Altın Orda Hanlığında Hâkimiyet Anlayışı ve Karaçi Beylerin Ortaya Çıkışı”, **Tarih Dergisi**, (54), 1-20.
- Alkan, Cihan (2018), **İlk Türkler**, Parana Yayınları, İstanbul.
- Altuğ, Akif (2015), **Rusya Osmanlı İlişkileri (1792-1815)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip (2022), **Codex Comanicus**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arpacı, Mehmed (2015), “II. Gazi Giray Han’ın (Bin Devlet Giray Han) Leh Kralı III. Zigmunt’a Yazdığı Şubat 1592 Tarihli Bitig”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 12 (46), 99-117.
- Arpacı, Mehmet ve Özyetgin, A. Melek (2019), “Kırım Hanlığında Saray Protokolü”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 16(62), 190-212.
- Arpacı, Mehmet (2023), **Kırım Hanlığı’na Ait Resmî Yazışmalardaki (16.-18. Yüzyıllar) İdari, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Terimler (Zernov Neşriyatına Göre)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2023), “Tiyiş Defterlerine Göre Kırım Hanlığı’nda Devlet Ricali ve Kullanılan Terminoloji”, **Dil Araştırmaları Dergisi**, 17 (33), 131-152.
- Artamanov, Mihail İllarionoviç (2020), **Kimmerler ve İskitler**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Aslanapa, Oktay (1979), **Kırım ve Kuzey Azerbaycan’da Türk Eserleri**, Baha Matbaası, İstanbul.

- Atmaca, Emine (2020), “Karai Mezhebi ve Bu Mezhebi Benimseyen Karay Türkleri”, **Disiplinlerarası Ortaçağ Çalışmaları Dergisi**, 2, 57-81.
- Atwood, Christopher P. (2004), **Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire**, 1. Baskı, Facts On File Library Of World History, New York.
- Ayönü, Yusuf (2002), “Selçuklu-Bizans İlişkileri”, Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.), **Türkler içinde** (1035-1076), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Azılı, Kenan (2019), “Eski Türklerde Mektup/Mektuplaşma Kavram Alanına Ait “Bitig”ler Üzerine Bazı Düşünceler”, **Türkbilig**, S.37, 11-20.
- Bademci, Ali (2012), **Cengiz ve Yasası-Timur ve Tüzükatı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bakırcı, Fatih (2023), **Yarlık Ve İna yetnameler-Harvard Üniversitesindeki Yarkend Hanlığı Ve Hocalar Dönemi’ne Ait Belgeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Baron De Tott (1979), **18. Yüzyılda Türkler**, (Çev. M. Reşat Uzman), İstanbul, Tercüman Yayınları.
- Barthold, V.V. (2019), **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (Çev. Seniha Sami Moralı), 4. Baskı, Kronik Kitap Yayınları, İstanbul.
- _____ (2019), **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2020), **Moğol İstilâsı Devrinde Türkistan**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Başer, Alper ve Çınar, Gülay Karadağ (2012), “Kırım’dan İran’a Bir Cengizli Hanzadesi: Adil Giray Sultan”, **Alevilik Araştırmaları Dergisi**, (4), 149-164.
- Başer, Banu (2018), “Diplomasi Dili Olarak Türkçe: Kırım Diplomatik Yarlıkları”, **Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 1(13), 382-400.
- Beşi, Hasan Ata (2021), **Türk Kavimleri Tarihi**, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Beydilli, Kemal (2007), “Polonya”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde** 34 (317-320), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bıyık, Ömer (2014), **Kırım’ın İdarî Ve Sosyo-Ekonomik Tarihi [1600-1774]**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Birinci, Onur (2024), **Pierre Ruffin’in Kırım Günlüğü Işığında Maksud Giray Han Dönemi (1767- 1768)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bronevskiy, Martin (1970), **Kırım**, (Çev. Kemal Ortaylı), Ege Matbaası, Ankara.

- Bues, Almut (2001), “The Formation of the Polish-Lithuanian Monarchy in the Sixteenth Century”, Richard Butterwick (Ed.), **The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context c. 1500-1795**, (58-81), New York: Palgrave.
- Caferoğlu, Ahmet (2010), “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, **Türkiyat Mecmuâsı**, C.4, s. 1-44.
- Cevrioğlu, Mahmut Halef (2018), “Lehistan Elçisi Mikolaj Bieganovski’nin İstanbul’a Getirdiği Mektuplar (1654)”, **Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi**, 1(2), 45-70.
- Clauson, Sır Gerard (1972) **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, At The Clarendon Press, Oxford.
- Cosmo, Nicola Dı vd. (2022), **İç Asya Tarihi**, (Çev. Ed. Altay Tayfun Özcan), 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Çakar, Varis Abdurrahman (2019), **Orta Asya Türk Tarihine Giriş Cilt 1-İslama Kadar**, 2. Baskı, Püf Yayıncılık, Ankara.
- Çelebi, Evliya (2011), **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyehatnamesi**, 7. Kitap, 2. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dede, Denizcan (2020), “Kırım Tatarları ve Nogaylar Örneğinde Deşt-i Kıpçak’ın Kayıp Batı Ucundan Anadolu’ya Etnik Devamlılık ve Geçişkenlik”, **Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2(2), 405-463.
- Demir, Necati ve Osman Kubilay Gül (2018), **Türklüğe Adanmış Bir Ömür Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu [Mustafa Aga]**, Ötüken Yayınları, Ankara.
- DİA, (Diyanet İslâm Ansiklopedisi), (2022), “Kırım”, **DİA**, C.25, (447-449), Ankara.
- Dlujnevskaya, Galina vd. (2017), **Eski Fotoğraflarda Bir Zamanlar Kırım**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Doerfer, Gerhard (1975), “Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen”, **Academia Der Wissenschaften Und Der Literatur Veröffentlichungen Der Orientalischen Kommission**, 21(4), Franz Steiner Verlag GMBH Wiesbaden.
- _____ (1984), “Eski Türk Devlet Teşkilatında «Tarhan» Unvanı Ve Tarihi Gelişmesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, (34) 81-90.
- Donuk, Abdulkadir (1988), **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

- Dönmez, Şevket (2002), “Ön Asya’da İskitler”, Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.) **Türkler içinde** (s.33-44), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Durmuş, İlhami (2002), “İskitlerin Kimliği”, Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.), **Türkler içinde** (s. 620-627), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2002), “Sarmatlar”, Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.) **Türkler içinde** (s. 972-992.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- _____ (2008), “İskit İmparatorluğu’nun Yıkılış Nedenleri”, **Gazi Akademik Bakış**, 1, s. 199-214.
- _____ (2017), **Sarmatlar**, 4.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- _____ (2022), **İskitler**, 8. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, (2021), **İbn Battûta Seyahatnamesi**, (Çev A. Sait Aykut.), 11. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ebu’l Gazi Bahadır Han (2010), **Türk Şeceresi: Türk’ün Soyağacı**, (Çev. Yunus Yiğit), 1. Baskı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul.
- Ebulgazi Bahadır Han (2020), **Şecere-i Türk**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ehmetyanov, Rifkat vd. (2014), **Türkçe-Tatarca Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Emecen, Feridun M. (2008), “Sâhib Giray”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 35 (519-520), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2009), “Selim II”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C. 36 (414-418), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), **Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- _____ (2023), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, 9. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Er, Elvina (2021), “Kırım Hanlığı’nın Rus ve Lehistan-Litvanya Devletlerinden Yıllık Tahsil Ettiği Vergi: Hazine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 18(3), 325-357.
- Erkoç, Hayrettin İhsan (2022), “Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları”, Semiha Nurdan-Muhammed Özler (Haz.) **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 379-402.
- Fisher, Alan (2009), **Kırım Tatarları**, (Çev. Eşref B. Özbilen), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Ganiyev, Fuat vd. (1997), **Tatarca-Türkçe Sözlük**, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova.
- Giray, Talat (2020), **Ötüken’den Kırım’a Kırım’dan Anadolu’ya Var Olma Savaşı- Kırım Türkleri**, Kastaş Yayınevi, İstanbul.

- Golden, P. B. “Tārkhān”, P. J. Bearman (Ed.), **Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English)**, Brill, 2012. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7417.
- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç (2019), **Küçük Asya’da Selçuklular**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gömeç, Saadettin (2009), “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri” **Avrasya Etüdleri**, 35, 61-72.
- _____ (2010), “Boyla ve Baga Unvanı”, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 73-80.
- _____ (2014), **Bozkır İmparatorluğu Atilla, Cengiz Han, Timur**, 7. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gökbilgin, Özalp (1973), **1532-1577 Yılları arasında Kırım Hanlığı’nın Siyasi Durumu**, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1992), **Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Grousset, Rene (2015), **Stepler İmparatorluğu; Atillâ, Cengiz Han, Timur**, (Çev. Halil İnalcık), 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gumilev, L. N. (2019), **Eski Türkler**, 8. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Gül, Ekrem (2014), “Babürname’de Geçen Askerî Terimler Üzerine”, **Belleten**, 62(1), 27-104.
- Gül, Bülent (2016), **Moğolca İbni Mühennâ Lügati**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Hacı, Ötemiş (2020), **Çengiz-Nâme**, haz: İlyas Kemaloğlu, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Haenisch, Erich (1939), **Wörterbuch Zu Mangol Un Niuca Tobca’an**, Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Halaçoğlu, Yusuf (1993), “Damga”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 8 (454-455), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Halikov, A.H. (1995), **Rus Tanınan 500 Bulgar-Tatar Türk Asıllı Sülale**, (Çev. Mustafa Öner), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Halîm Girây (2019), **Gülbün-i Hânân**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Heper, Yusuf (2022), “Tuna’nın Kuzeyinde İktidar Kavgası: Matei Basarab’ın Eflak’ta Giriştiği Mücadeleler (1632-1654)”, **Balkan ve Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, (8), 11-38.

- Hudyakov, Mihail (2009), **Kazan Hanlığı Tarihi**, (Çev. Ayaz İshakî), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbn Fadlan, (2019), **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 9. Baskı, haz: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1944), “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi Ve Ahidname Meselesi”, **Belleten**, (30), 185-229.
- _____ (1948), “Osmanlı-Rus Rekabeti’nin Menşei Ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, **Belleten**, 12(46), 349-402.
- _____ (1959), “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü Ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 14(1), 69-93.
- _____ (1996), “Gazi Giray I”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde** (451), C.13, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1996), “Gazi Giray II”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C. 13(451-452), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2001), “Kalgay”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 24 (259), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2001), “İslam Giray III”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C. 23 (46- 47), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002), “Kırım Hanlığı” **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde** (449-457), C.25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- _____ (2021), **Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700**, 3. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- _____ (2023), **Fâtih Sultan Mehmed Han**, 8. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnbaşı, Mehmet (2011), “Osmanlı-Lehistan Harplerinde Sefer Yolu Ve Tuna Nehrinin Stratejik Önemi”, **Balkanlarda İslâm Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 479-505.
- _____ (2012), “Üsküp”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 42 (377-381), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, Mehmet (1992), “Bitik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C. 6, (225), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İsen, Mustafa (2000), “Kırım Hanedanının Şairliği”, **Bilig Dergisi**, 15, 81-90.

- İvanics, Maria (2015), “Bozkırdaki Bir Kabilenin Kökeni Ve Yükselişi: Şirinler”, Yücel Öztürk (Ed.) **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, (53-71), Çamlıca Basın Yayın, İstanbul.
- İzgi, Özkan (2020), **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kafalı, Mustafa (2002), “Altınordu Hanlığı ve Kıpçak Bozkırlarındaki Türk Hanlıkları”, Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.), **Türkler içinde** (s. 678-704), C. 8, Ankara.
- _____ (2009), **Ötemiş Hacı’ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (2015), **Türk Milli Kültürü**, 38. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kallek, Cengiz (1997), “Haraç”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C.16 (71-88), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kalimullina, Firdevs (2005) “V.V. Velyaminov-Zernov’un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2(2), 82-91.
- Калимуллина, Ф.Г. (2014), **В.В. Вельяминова-Зернова Как Историка Касимского Ханства**, Ученый Совет Татарского Энциклопедического Института Академии Наук Республики Таджикистан, Казань.
- _____ (2015), “Вклад Востоковеда В.В. Вельяминова-Зернова В Российское Источниковедение”, **Вестник Челябинского государственного университета**, 1(2), 2015, s. 115-119.
- Kamalov, İlyas (2003), **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Kançal-Ferrari, Nicola (2005), **Kırım’dan Kalan Miras-Hansaray**, 1. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), “An Italian Renaissance Gate For The Khan: Visual Culture In Early Modern Crimea”, **Muqarnas**, 34 (1), 85-123.
- Karaca, Filiz (2007), “Pişkeş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C.34 (294-296), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Karatay, Osman (2011), “Hazar’ın Musevileşme Tarihi”, (Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, M. Bilal Çelik (Ed.), **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri**, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 59-92.
- Karatay, Zafer (1991), “Bahçesaray”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 4 (482-483), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), **Türklerin Kökeni**, 9. Baskı, Kripto Yayınları, Ankara.

- _____ (2015), **Hazarlar (Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler)**, 2. Baskı, Kripto Yayınları, Ankara.
- Kâşgarlı Mahmud (2018), **Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Katar, Mehmet (2000), "Hristiyanlıkta Kilise Takviminin (Kilise İçerisindeki Kutlama ve Anma Devrelerinin) Oluşması", **Dini Araştırmalar**, 3(8), 23-46.
- Kemaloğlu, İlyas (2009), **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, 3. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- _____ (2013), "Yarlık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 43 (334-335), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Leyla Aksu (2022), "Uyvar'ın Fethi Ve Tımarlı Sipahiler: Bir Sefer Ve Fetih Analizi", **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 14 (4), 927-953.
- Kırımlı, Hakan (2020) "Kırım Hanlığı Tarihinde "Çoban Geraylar" Meselesi, **Belleten**, 84(299), s. 243-260.
- _____ (2022), **Geraylar ve Osmanlılar Kırım Hanlık Hânedanının Osmanlı Devleti'ndeki Hikâyesi**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Kireççi, M. Akif ve Tezcan, Selim (2015), **Kırım'ın Kısa Tarihi**, (Çev. Can Eyüp Çekiç), Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Koca, Salim (2002), "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.) **Türkler içinde** (1448-1488), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Koçsoy, Şevket (2002), "Türk Tarihi Kronolojisi", Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.) **Türkler içinde** (34-248), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kulchynskyy, Oles (2019), **Kıyiv Metropolitliği'nin Moskova Patrikhanesi'ne Bağlanması Süreci (XVII.yy)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurat, Akdes Nimet (1940), **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım Ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
- _____ (1966.), **Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı Ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2014), **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2019), **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- _____ (2022), **Peçenekler**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Küpeli, Özer (2015), “Osmanlı- Safevi Münasebetleri (1612-1639), **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi**, 1(1), 203-207.
- Lessing, Ferdinand D. (2003), **Moğolca-Türkçe Sözlük**, C.2, Çev. Günay Karaağaç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Magocsı, Paul Robert (2017), **Şu Mübarek Topraklar Kırım ve Kırım Tatarları**, (Çev. Ferit Burak Aydar), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Matuz, Josef (1964), “Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, S.28, 129-151.
- Meriç, Sinan (2019), **13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi- Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Minhâc-ı Sirâc El-Cüzcanî, (2016), **Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)**, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Mirza Haydar Duğlat (2006), **Tarih-i Reşidî**, (Çev. Osman Karatay), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi** (2019), (Çev. Ahmet Temir), 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Morgan, David (2007), **The Mongols**, 2. Baskı, Blackwell Publishing, Oxford.
- Mutu, Ahmet (1996), “Hacı Giray I”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 14 (474-475), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Muzafarov, Refik ve Muzafarov, Nüzhet (2018), **Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük**, (Çev. Nariman Seyityahya (Seytyagyayev), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Novoselyskiy, A. A. (2011), **XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi**, (Çev. Kemal Ortaylı), Erhan Afyoncu-İlyas Kamalov (Haz.), Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2016), **Sarı Saltık (Popüler İslamın Balkanlar’daki Destani Öncüsü 13. Yüzyıl)**, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Odabaşı, Zehra (2019), “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, S. 9, 165-192.
- Ortekin, Hasan (1932-39), “Basma’ya Ve Baysa’ya Dair”, **Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.2, 64-71.

- Önal, Mehmet Naci (2003), “Unutulmuş Bir Gelenek: Küfür Akşamı Törenleri”, **Milli Folklor**, 15(60), 128-134.
- Ögel, Bahaeddin (1982), **Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)**, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- _____ (2001), **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Ölmez, Mehmet (2009), “Soyurgal”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, C.37, (388-389), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Altay Tayfun (2021), **Hazarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), **Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Özcan, Kemal (2005), “Kırım Hanlığı’nın Kuruluş Süreci: Yarımada Tatar Hâkimiyetinin Tesisi”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 5, 19-31.
- Özdem, Zeynep (2010), **Kırım Karasubazar’da Sosyo-Ekonomik Hayat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özdemir, Rukiye (2021), “55/1 Numaralı Lehistan Ahidname-i Hümayun Defterine Göre XVII-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı-Lehistan İlişkileri”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (27) 273-302.
- Özgül, Oktay (2022), “İskitler’de Atalar Kültü Ve Yurt Kavramı”, M. Hanifi Macit (Ed.), **Tarihsel Akıl Çerçevesinde Türk Devlet Felsefesi**, 1. Baskı içinde (161-178), Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (Tasav), Ankara.
- Öztürk Çilingir, Ayşegül (2019), “Orta Çağda Kırım Ve Çevresinin Önemi Üzerine”, **Karadeniz Araştırmaları**, 16 (64), 619-628.
- Öztürk, Yücel (2014) **Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)**, 2. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, Ankara.
- _____ (2015), **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2015.
- _____ (2017), “Osmanlı-Lehistan İlişkilerinde Savaş, Diplomasi, Ticaret”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 14(55), 225-252.
- Özyetgin, A. Melek (1996), **Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2000), “Altın Ordu Hanı Toktamış’ın Bik Hâcî Adlı Kişiyi Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı”, **Türkoloji Dergisi**, 13(1), 167-192.
- _____ (2004), **Eski Türk Vergi Terimleri**, Köksav Yayınları, Ankara.

- _____ (2005), **Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), **İslam Öncesi Uygarlarda Toprak Hukuku**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Özyetgin, Ayşe Melek ve Arpacı, Mehmet (2018), “Kırım Hanlığına Ait Yarlıklarda Geçen Para Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **5. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi**, 773-785.
- Özyetgin, A. Melek ve Kemaloğlu, İlyas (2017), **Altın Orda Hanlığına Ait Resmî Yazışmalar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özünlü, Emine Erdoğan (2010), “Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı- Kırım Hanlığı İlişkileri”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, (27), 489-503.
- Pachymeres, Georges (2009), **Bizanslı Gözüyle Türkler**, (Çev. İlcan Bihter Barlas), İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1971), **Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü**, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Paşa, Cevdet (2022), **Kırım ve Kafkas Tarihçesi**, Büyüyenay Yayınları, İstanbul.
- Paşaoğlu, Derya Derin (2003), **Abdülgaflar Kırımı’nın Umdet’ül-Ahbar’ına (Umdet’üt-Tevarih) Göre Kırım Tarihi**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2014), “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar” **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 33 (56), 147-190.
- _____ (2016), “Altın Orda Hanlığı’nda Hanlık Makamı”, Cengiz Buyar vd. (Ed.) **Türk Devlet Yönetimi Geleneği içinde** (180-189) Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek.
- _____ (2021), “Bozkır Kültüründen ve Altın Orda Hanlığı’ndan Devralınan Miras: Kırım Hanlığı’nda Kabile Aristokrasisi ve Karaçu Beyleri”, **Kırım Tarihi İncelemesi**, (1), 51-82.
- Polat, Hüseyin (2021) **Ulu Hân Bitiği-Türklerin ve Tatarların Türeyişleri (Araştırma-Çeviri-Metin)**, I. Baskı, Pegem Akademi, Ankara.
- Purgstall, Joseph Von Hammer (2020), **Kırım Hanlığı Tarihi**, (Çev. Seyfi Say), 3. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Rasonyi, Laszlo (1983), **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Ş.K. Seferoğlu ve Adnan Müderrisoğlu (Haz.) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

- Reychman, Jan ve Zajaczkowski, Ananiasz (1993), **Handbook Of Ottoman-Turkish Diplomats**, (Çev. Mehmet Fethi Atay), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- Rubruk, Wilhelm Von (2020), **Moğolların Büyük Hanına Seyehat (13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk)**, (Çev. Ergin Ayan), 2. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul.
- Samih Rifat (Ed.) (2006), **Cengiz Han ve Mirasçıları Büyük Moğol İmparatorluğu**, 1. Baskı, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul.
- Samoyloviç, A.N. (1939), "Cucu Ulusu'nda Payza ve Baysa'ya Dair", **Türk Hukuk Ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C. 2, s. 53-64.
- Saray, Mehmet (1989), "Altın Orda Hanlığı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 2 (258-540), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Schamiloglu, Uli (1986), **Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Columbia University-Graduate School of Arts and Sciences.
- _____ (2002), "Altın Orda", Hasan Celal Güzel vd. (Ed.), **Türkler içinde (705-732)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Selçuk, Hava (2019), **Türk Kültür Tarihine Dair Notlar**, Kitaparası Yayınları, İstanbul.
- Seyyid Mehmed Rızâ (2020), **Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sinanoğlu, Mustafa (2001), "Karâîlik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 24 (424-426), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Söylemez, Yavuz (2017), "Osmanlı Sarayında Katledilen Bir Kırım Hanı: İnayet Giray Han", **Karadeniz Araştırmaları Merkezi**, 14 (55), 209-224.
- Spuler, Bertold (2011), **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1200-1220**, (Çev. Cemal Köprülü), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sümer, Faruk (2022), "Keykubad I", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 25 (357-359), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), "Keykâvus II", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde** 25, (354-356), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şemseddin Sami (1978), **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Şentürk, M. Hüdei (2002), "Osmanlılarda Haberleşme Ve Menzil Teşkilatına Genel Bir Bakış", Hasan Celâl Güzel v.d. (Ed.), 1. Baskı, **Türkler içinde (789-824)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri, (2014), **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım-Mesâlikü'l Ebsâr**, (Çev. Ahsen Batur), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Taneri, Aydın (1997), “Han”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde** (517-518), 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tarhan, M. Taner (2002), “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler” Hasan Celâl Güzel vd. (Ed.) **Türkler içinde** (903-922), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Taşgöl, Ahmet **Kök Tengri’ nin Çocukları** (2016), 8. Basım, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2017), “Hazarlar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, içinde** (116-120), 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Taymas, Abdullah Battal (2012), “Kazan Yurdu’nda Bulunmuş Tarihî Bir Vesika: Sahib Giray Han Yarlığı”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 27(1), 185-235.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1993), **3 Numaralı Mühimme Defteri 966-968 /1558-1560**, haz. Nezihi Aykut vd., Yayın Nu: 12, Ankara.
- _____ (2013), **Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap Ve Zülkadriye Eyaletleri (1530-1556)**, Osmanlı Yer Adları II, haz. Ahmet Özkılınç vd., Ankara.
- Tezcan, Mehmet (2012), **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Serander Yayınları, Trabzon.
- Tiesenhhausen, W. De (1941), **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, (Çev İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Togan, A. Zeki Velidi (2019), **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Topaktaş, Hacer (2011), “Avrupa’nın ortak derdi Polonya tahtı: Stanislaw August Poniatowski’nin seçimi (1763-1764)”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 28(1), 183-196.
- _____ (2014), **Osmanlı – Lehistan Diplomatik İlişkileri Frangiszek Piotr Potogki’nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2014), **Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri (1788-1793)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2014), “Osmanlı-Lehistan-Kırım üçgeninde Diplomasi: Şah Mirza’nın Varşova Temsilciliği (1746-1747)”, **Bilig**, (68), 243-266.
- Toparlı, Recep vd. (2019), **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Türk, Ahmet (2022), **Turmoil In The Crimean Khanate (1623-1628)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent University-The Graduate School of Economics and Social Sciences.
- Tütüncü, Mehmet (2011), “Aspects Of Turkish Jewish Coexistence In History: Khazars, Karaims And Dönme (Sabetaists)”, (Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, M. Bilal Çelik (Ed.), **Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri**, Bilecik Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 41-58.
- Uydu Yücel, Muallâ (2022), “Kıpçaklar”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 25 (419-421) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988), **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- _____ (2011), **Osmanlı Tarihi**, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. III, 1. Kısım, Ankara.
- _____ (2011), **Osmanlı Tarihi**, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. III, 2. Kısım, Ankara.
- _____ (2016), **Osmanlı Tarihi**, 11. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. II, Ankara.
- Ülküsal, Müstecib (1980), **Kırım Türk Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)**, Baha Matbaası, İstanbul.
- Ünal, Sonay (2023), “Kuruluşundan Çarlık Rusya Tarafından İşgal Edilişine Kırım Hanlığı”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 20 (79), 620-638.
- Ünlü, Suat (2012), **Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya.
- _____ (2013), **Çağatay Türkçesi Sözlüğü**, Eğitim Yayınevi, Konya.
- Ürekli, Muzaffer (1989), **Kırım Hanlığının Kuruluşu Ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Valeev, Ramil M. vd. (2015), “Velyaminov-Zernov V.V. and His Contribution to the Study of Historical Sources of Moslem Peoples”, **Journal of Sustainable Development**, 8(5), 26-33.
- Vásáry, István (1987), **Az Arany Horda Kancelláriájá**, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest.
- Vasary, István (2008), **Kumanlar ve Tatarlar (Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler 1185-1365)**, (Çev. Ali Cevat Akkoyunlu), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- _____ (2014), “Kırım Hanlığı ve Büyük Orda (XV-XVI. Yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, (Çev.) Serkan Acar, 29(1), s. 327-340.

- Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- _____ (2017), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıqlar ve Mektuplar) Metin**, (Haz. Faysal Okan Atasoy), C.I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (2017), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıqlar ve Mektuplar) Dizin**, (Haz. Faysal Okan Atasoy), C.II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vér, Márton (2016), **The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Szeget- Doctoral School Of History Medieval Studies Program.
- Vladimirtsov B. Y. (1987), **Moğolların İctimaî Teşkilâtı**, (Çev. Abdülkadir İnan), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yakubovskiy, A. Yu. (1976), **Altın Ordu ve Çöküşü**, (Çev. Hasan Eren), 2. Basılış, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- _____ (2019), **Timur ve Timuriler Devrinde Semerkand**, (Çev. Sabur Rasol, Haz. İlyas Kemaloğlu), 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yaşa, Fırat (2014), **67 A 90 Numaralı (Dördüncü Cilt), 1061-1062 Tarihli Kadıasker Defterine Göre Kırım'da Sosyal Ve Ekonomik Hayat**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2021), **Bahçesaray (1650-1675)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yemişçi, Cihan (2019), “XVII. Yüzyılda Üsküp’ün Sosyo-Ekonomik Tarihine Kaynak Olarak Düvel-i Ecnebiyye Defterleri ve Bazı Örnek Belgeler”, **Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**,1(2), 387-410.
- Yılmaz, Ziya (2020), “Murad IV”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi içinde**, 31 (177-183), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Yunusoğlu, Mağfıret Kemal (2012), **Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Yücel, Hakan (2016), “Varoş’un Üç Hali: “İç Varoş”, “Parçalanmış Varoş” ve “Bütünleşik Varoş”, **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, (1), 53-84.
- Yüksel, Sinan (2013), “Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (S.28), 101-116.

Yüksel, Zuhâl (1992), “Kırım Türk Edebiyatı”, **Türk Dünyası El Kitabı içinde** (684-704), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

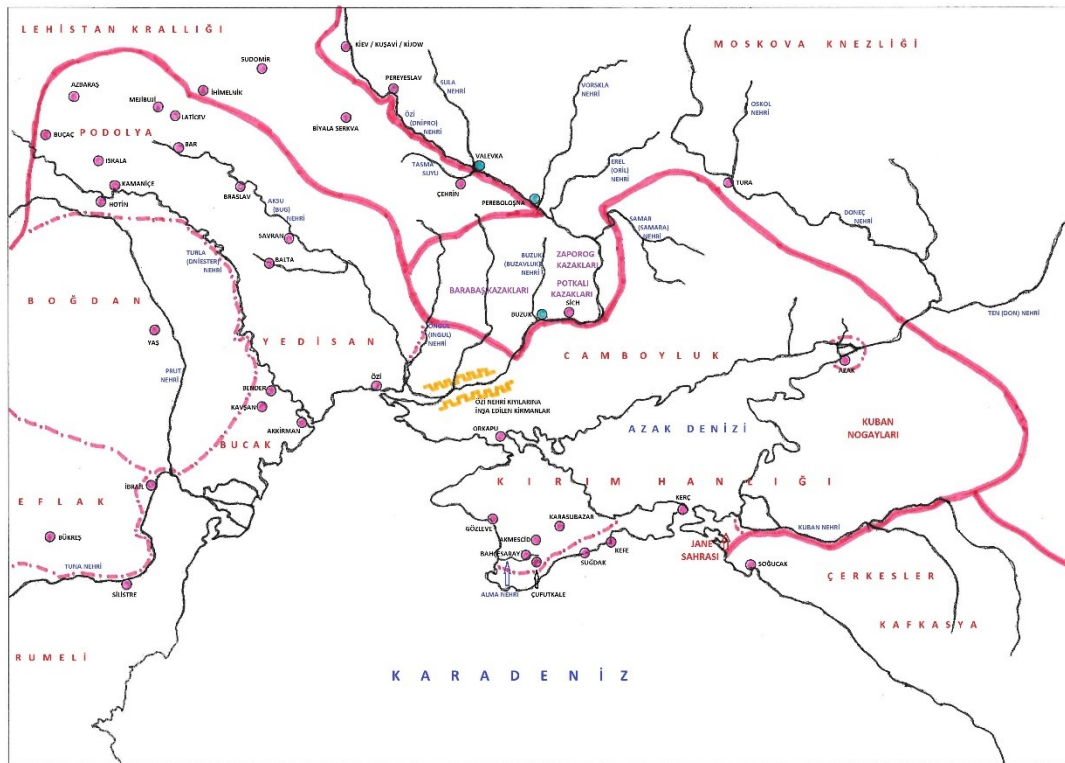
Zemahşeri (2017), **Mukaddimetü'l-Edeb-Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü**, N. N. Poppe (Haz.), (Çev. Mustafa S. Kaçalın), 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

EKLER

Harita 1: 1515-1666 yılları arasında Kırım Hanlığı ve komşu devletler

Kaynak: Harita, tezdeki verilere göre Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Altunbay tarafından tasarlanıp çizilmiştir.

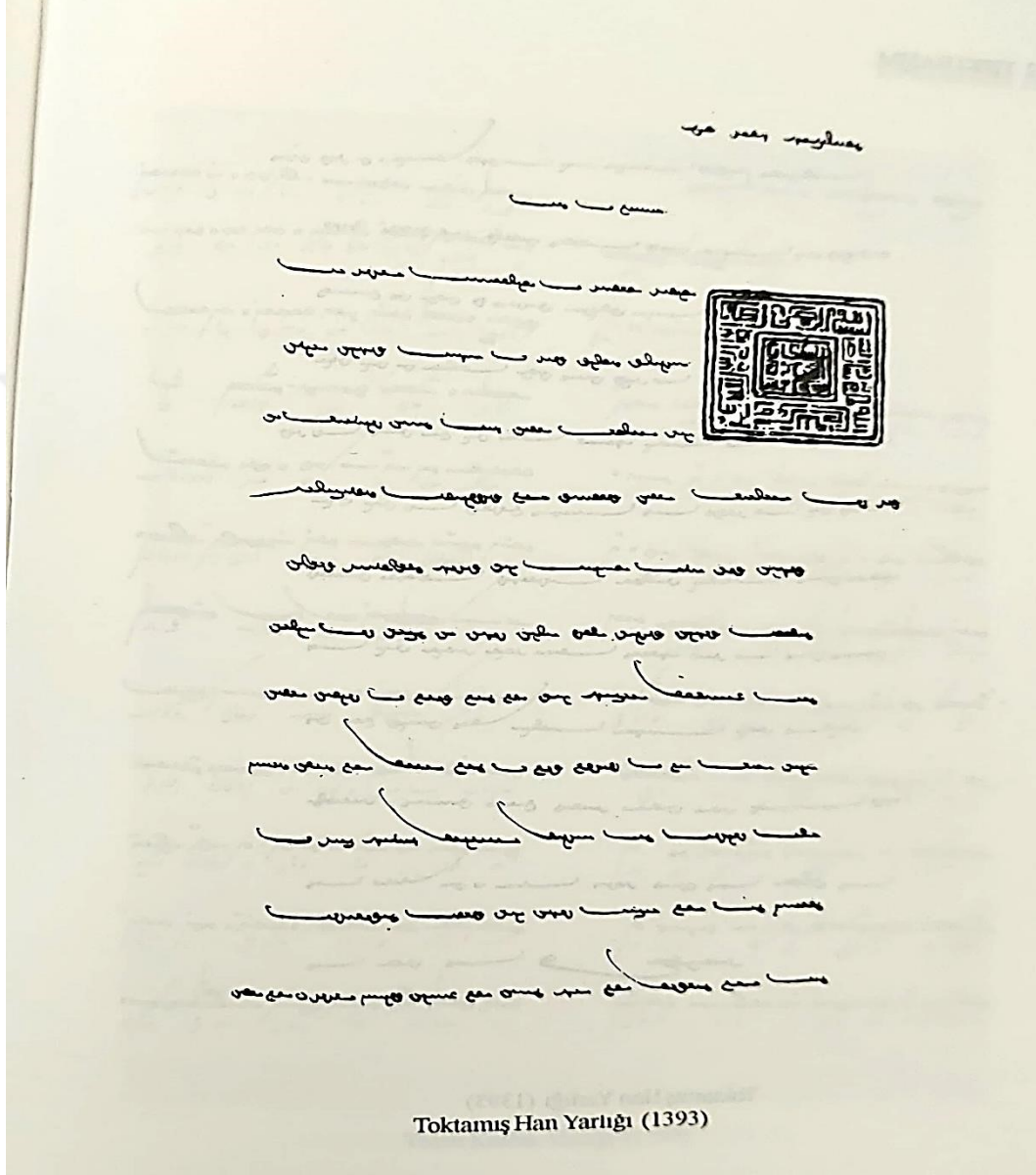
Harita 2: 1515-1666 yılları arasında Doğu ve Güneydoğu Avrupa'nın siyasi görünümü

Kaynak: Harita, tezde adı geçen coğrafi terimler ve yerleşim yerlerine yönelik verilere göre Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Altunbay tarafından tasarlanıp çizilmiştir.

Ek 2: Altın Orda Hanlığı'nın Yarlık Örnekleri

Belge 1: Altın Orda Hanlığı'ndan Toktamış Han Yarlığı (1393)

Kaynak: Özyetgin, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Toktamış Han Yarlığı (1393)

Ek 3: Kırım Hanlığı'nın İlk Dönemlerine Ait Yarlık Örneği

Belge 1: Kırım Hanlığı'nın kurucusu Hacı Giray Han yarlığı tamga örneği

Hacı Girey Han Yarlığı (1453)

Kaynak: Özyetgin, A. Melek (1996), *Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslûp İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

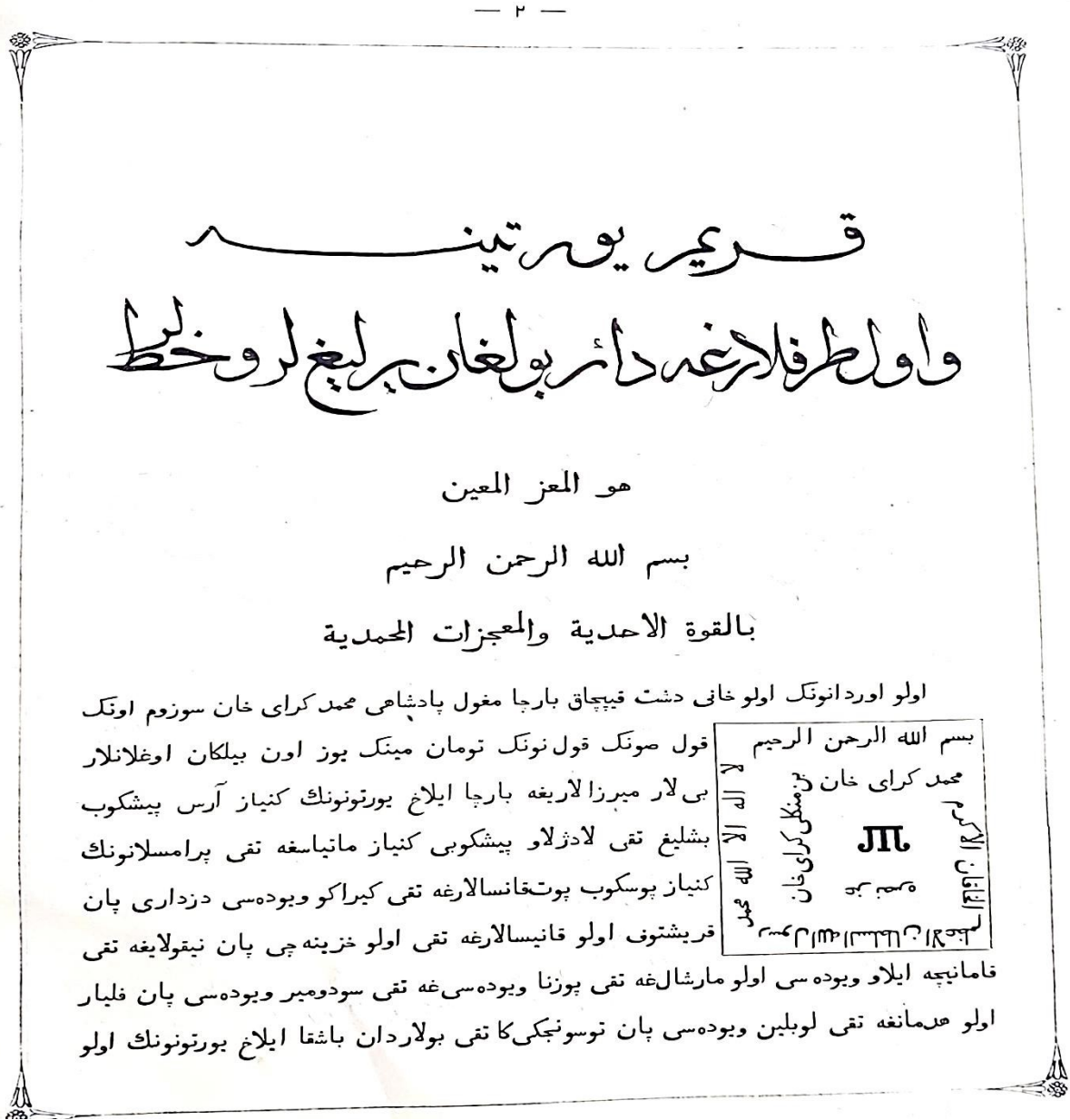
میں کی حیدر علی خان علی گڑھ
لیکھنؤ
اولو غ اولو نیکل تو او نیکل
او غ اولو نیکل تو او نیکل
بیلک او نیکل تو او نیکل
بیلک او نیکل تو او نیکل

Hacı Girey Han Yarlığı (1453)

Ek 4: Velyaminov-Zernov'un Eserinde 1666-1767 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'na Ait Yarlık ve Bitikler

Ek 4. 1. Han Yarlığı Örnekleri:

Belge 1: I. Mehmed Giray Han'dan Rus knezlerine ve ileri gelenlerine gönderilen 1520 tarihli yarlık örneği

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar*, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ایلاخ لیبقا بو ایکی یورتدن سیز قرداشدن تیلک ایتارموز ایمدین صونک بر بولجالدی
ییارکایسز سیزنک قزل یومورته بایرامینکزدن یی هفته صونک پننه کوشته بایرامینکزده ییارکایسز
تقی ایلاخ یورتونکر اوجون بزدان بر شرط نامه تیلانا ییاریب سیز بزدا بو آلتون برلا بازغان
آلتون نشان لو شرط نامه موزنی اولو ایچیمز اولیا میرزا تیتی ابراهیم بی برلا سیزنک ایلیچینکر
پان اینکی قورناستای برلا ایلاخ یورتونکر اوجون سیزکا ییاردیک ایلاخ یورتو لیبقا یورتو ایکسیدا
بزکا بردر هرکیم ایلاخ یورتونونکر لوبلین ایلاو قامانیچ پودولیا مائی بوژاها لینک لاتیچاو زامقون
بوچای بک صوقال پرامیسلاو قولما اسقالا تقی بولاردان باشقا کرمانلارنکرکا سالالارنکرکا بارچا
سیزکا سانلو ایلینکرکا ملکاتنکرکا کیم دشمان بولسا بزکا دشاندر هرکیم ایلاخ یورتو برلا لیبقا
یورتونه بو ایکی یورته دشانلق ساغنسا بز آلاغه دشانغوز تقی ایلاخ یورتوندن بزیم ایلمیزدان
سیزنک ایلینکرکا سیزنک ایلینکرکا بزیم ایلمیزکا بازراکان باریشوب کیلشکای کوچ بسنج
کورماکیلار بوز اچده اوج اچه غغا بیریب اندن باشقا غغا تارتناق برماکیلار آمان کلیب
ایسان آمان کینکیلار اگر بزیم اوغوللاریمز سلطانلاردن تقی اوغلانلار بی لاردان میرزالاردن
قزاقلاریمزدن بارچا بزکا سانلو کشی لاریمزدان کوچ بسنج قیلیب ماللارن آلسالار الیب/بریب
تولاکیمز بزیم بازراکانلاریمزکا سیزنک ایلینکرکا ملاکاتینکرکا کوچ بسنج بولسا سیزدا بر
اکسوکسوز تولاکایسز ایمدی بو شرط نامه میزدا یازیلغان بارچا سوزلاریمز اوستونه چینلق برلا
بنک نورر اوجون من اوزوم محمد کرای خان اوغلو بهادر کرای سلطان بشلیغ بارچا اوغلانلاریم
سلطانلار تقی بارچا اوغلانلار بی لار میرزالار و ایچکی داشقی بارچا نوکلاریم سیزکا بنک آنت شرط
ایتارموز تنکری نینک آدی اوستونه تقی دینمزدن تقی یوزمینک یکریمی تورت مینک
پیغامبردن تقی بزیم پیغامبریمز محمد مصطفی حضرتندن کیم والله وبالله وتالله سیزنک
برلا آری چین کونکلدن دوست قرداشموز بو شرط نامه ایچنه یازیلغان بارچا ایلینکرکا ملاکاتینکرکا
شهرلارینکرکا کرمانلارنکرکا سالالارنکرکا بارچا سیزکا سانلو ایلینکرکا کونونکرکا بارچا کشی لارنکرکا بزدن

اوغلانلاریمدن اوغلانلار بی لاردن میرزالاردن ایچکی داشتی نوکار ایشیمدن قزاقلاریمزدن
 بارجا بزکا سانلو کیشیلاریمزدن یمانلق بولماغای بو شرط نامه سوزیمزدان اوزکا تورلو بولماغایموز
 بو شرط نامه موزنونک چینلغی اوچون آلتونلی شرط نامه آلتون نشان بسوب بیاردیک تاریخ توقوز
 یوز یکرمی آلتیه مبارک ذی القعدة آبنونک توقوزنجی یکشنبه کون شهر معظم فرحکرمانده بنیلدی

Belge 2: IV. Mehmed Giray Han'dan Leh Kralı'nın veziri Pan Solniska'ya gönderilen 1644 tarihli yarlık örneği

(۱۰۵۴)

— ۳۳۱ —

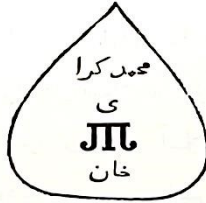
№ 89.

هو

محمد کرای خان
بن سلامت کرای خان

قدوة الامراء الملة المسيحية زبدة كبراء الطائفة العيسوية صداقت نشان مخالصة عنوان قرال
قرنداشريك وزيري پان اوصولنسكه طرفنه سلام ومجت برله حال وخاطرين صوروب اعلام برليغ
شريف خان اولدر كه اول وآخر قرنداشمز قرال ايله وسز دوستلريمز ايله ما بينمزده صلح وصلاح
وعظيم دوستلق مقرر ابدى بنه دوستلق اوزرينده بوز بوزلش دكلدر اياچيمز ابراهيم مرزهنى
برش دوندورب قريم مالنه قزاقلاريكوز چوق ضرر اندوكندن خاطريز قلب بنه دوستلغى
بوزمش دكلوز قيش طشردى مال اوزرينده كى تاتاردن خيلى تاتار وارمشلر مال صوكندن تاتار
طايهسى آنشه كرير ضبطى قابل دكلدر ماليجون آجمنق عجب دكلدر امدى نبليه لم كچن كچدى
شدنمكره قزاقلاريكوزى ضبط ايدوب دوستلغه بناء وبرله كلمش هدايا وسلامكزى ويروب بزه
دوستلغى آشكاره ايدى سز كه بز دضى سزريك دوستكوزه دوست و دشمانكزه دشماغيز تاتار
طايهسين محكم ضبط ايلدر واق كرمانده اولانلرى دضى سوروب وكتوروب محكم ضبط اتمك
مقرر در من بعد تاتارى ولايتكوزه اياق باصدر مرز سز دضى دوستلوعكزى بلدره سز دبو اياچى
قولومز قدوة الاقران باقى چلبى كوندورلشدر جمله
احوالنرى اول قولومزه بلدركن مزاونك سوزى بريم
سوزومزدر اوكه انديكيزرعايت بزه در والسلام على
من اتبع الهدى تاريخ بيك الى دورت ربيع الاول

بمقام
باغچه سراى
المحروسة

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ek 4. 2. Sultan Yarlığı Örnekleri:

Belge 1: Kalgay Gazi Giray Sultan'dan Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'e gönderilen 1657-1658 tarihli yarlık

(۱۰۶۸)

— ۵۳۱ —

№ 138.

هو

سوزمز

غازی کرای سلطان
بن مبارک کرای سلطان

تنگری تبارک و تعالی نیک رحی و عنایتی بیملان اولوغ اوردان اولوغ بورت نیک و دشت
قچاق نیک و تخت قریم نیک و بارچا تانار نیک و کوب نوغای نیک و حساب سز چرونیک و تاط بیملان
طوکاچ نیک و تاتو طورقلای چرکاج نیک اولوغ قالفه سلطان اولان مین اولوغ غازی کرای سلطان
دام دولته الی بوم المیزان حضرتلارندین اولوغ پادشاه خان هم اولوغ بی الکسای میخایلاویچ
بارچا اورو سنیک پناهی و کوب مملکتلارینکدا بولسا پادشاهی و حکمداریغه کوبدین کوب سلام
ایتپ تاطولوق بیملان خاطر بیکوز صورغانمزدن صکره اعلام و انهای سلطان بودر که یقین
سپاهلری بیکوز بیملان کوندریلکان خزینه و بونکلاری بیکوز کتوروب تسلیم ایدوب قوشچی
و عربه چیلار بیملان چاپقوغز کوندریلشدر ان شاء الله استنک بیملان مسقوه و ارمق میسر
اولدقن قانون قدیم اوزره رعایت ایدوب کلچک خزینه بی ایتدا کوز آینده مسقودن چیقاروب
المهشوکا کلورکا بیورغای ایردی بیکوز قیشغا قالبوب ایکی طرفکده عسکری زحمت چیککای ایردی لار
غیری احوال سعادتلو و دولتلو و شوکتلو اغاچامز خان اعظم حضرتلارینک نامه هابیونلارنک بازلیشدر
اغاچامز طرفندین هر نه بازلیدی ایرسا بزمده سوزمز و جوابیز اولدر سعادتلو اغاچامز
بازدقلار بیملان عامل اولغاید بیکوز عمر آخرقچه دوستلق
و قرداشلقده بولغدا ی قلفنسی اتکای ایردی بیکوز بازلیدی
نختگاهمز آق مسجدده میک التمش سکر تاریخنده

غازی
کرای سلطان
بن مبارک کرای
سلطان

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), *Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıqlar Ve Hatlar*, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

№ 59.

غازی کرای سلطان
بن مبارک کرای سلطان
سوزمز

اولوغ اوردا اولوغ یورت نیک تخت قریم نیک و دشت قپچاق نیک و صانسیر کوپ چرونیک
وصاغیش سیز نوغای نیک و طاو ارا چرکچ نیک و طانمیلان طاو کچ نیک اولوغ نورالدین سلطان
عالیشان بولغان غازی کرای سلطان حضرتلریندن اولوغ اوروس نیک و پوروس نیک و کوپ
خرستیان نیک و بارچه ملت مسیحانیک پادشاهی بولغان اولوغ پادشاه خان هم اولوغ بی
میخایلا فیدراویچ بارچه اوروس نیک و کوپ ملک لارنیک پادشاهی و حکمداریغه کوپدن کوپ
سلام آتیب ندر حالیکوز بخشیمیز خوشی سیز دیب مورغانیمزدن صکره اعلام برلیغ شریف
سلطانی اولدر که بوندن اقدام سیز اولوغ قرداشیمیزه چاپقون ایچیمیز جیبروب بارچه سوزومیزی
محبت نامه مزده عیان قلغان ایردک بو زمانغه دک اول ایچیمیزلاریمز نیک خبری کلمای نیچوک
بولغانین بلمک ایچون دوستلق و قرداشلق ایچون ینه چاپقون ایچیمیز جیبرکانیمیز بارچه سوز
سعادتلو عطمتلو خان اغاچیمیز حضرتلرنیک محبت نامه لریندا یازیلغاندر ایمدی ایچیمیزی برکون
ایلکاری طورى حواب و محبتلک برله قایتا تیز جیبرکای ایردیکوز دیب خط بتلری تاریخ میگ
الی ایکی یلندا ربیع الاول آبنک اورتاسنده

غازی کرای
سلطان بن مبارک
کرای سلطان

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Ek 4. 3. Kırım Hanlığı Devlet Ricaline Ait Bitik Örneği:

Belge 1: Bayram Ağa'dan Rus Çarı I. Mihail Fedoroviç'e gönderilen Nisan/Mays 1640 tarihli bitik örneği

№ 51.

هو

اولوغ اوردا واولوغ بورتنيك دشت قپچاقنيك وملك قريمنيك پادشاهى بولغان خان
عظيم الشان حضرتلرنيك باش وزيري بيرام اغادين اولوغ اوروسنيك وپوروسنيك وكوپ
خرستياننيك پادشاهى اولوغ پادشاه خان هم اولوغ بى ميخايلا فيدراويچ بارجه اوروسنيك
پادشاهى وكوپ يرلرنيك حكمداريغه كويدين كوپ سلام آيتيب ندر حاليكوز بخشيميسز خوشى سز
ديب صورغانيمزدن صكره بورونقى محبت دوستلق اوزرينه افنديز پادشاهيمز خان اعظم
حضرتلى سز قرداشلرينه محبت نامه همايون كاغلدرين بازدروب بارجه سوزلرين آيتيب ايلچى
قوللرى بولغان مصطفى چلبى زبد قدرهنى جيبركانلردر ايمدى سز اولوغ پادشاه تقى نامه
همايونلرين بخشى نيگلاب جيبركان دفترلى اوزرينه قصور كلكان خزينه وتيشلرنيك آلتاش
كونكه دك طورى جوابن جيبركاى ايرديكوز وآز نسنه ايجون دوستلق آراسنده يوق ديب جواب
بيرمكاى ايرديكوز ديب بز بيرام آغا تقى بارجه سوزوكزنى بتشدروب الجى وسپاهيلريكوزكه
بورونغيداي هيج صى سبزلق ايندرمكانيوز من بعد تقى آنداي ايش بولاسدر افنديز پادشاهيمز

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), **Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

خان حضرتلری سیز قرداشلرینه بارجه سوزلرین محبت نامه‌سنده یازوب جیبرکندر سیز اولوغ
 پادشاه تقی هر نه سوز که یازلغاندر محبت نامه‌لرینه عمل و اینام قیلغای ایردیکوز و بارغان
 ایلمیزی کون ایلکاری بخشی جوابکوز یازوب کاغدی کوز میلان جیبرکای ایردیکوز دیب محبتک
 کاغدمزی جیبرکامیز سیز اولوغ پادشاه بزم پادشاهیمز میلان عمر آخربغه‌جه طانو بولغانکوزنی
 تیلاب ایکی حورت نیک بخشی لغنه جالشامیز انشاء الله تعالی بارغان الحیکزدین تقی ایشیدرسیز
 ابدی سیز اولوغ پادشاه تقی محبت لیک کاغدی کوزنی یازدروب قانون قدیم اوزره دوستلق
 و محبتک اوستنده چمن کونکولدین طایمای بخشی جوابکوزنی جیبرکای سیز دیب اوتیل قیلا خطمز
 بتدی والسلام تاریخ مینک الی سنه‌سنده محرم آینک آخر کوننده والسلام

بیرام اغا
 وزیر حضرت
 خان
 حالا

بنده حضرت
 علام بیرام

Ek 4. 4. Yabancı Devletten Kırım Hanlığı'na Gelen Mektup

Belge 1: Rus Çarı Aleksey Mihayloviç'ten IV. Mehmed Giray Han'a gönderilen 1656/1657 tarihli mektup örneği

(۱۰۷۱)

— ۵۳۵ —

№ 191.

...وبقین کشیمزنی وسپاهلریمیزی وایلیجلاریمکنزنی الماشوغه تعجیل یبارکای ایردینکز بزی
اولوغ پادشاه برلان بوزغیلایین قرداشلقده ودوستلقده ومجبتلقده بولغای ایردیکوز جینلق
وشرطینکزده طابمای محکم طورغای ایردیکوز کیم ما بینمزه قرینداشلق ودوستلوق ومجبتلیک
کون ابلکارو زیاده بولوب ارتقای ایردی ویمانلیق ومجبتسزلیک بولغای ایردی اشبو خان
اعظم حضرتلاریمکنک خطمز بیلان اولوغ پادشاه خان اعظم حضرتلاریم سیز قرینداشمزه دیوراءز
ایوان دانبلایوج آبوختینزنی ویا زبچی فیرس بایقاونی یباردیک خان اعظم حضرتلاریمکنک
خطمز دین آشا پادشاهانه مصاحت لاریم سببلی انلار بیلان سپاریش قیلغانمز سویلاکان
سوزلارینه اینام قیلغای سز وآنلاری توتقاوسسز بزی اولوغ پادشاهغه قایتاروب یباررکا بیورغای
ایردیکوز یازلیدی تختگاه شهریمز مسکاوده پادشاهانه قورومیمزه تاریخ آدم علیه السلام دین
بدی بیک یوز التمش بدیده فلواریس آبدنا

Kaynak: Velyaminov-Zernov, V.V. (2009), **Kırım Yurtuna Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar Ve Hatlar**, (Haz. A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Belge 1: Mehmed Giray Sultan bin Mengli Giray Han'dan Yavuz Sultan Selim'e; asker hazırlamak için tüm gayretiyle çalıştığı üzerine

[illegible]

Kaynak: BOA,TS.MA.e 434/54, 29 Şaban 918/ 9 Kasım 1512

[illegible]

Belge 3: Akkirman Beyine hüküm: Kırım Hanı Gazi Giray'ın bildirmesi üzerine Özi nehri üzerinde olan Kazakların verdiği zararı önlemek üzere civar kalelerden hisar erleri ile Dobruca'dan Tatar muhafız tayini

۹۳
 اینها هفت گانه است
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱
 ۴۷۲
 ۴۷۳
 ۴۷۴
 ۴۷۵
 ۴۷۶
 ۴۷۷
 ۴۷۸
 ۴۷۹
 ۴۸۰
 ۴۸۱
 ۴۸۲
 ۴۸۳
 ۴۸۴
 ۴۸۵
 ۴۸۶
 ۴۸۷
 ۴۸۸
 ۴۸۹
 ۴۹۰
 ۴۹۱
 ۴۹۲
 ۴۹۳
 ۴۹۴
 ۴۹۵
 ۴۹۶
 ۴۹۷
 ۴۹۸
 ۴۹۹
 ۵۰۰
 ۵۰۱
 ۵۰۲
 ۵۰۳
 ۵۰۴
 ۵۰۵
 ۵۰۶
 ۵۰۷
 ۵۰۸
 ۵۰۹
 ۵۱۰
 ۵۱۱
 ۵۱۲
 ۵۱۳
 ۵۱۴
 ۵۱۵
 ۵۱۶
 ۵۱۷
 ۵۱۸
 ۵۱۹
 ۵۲۰
 ۵۲۱
 ۵۲۲
 ۵۲۳
 ۵۲۴
 ۵۲۵
 ۵۲۶
 ۵۲۷
 ۵۲۸
 ۵۲۹
 ۵۳۰
 ۵۳۱
 ۵۳۲
 ۵۳۳
 ۵۳۴
 ۵۳۵
 ۵۳۶
 ۵۳۷
 ۵۳۸
 ۵۳۹
 ۵۴۰
 ۵۴۱
 ۵۴۲
 ۵۴۳
 ۵۴۴
 ۵۴۵

[illegible]

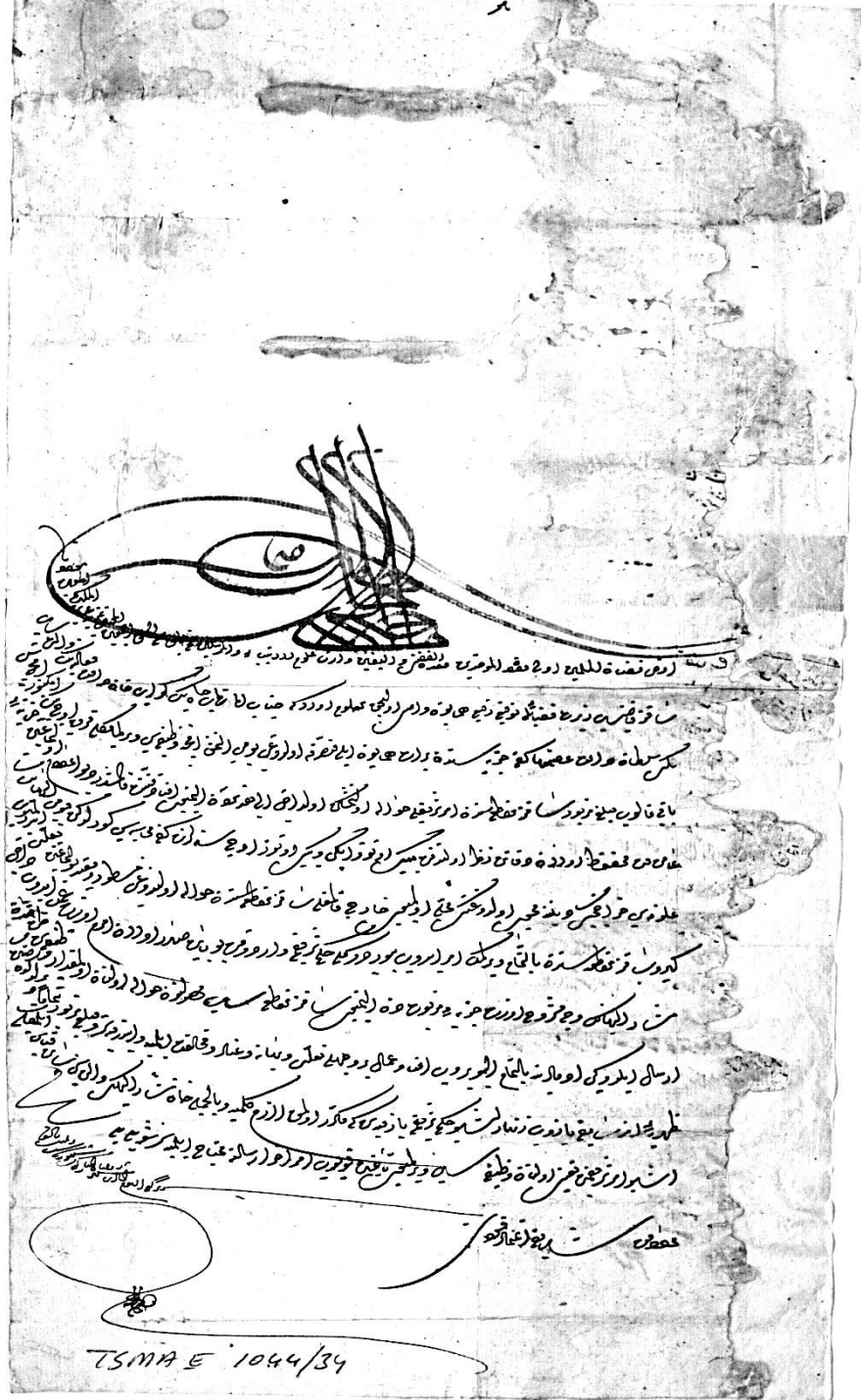
193

Kaynak: BOA, A.DVNS.MHM.d, nr.83, s. 66 (28 Şevval 1037/1 Temmuz 1628)

194

Belge 7: Rodos'ta bulunan Canıbek Giray Han'ın annesi Melek Sultan'ın beratla kendisine İzmir iskelesi gümrüğü mukataasından ayrılan günlük altmış akçeden olmak üzere kırk üç bin iki yüz akçeyi mukata eminden tamamını teslim aldığı

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

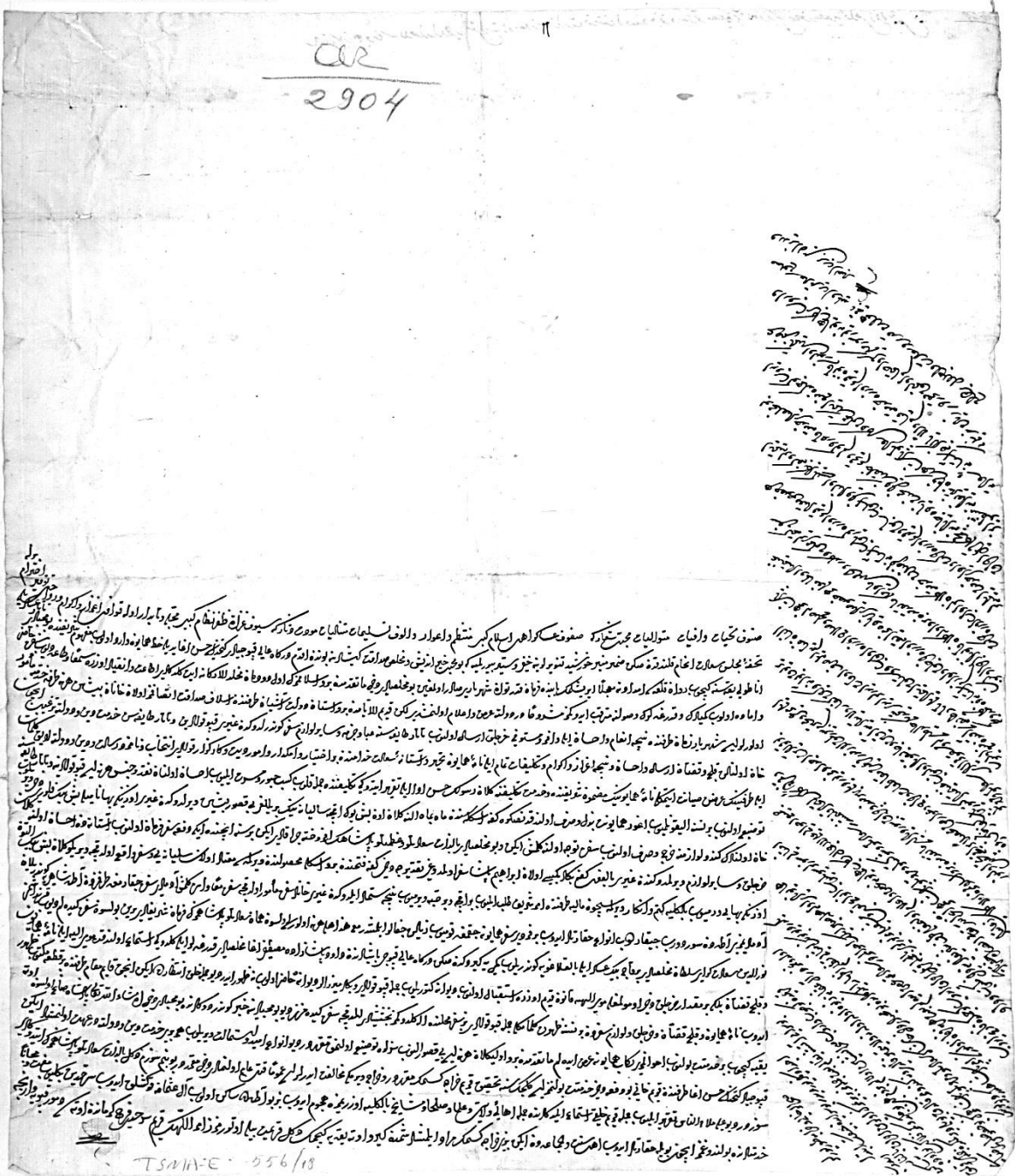

TSMA.E.1044

Kaynak: BOA,TS.MA.e 1044/34 (1 N 1037/5 Mayıs 1628)

Belge 8: İnyet Giray Han'ın İstanbul'da eski silahdar Vezir Mustafa Paşa'ya yazdığı mektup: Revan kalesi yardımına yetişmek için Anadolu yakasına gitmeğe hazırlanırken sefere görevlendirilen hanlara verilmesi mutad teşrifatın ve Kefe iskelesi salyanesinin gelmemesinden dolayı sefere çıkamadığı

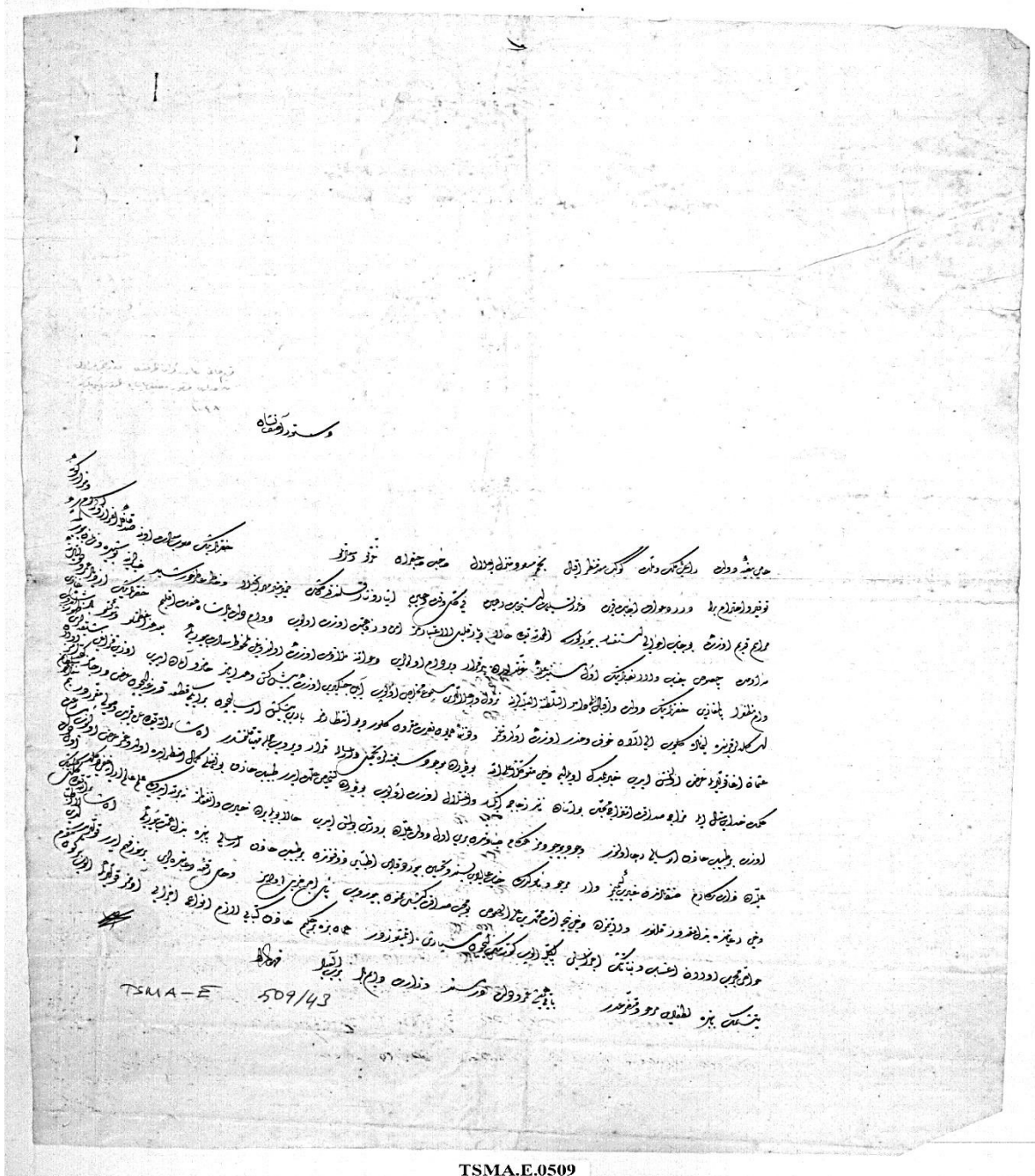
T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

TSMA.E.0556

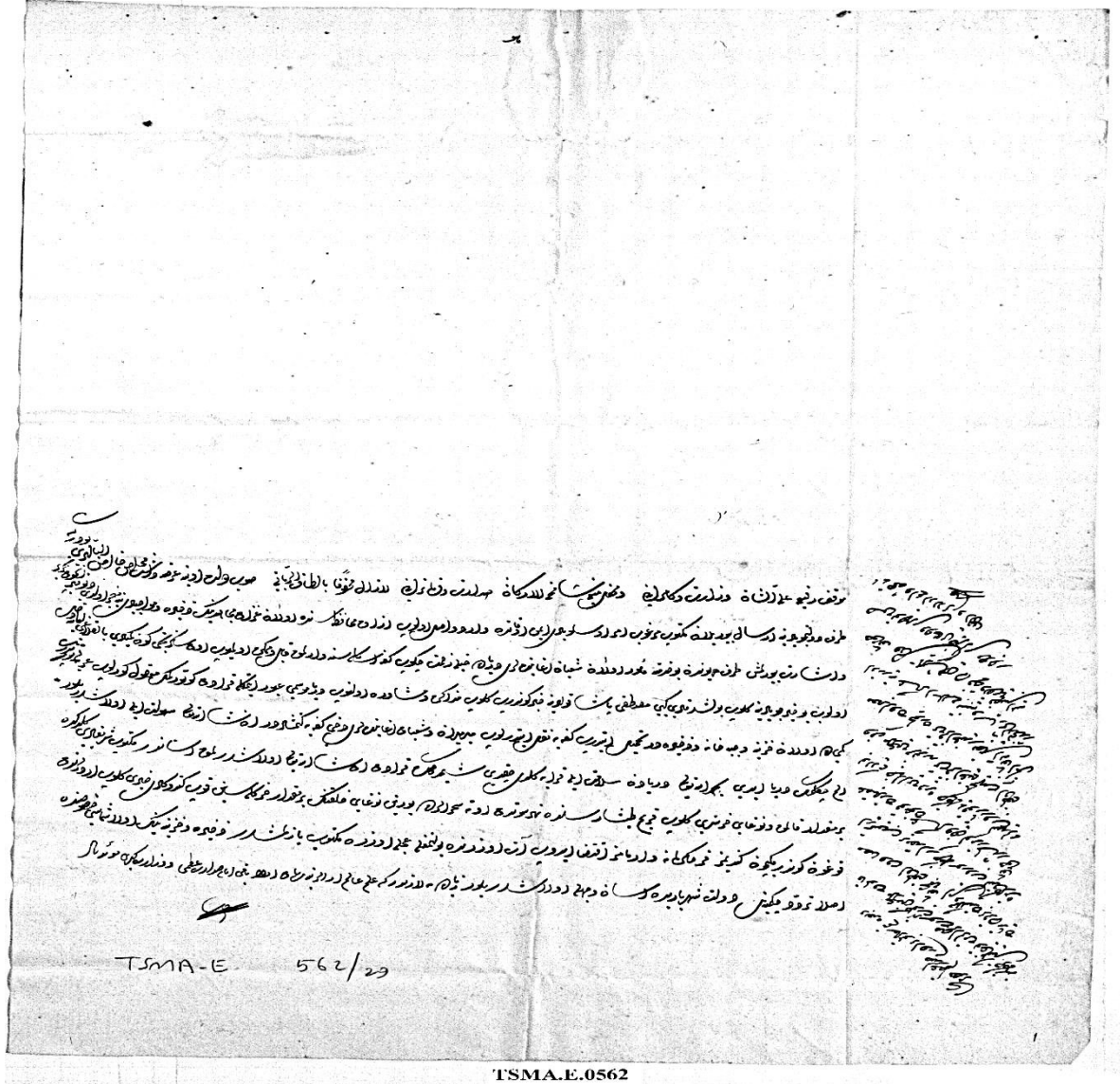
Kaynak: BOA, TSMA.e., 556/18, 2904/1, (29 Zilhicce 1046/24 Mayıs 1637)

Belge 9: Kırım Hanı Bahadır Giray'ın padişahın İstanbul'a gelmesi sebebiyle takdimi gereken hediyelerin vasıta bulununca gönderileceği ve Sultan IV. Murad'ın silahdarı Mustafa Paşa'dan bir tablo gönderilmesi ricası

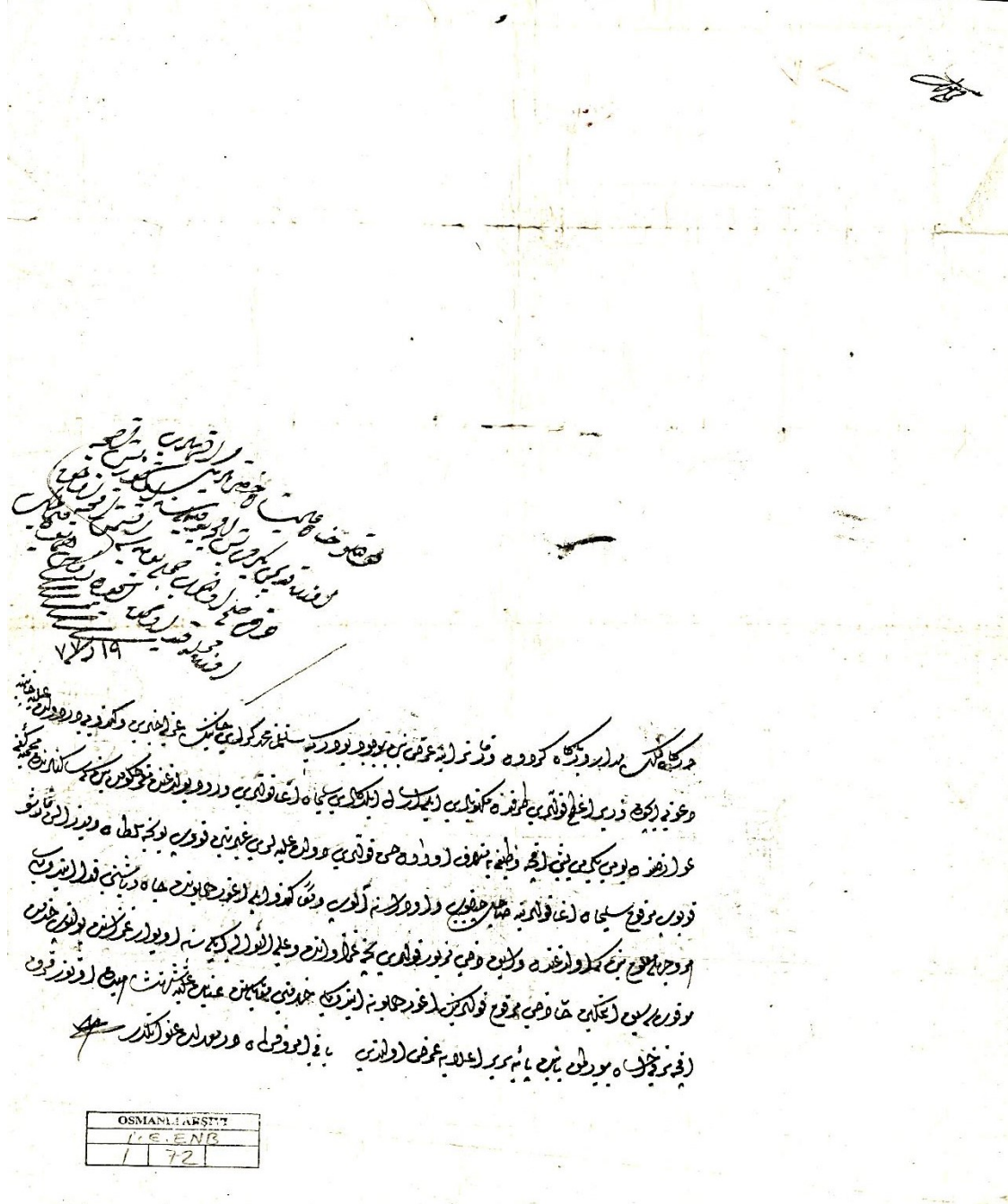
Kaynak: BOA, TS.MA.e 509/43, 29 Zilhicce 1048/ 3 Mayıs 1639. Belge tarihsiz olmasına karşılık Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde 29 Zilhicce 1048/3 Mayıs 1639 tarihlidir.

Belge 10: III. İslam Giray Han'ın sadrazama gönderdiği mektup, Azak kalesi muhafazasında olan askerlerin zahire ve mevaciplerinin kara yoluyla Kefe'ye ulaştırıldığı ve her türlü tedbirin alındığı

Kaynak: BOA, TS.MA.e 562/29 Zilhicce 1062/ 1Aralık 1652

Belge 11: Mehmed Giray Han'ın azlini müşir nameyi Kırım'a isâl ettirmekten dolayı hayatına suikast eylemiş olan Süleyman Ağa'yı himaye eden Hasan'a han-ı lâhik Adil Giray'ın atanması üzerine terfi verildiğini belirten rapor

Kaynak: BOA, İE,ENB 1/72 (19 R 77/19 Ekim 1666)

ÖZGEÇMİŞ

2011 yılında Atayurt Alparslan İlköğretim Okulu'nu, 2015 yılında Zübeyde Hanım Kız Teknik Ve Meslek Lisesi'ni, 2020 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi -Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'nü bitirdi. 2020 yılında hazırladığı lisans bitirme tezi Tubitak tarafından desteklendi. 2021 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim dalında yüksek lisans programına başladı.

KELEŞ, bekâr olup orta derecede İngilizce bilmektedir.

